نتارے

(کھوج تے پرکھ)

(پاکستان رائٹرز گلڈ، انعام یافتہ)

ڈاکٹر شہباز ملک

پروفیسر ایمریطس، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

(پرائیڈ آف پرفارمنس تے ستارۂ امتیاز)

تاج بک ڈپو ○ اردو بازار ○ لاہور

نتارے

کھوج تے پرکھ

ڈاکٹر شہباز ملک

پروفیسر ایمریطس، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

(پرائیڈ آف پرفارمنس تے ستارۂ امتیاز)

یکے از مطبوعات

تاج بک ڈپو ○ اُردو بازار ○ لاہو

کتاب : نتارے

لکھاری : ڈاکٹر شہباز ملک

پہلا ایڈیشن : جولائی ۱۹۷۹ء

دوجا ایڈیشن : ۱۹۸۹ء

تیجا ایڈیشن : ۲۰۱۷ء (ترمیم تے اضافے نال)

مُل : ۳۰۰ روپے

نتارے

(کھوج تے پَرکھ)

(پاکستان رائٹرز گلڈ، انعام یافتہ)

ڈاکٹر شہباز ملک

پروفیسر ایمریطس، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

(پرائیڈ آف پرفارمنس تے ستارۂ امتیاز)

تاج بُک ڈپو ○ اُردو بازار ○ لاہور

والدِ مرحوم ملک نذیر احمد کا اشاعتی کاروبار شوق کوئی نصف صدی کو محیط رہا
ہے "اعلیٰ اور ارزاں" اُن کا مشن تھا۔ مجھے ان کے زیرِ سایہ کام کرنے کی
عزت اور مسرت حاصل رہی ہے اب بھی انہیں کے تصرفِ ذات
کو میں اپنا رہبر و رہنما پاتا اور مانتا ہوں۔ میری دلی دعا ہے کہ خدا آخرت
میں اُن کے مراتب بلند تر کرے اور مجھے اپنی توفیقات سے نوازے کہ
میں والدِ مرحوم کے اشاعتی مشن پر کاربند اور گامزن رہ سکوں۔

نوید احمد

انتساب:

وائس چانسلر

پنجاب یونیورسٹی

ڈاکٹر خیرات محمد ابنِ رسا

هوراں دے

ناں!

جان پچھان : ڈاکٹر شہباز ملک
(Bio-Data)

ناں: ڈاکٹر شہباز ملک

والد دا ناں: ملک محمد دین

تاریخ پیدائش: ۳۔اپریل ۱۹۳۷ء

تعلیم: ۱۔ ایم اے (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی لاہور، ریگولر (۱۹۷۲ء)

۲۔ پی ایچ ڈی (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی لاہور (۱۹۸۲ء)

ہور: ۳۔ فاضل پنجابی (۱۹۵۹ء)

۴۔ پرویشکا پنجابی (گورمکھی) پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ (بھارت۔ میڈل) ۱۹۸۲ء

رابطہ: dr.shahbazmalik@gmail.com...0300-4451422

کم کار:

۱۔ براڈ کاسٹر پنجابی، لاہور ریڈیو (زراعتی پروگرام، سوہنی دھرتی، رچناب) ۱۹۶۶ء۔۸۵ (بہترین کمپیئر پنجابی پروگرام ادبی۔ گریجویٹ ایوارڈ ۱۹۸۴ء)

ملازمت، پنجاب یونیورسٹی لاہور

۱۔ لیکچرار، شعبہ پنجابی پارٹ ٹائم ۱۱۔نومبر ۱۹۷۵ء توں ۶۔اکتوبر ۱۹۷۶ء

۲۔ لیکچرار (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۷۔اکتوبر ۱۹۷۶ء توں ۳۔فروری ۱۹۸۲ء

۳۔ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی (پہلا باقاعدہ) ۳۔فروری ۱۹۸۲ء توں ۳۔اگست ۱۹۹۱ء

۴۔ ایسوسی ایٹ پروفیسر (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۴۔اگست ۱۹۹۱ء توں ۲۲۔نومبر ۱۹۹۲ء

۵۔ پروفیسر گریڈ۔ ۲۰ (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۲۳۔نومبر ۱۹۹۲ء توں ۲۔اپریل ۱۹۹۷ء (ریٹائرمنٹ)

٦۔ پروفیسر ایمریطس (پنجابی، پہلا) ۲۰ مارچ ۲۰۱۰ء (تاحیات)

ہور:

۱۔ فیکلٹی ممبر (پنجابی مضمون) سول سروسز اکیڈمی (ڈی ایم جی گروپ)، لاہور ۱۹۸۸ء توں ۲۰۱۵ء۔

انتظامی امور:

۱۔ کنوینر، ایڈہاک کمیٹی شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور

۲۔ چیئرمین، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

۳۔ کنوینر، بورڈ آف سٹڈیز (پنجابی)، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اداراتی امور:

۱۔ نائب مدیر، ماہنامہ 'پنجابی ادب' لاہور، ۱۹٦۱ء

۲۔ مدیر ماہنامہ 'لہراں' لاہور، ۱۹۷۲ء۔۱۹۷۳ء

۳۔ بانی مدیر ششماہی ''کھوج'' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ۱۹۷۸ء توں ۱۹۹۷ء (۳۸ شمارے)

۴۔ معاون مدیر سہ ماہی مجلہ تحقیق، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

۵۔ رکن مجلس مشاورت، اورئینٹل کالج میگزین، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

چھپیاں کتاباں:

۱۔ پدھرے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹٦۱ء)

۲۔ اجو کی کہانی (بہ اشتراک، چون پنجابی افسانہ ۱۹٦۲ء)

۳۔ چانن (علمی ادبی تنقیدی ۱۹۶۲ء)

۴۔ سوکھے پینڈے (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۲ء)

۵۔ راہے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۳ء)

۶۔ سوسیانے اکومتّ (اکھان، چون، ۱۹۶۷ء)

۷۔ پلّی روٹی خرد (تحقیق تدوین متن ۱۹۷۳ء)

۸۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (تحقیق تنقید تدوین متن ۱۹۷۴ء)

۹۔ منہ آئی گل (تحقیق تنقید ۱۹۷۶ء)

۱۰۔ پنجابی کہاوتیں (چون۔ اکھان ۱۹۷۷ء)

۱۱۔ پنجابی لسانیات (تحقیق۔ زباندانی ۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء)

۱۲۔ ساڈے اکھان (پہلا ایڈیشن ۱۹۷۸ء دوجا ایڈیشن اضافے نال ۲۰۰۴ء)

۱۳۔ نتارے (تنقید تحقیق ۱۹۷۹ء، ۱۹۸۹ء، ۲۰۱۶ء)

۱۴۔ ادبی مہکاں (بہ اشتراک ۱۹۸۰ء)

۱۵۔ چونواں پنجابی ادب (بہ اشتراک ۱۹۸۰ء)

۱۶۔ آزادی دے مجاہد لکھاری (تحقیق، تحریک پاکستان تے پنجابی ادب ۱۹۸۱ء)

۱۷۔ تنقیدی وچار (بہ اشتراک ۱۹۸۱ء)

۱۸۔ راقب قصوری دیاں نعتاں (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۱ء)

۱۹۔ جنگنامہ پیر محمد کاسبی (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۲ء)

۲۰۔ پاکستانی پنجابی ادب ببلیو گرافی (تحقیق ۱۹۸۳ء)

۲۱۔ تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (تحقیق ۱۹۸۳ء)

۲۲۔ مولوی احمد یار۔ فکر تے فن (مقالہ ایچ پی ڈی۔ تحقیق تنقید ۱۹۸۴ء)

۲۳۔ گویڑ (تحقیق تنقید ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء)

۲۴۔ سسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۷ء)

۲۵۔ سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا (تحقیق۔ تدوین متن ۱۹۸۸ء)

۲۶۔ نویں ورقے (ا) (تحقیق، تنقید ۱۹۸۸ء)

۲۷۔ پنجابی ادبی جائزے (تحقیق، تنقید ۱۹۸۹ء)

۲۸۔ پنجابی کتابیات جلد۔ا (تحقیق، ببلیو گرافی، ۱۹۹۱ء)

۲۹۔ وچار (تحقیق تنقید ۱۹۹۲ء)

۳۰۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (تحقیق، تاریخ ۱۹۹۵ء)

۳۱۔ میریاں بھارت پھیریاں (سفر نامہ ۱۹۹۶ء)

۳۲۔ پنجابی کہاوتاں (تحقیق، اکھان چون ۲۰۰۴ء)

۳۳۔ سیانے کہندے نیں (پہلا پراگا۔ تشریح اکھان ۲۰۰۶ء)

۳۴۔ روپ رنگ (کھوج تے پرکھ، ۲۰۰۹ء)

۳۵۔ پنجابی کتابیات جلد ۲: (تحقیق، ببلیو گرافی، ۲۰۱۵ء)

۳۶۔ الیلاں (مجموعہ شاعری ۲۰۱۷ء)

۳۷۔ رویلاں (افسانہ۔ ڈرامہ ۲۰۱۷ء)

انٹرویو (کتاباں):

۳۸۔ ا۔ گلّاں ڈاکٹر شہباز دیاں، مرتّبہ: محمد ریاض شاہد، ناصر رانا، پہلا پراگا۔ ۱۹۹۷ء

۳۹۔ ۲۔ شہباز دیاں گلّاں، مرتّبہ: ڈاکٹر میاں ظفر مقبول، دوجا پراگا۔ ۲۰۰۹ء

۴۰۔ ۳۔ دل دیاں گلّاں۔ شہباز دیاں مرتّبہ: ڈاکٹر میاں ظفر مقبول، تیجا پراگا۔ ۲۰۱۳ء

انعامات:

ا۔ صدارتی اعزاز برائے حسنِ کارکردگی (۲۰۰۳ء)

۲۔ (صدارتی) ستارۂ امتیاز (۲۰۱۶ء)

۳۔ علامہ علاؤالدین صدیقی، میرٹ، سکالرشپ (۱۹۷۱ء)

۴۔ یونیورسٹی میڈل، پنجابی پرویشکا (گورمکھی) (۱۹۸۲ء) پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ (بھارت)

۵۔ گریجویٹ ایوارڈ، بہترین کمپیئر ادبی پروگرام، ریڈیو، (۱۹۸۴ء)

۶۔ دھالیوال ایوارڈ، ساہت اکادمی، لدھیانہ (بھارت) ۱۹۹۴ء

۷۔ دو قومی گیت، محکمہ تعمیر نو مغربی پاکستان، لاہور (۱۹۶۸ء)

۸۔ سوسیانے اکومت (گلڈ ایوارڈ ۱۹۶۷ء)

۹۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (گلڈ ایوارڈ، ۱۹۷۴ء)

۱۰۔ پنجابی لسانیات (گلڈ ایوارڈ، پنجاب یونیورسٹی ایوارڈ، ۱۹۷۷ء)

۱۱۔ نتارے (گلڈ ایوارڈ ۱۹۷۹ء)

۱۲۔ مولوی احمد یار۔ فکر تے فن (ہجری ایوارڈ ۱۹۸۴ء)

۱۳۔ پنجابی ادبی جائزے۔ ا (جام درک ایوارڈ ۱۹۸۹ء)

۱۴۔ پنجابی کتابیات جلد۔ ا (شاہ عبداللطیف بھٹائی ایوارڈ ۱۹۹۱ء)

۱۵۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (مسعود کھدر پوش ایوارڈ، ۱۹۹۵ء)

۱۶۔ لائف ٹائم اچیومنٹ ایوارڈ، مسعود کھدر پوش ٹرسٹ، ۲۰۰۷ء

۱۷۔ لائف ٹائم اچیومنٹ ایوارڈ، بزمِ مولا شاہ، لاہور 2015ء۔

۱۸۔ مختلف اداریاں ولوں ۲۰ شیلڈاں (پنجابی ادبی خدمت)

مقالات تے مضمون، مطبوعہ:

ا۔ رسالیاں وچ ۲۲۱ :

۲۔ کتاباں وچ شامل: ۷۴

۳۔ اخباراں وچ: ۱۵۹ کل: ۳۵۵

نگرانی مقالات:

ا۔ ایم اے (پنجابی): ۲۱

۲۔ پی ایچ ڈی (پنجابی): ۱۰

☆ ۲۰۰۷ء وچ حج بیت اللہ شریف دی سعادت حاصل کیتی۔

☆☆☆☆☆

ویروا

پہلی گل

اجو کے دور دے ترقی وندا دباں وچ کھوج تے پرکھ دے علماں نے اپنے اپنے وکھ وکھ مہاندرے پاروں اپنی حیثیت منوالئی اے بھانویں ایہہ کہ ایہناں دا اک دوجے نال جوڑ میل ودھیرا اے۔ گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل وی نتردی اے کہ ایہناں دے کڈھے سٹے تے ایہناں دے کیتے نتارے کسے تھانوں اپڑ کے ادب دے قاری لئی اجیہا مواد مہیا کردے نیں جیہڑا کسے لکھت دی قدر، قیمت سموچے پکھوں نکھیڑن لئی ودھیری مدد کردا اے ایہو علم نیں جیہڑے تشریح تے ویروے دے ذریعے قاری نوں کسے لکھت دی اصل رُوح تیکر لے جاندے نیں۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ قاری نوں اجیہے پَر مہیّا کردے نیں۔ جنہاں نال اوہ لکھاری دی خیال اڈادی دے نال نال اُڈن جوگا ہو جاندا اے۔

تنقید دے معنے نقدیاں نتارے دے نیں یاں پھیرا ایہہ کہ ادبی تنقید کسے ادب پارے نوں ویکھ واچ کے اوہدیاں قدراں قیمتاں تے اوہدے وچ دے چنگ مُند حُسن تے کوجھ دا نتارا کرن داناں اے پر حقی گل ایہہ اے کہ تنقید دے علم دا تخلیق وانگوں کوئی حد بنّا نہیں اکثر تنقید، تحقیق توں اڈ بہت سارے ہور اجیہے علماں توں وی کم لیندی اے جیہدا جوڑ میل کسے نہ کسے پکھوں انسان نال یاں انسانی ماحول نال ہوندا اے۔ ایہو وجہ اے کہ اجو کے دور وچ تنقید دے ودھیرے دبستان ہوند وچ آچکے نیں کتے سائنٹیفک پرکھ، کتے تاثراتی پرکھ اے تے کتے تاریخی تنقید، کتے تجزیاتی تنقید اے تے کتے فلسفیانہ تے نفسیاتی پرکھ کتے تقابلی تنقید اے تے کتے جمالیاتی پرکھ ایتھوں تیک کہ مارکسی پرکھ وی موجود اے پھیرا ایہہ کہ تنقید دے دو وڈے ڈھنگ نظری تے عملی، وی موجود نیں پہلے ڈھنگ وچ تنقیدی اصولاں تے بحث ہوندی اے۔ جدوں کہ دوجے وچ ایہناں ای اصولاں نوں ذکر کیتے دبستاناں دے چانن وچ کسے فن پارے تے لاگو کیتا جاندا اے۔

اج دی تنقید وچ پرکھ کرن دالے نوں کسے ادب پارے بارے ایس گل دا نتارا کرنا پیندا اے کہ علم تے ادب دی پچھلیری ریت وچ تے اجو کے دور وچ اوس دا تھاں کیہڑا اے؟ لکھت وچ کیتیاں گیّاں گلّاں دا جوڑ میل اوہدے اصل موضوع نال کناں کُو اے ایس سلسلے وچ تنقید کرن والا لکھاری دی ذات اوہدے ماحول تے زمانے نوں وی دھیان وچ رکھدا اے تے انج اوہ لکھت بارے تشریح، ویروا، نکھیڑا کر کے اوہدیاں قدراں قیمتاں دا نتارا کردا اے۔ کجھ لوک ادب پارے نوں اج دے حوالے نال وی ویکھدے نیں پر میری ذاتی رائے وچ سولھویں صدی دے ادب پارے نوں ویہویں صدی دے ماحول موجب پرکھنا زیادتی اے ہاں ایس سلسلے وچ اج دے حوالے نال سولھویں صدی دے پنجابی ادب وچوں اوہناں قدراں دا نکھیڑا تے نتارا کیتا جاسکدا اے۔ جیہڑیاں اَج دیاں قدراں یاں قیمتاں اکھوا سکدیاں نیں۔

پنجابی ادب وچ تنقید دی ہوند تے ایہدی سمے سیتی ٹور دا نتارا تے ایس کتاب وچ اک وکھ مضمون وچ کردتا گیا اے ایتھے تنقید تے تحقیق بارے کیتیاں گلاں دا مقصد ایہہ اے کہ پڑھن والیاں نوں تنقید تے تحقیق بارے میرے وچاراں دی دس پے جائے ایہہ ٹھیک اے کہ پنجابی وچ باقاعدہ تنقید دا مڈھ احمد یار (۱۷۶۸ء۔۱۸۴۸ء) نے بنّھ دتا سی تے ایس نوں میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء۔۱۹۰۷ء)۔ نے ہور اگے ٹوریا پر حقی گل ایہہ اے کہ اصل نثری تنقید ویہویں صدی وچ ای آئی تے تذکرہ نگاراں ایس دا مڈھ بدّھا پر ایہہ گل وی حقی سچی اے کہ تنقید دا ساڈے ایتھے نواں نواں ٹھٹھ بجھا اے۔ قیام پاکستان توں بعد ای اصل وچ ایس بنّے دھیان ہویا تے ہُن کتے ایہہ اک لحاظ نال سنبھل کے ٹرن جوگی ہوئی اے پر خوشی دی گل اے کہ ایس بنّے دھیان دتا جائے تے بڑی چھیتی پینڈا مکایا جاسکدا اے۔ کیوں جے ساڈے کول پچھلے اک ہزار ورھے دی لسانی ریت تے کوئی اٹھ سو ورھے دی ادبی ریت موجود اے جے ساڈے نقاد ایس ریت دے جانو ہو کے اجو کے دور دی نویں تنقید تے پرکھ تے اصولاں دا گیان حاصل کر لین تے پھیر جیہڑی پرکھ یاں تنقید اوہ کرن گے اوہ اچ پدّھر دی ہووے گی تے اعتبار والی وی۔

نتارے میری مجموعی طور تے دسویں تے پرکھ تے کھوج بارے اٹھویں کتاب اے۔ تنقید بارے میری پہلی کتاب ''چانن'' ۱۹۶۲ء وچ آئی سی ظاہر اے ایہناں سولاں ورھیاں وچ پنجابی ادب نے وی تے پرکھ تے کھوج دے علم نے وی ودھیری ترقی کیتی اے ایس دا گویڑ ایہناں دونواں کتاباں دے پڑھن نال ای لایا جاسکدا اے، نتارے، وچ شامل مضموناں وچوں کجھ تے صرف تشریحی نیں کجھ تجزیاتی تے کجھ تاریخی پر ایہناں وچ وی تاثراتی تنقید دا عنصر موجود اے۔ انج ای کجھ مضمون کھوج انگ دے نیں پر ایہناں وچ وی کدرے کدرے پرکھ دا جھولا پے گا۔ صوفیاں دی شاعری بارے میری ایہہ گنی متھی رائے اے کہ ایہہ اک خاص مقصد لئی ہوند وچ آئی ایہہ مقصد لوکائی دی اصلاح اے۔

لوکائی دی اصلاح لئی ایہہ بھلے لوک اسلامی تعلیمات نوں اک سومے دے طور تے ورتدے نیں۔ اوہناں دا پہلا تے آخری مقصد لوکائی وچ اکو ربّ تے انسان دے رشتے نوں پکیّاں کرنا اے ایس لئی بھانویں اوہ حقیقت دے ڈھنگ وچ گل کرن یاں مجاز دے رنگ وچ گل اکّو اے۔ ایس لئی میری جاچے پنجابی دی صوفی شاعری نوں اسلام دے حوالے توں بناں پرکھنا ویکھنا واچنا تے گویڑنا تے ایس حوالے نال نتارا کرنا اک اٹل حقیقت توں نابری دے برابر اے۔

''نتارے'' وچ کجھ موضوع اجیہے نیں جنہاں تے شاید میں ای پہلی وار قلم چکیا اے جیویں ''پنجابی ادب دی مسلمانی روایت'' تے ''پنجابی ادب دی سکھی روایت'' ایہناں مضموناں دے لکھن دے پچھے اوہو جذبہ کم کر رہیا اے جیہدے ول میں پہلاں کتے اشارہ کر آیاں کہ ساہنوں ایہناں حقیقتاں دی بھال تے پچھان کرن دی ودھیری لوڑ اے، ایہہ جذبہ کسے تعصب دے تحت نہیں پنگر یا سگوں ایہہ اک قومی ذمہ داری پاروں ہوند وچ آیا اے۔ ظاہر اے ایس تے میرے کلّے دی کوئی اجارہ داری نہیں میرا کم تے صرف اینا اے کہ میں ایہناں اٹل حقیقتاں دی بھال کر کے ایہناں دے حوالے نال اوس جذبے نوں ٹنبن دا چارا کیتا اے۔ تاں جے اسی دوجے دے پچھے لگن دی تھاں اپنے تشخیص نوں برقرار رکھن دا فرض پورا کر سکیئے۔

میں اپنی ہت موجب پورا اِٹل لایا اے کہ پنجابی زبان تے ادب نوں جیویں میں سمجھیا اے اُنجے ای پڑھن والیاں تیکر اپڑا دیاں ایہدے وچ میں کتّاں کو کامیاب ہویاں ایہہ فیصلہ تساں کرنا اے، جے کوئی ٹھکدی گل ہوگئی اے تے حوصلہ افزائی دا حقدار آں جے کوئی گھاٹ رہ گئی اے تے آس کرنا آں کہ میرا کوئی دُوجا ساتھی گل نوں اگّے ٹورے گا، کیوں جے پنجابی زبان تے ادب نوں اگے ودھان دا کم ساڈا سب دا سانجھا اے۔

شہباز ملک
چیئرمین
شعبہ پنجابی
پنجاب یونیورسٹی۔ لاہور

۲۶ جنوری ۱۹۷۹ء

دُوجی گل

(دوجا ایڈیشن)

ترمیم تے اضافے نال

'نتارے' کھوج پرکھ دی کتاب پہلی وار ۱۹۷۹ء وچ چھپی ایس دا دوجا ایڈیشن ۱۹۸۹ء وچ شائع ہویا' دوجے ایڈیشن دے چھاپن ویلے کجھ کتابت دیاں غلطیاں ای درست کیتیاں گئیاں سن، ہُن جدوں کہ ایڈیشن نوں چھپیاں ۲۶ ورھے ہو گئے نیں کتاب چراں دی ایم۔اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دے نصاب وچ شامل اے عام قاری وی ایہدے پڑھن دا چاہوان اے۔ کتاب دے بازار وچ ختم ہو جان پاروں عام قاری تے طالب علماں نوں ودھیری آؤکھیائی ہو رہی اے ایس کر کے 'نتارے' دا نواں ایڈیشن لیاندا جا رہیا اے۔

'نتارے' دا پہلا ایڈیشن (۱۹۷۹ء) جدوں چھپیا سی ایس نوں علمی ادبی حلقیاں جی آیاں، آکھیا، ودھیر سلاہیا گیا، پاکستان رائٹرز گلڈ نے کھوج پرکھ دی اُچ پدھر دی کتاب دے حوالے نال نقد انعام دتا۔ اخباراں، رسالیاں تے ریڈیو، تے سلاہنا دے تبصرے ہوئے۔ ۲۱۔اکتوبر ۱۹۷۹ء نوں پاکستان نیشنل سنٹر الفلاح، لاہور وچ میریاں دو کتاباں 'نتارے' تے 'ساڈے اکھان' (۱۹۷۸ء) دی تعارفی تقریب ہوئی جس دی صدارت اشفاق احمد ہوراں کیتی، ایس اجلاس وچ دونواں کتاباں بارے پنجابی ادب دے نامور نقاداں نے مقالے پڑھے جہناں وچوں ودھیرے چھپ گئے۔

ایہناں ۲۶ سالاں وچ میری پنجابی کھوج پرکھ بارے تے 'نتارے' بارے ودھیرا کجھ لکھیا گیا۔ مناسب جاپدا اے ایس لکھے وچوں کجھ نقاداں دیاں مختصر راواں درج کیتیاں جان تاں جے 'نتارے' دے حوالے نال میری کھوج پرکھ بارے جانکاری ہو سکے۔

ڈاکٹر اسلم رانا نے 'نتارے' دے مضموناں نوں چار قسماں وچ ونڈیا اے پہلی قسم صنف نوں سامنے رکھ کے اوہدے تاریخی ارتقاء دا مطالعہ، دوسری قسم کلّے کلّے شاعراں دیاں تخلیقاں دا جائزہ، تیجی قسم پنجابی دیاں اوہ صنفاں جیہڑیاں دوجیاں زباناں وچ یاں گھٹ نیں یاں اُکّا نہیں جیویں 'وار' چوتھی قسم نویں شاعراں دی شاعری دا مطالعہ، ڈاکٹر اسلم رانا نے لکھیا اے خصوصی طور تے 'نتارے' پڑھ کے ایہہ احساس ہوندا اے پئی ڈاکٹر شہباز ملک اک محنتی تے عملی نقاد اے۔ اوہدے مضمون پنجابی ادب دے سنجیدہ طالب علماں واسطے خاص طور تے مفید ثابت ہون گے۔[1]

ڈاکٹر ناصر رانا نے پاکستانی دور دی تحقیق تے تنقید (ویروا تے تجزیہ) دے سرناویں تے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی کیتی اے ایہناں دا مقالہ چھپ چکا اے ایہناں نے میریاں کھوج تے پرکھ دیاں کتاباں دا کئی تھاں ویروا تے تجزیہ کیتا اے جیویں گویڑ (۱۹۸۵ء) نتارے (۱۹۸۹ء) پنجابی ادبی جائزے (۱۹۸۹ء) تے وچار (۱۹۹۶ء) دا ویروا کرن توں بعد سٹے وجھوں لکھدے نیں۔[2] ڈاکٹر شہباز ملک دا تنقیدی انداز تشریحی، تجزیاتی، تاریخی تے استقراری پکھ رکھدا اے۔

ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی پنجابی دے اُچ پدھر دے نقاد سن، اوہناں اپنی کتاب 'تنقیدی اصول تے نظریئے' وچ لکھیا اے،[3] ڈاکٹر شہباز ملک ہوری تشریحی تنقید دے رجحان نوں اپناندے نیں۔ بنیادی لحاظ نال اک محقق نیں۔ ایس لئی اوہناں دی تنقید نوں تحقیقاتی تنقید وی آکھیا جا سکدا اے.... 'نتارے' وی تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے۔ ایہدے وچ ۲۲ مضمون نیں۔ ایہہ سارے مضمون تشریحاتی انداز، سمجھان والے انداز تے لکھے گئے نیں۔

پنجابی اکادمی، دلی (بھارت) نے پنجابی ساہت دا اتہاس ۱۴ جلداں وچ چھاپیا اے۔ ایس دی ۱۴ ویں جلد 'پنجابی کھوج دا اتہاس' بارے اے جیہڑی ڈاکٹر دھرم سنگھ، پروفیسر پنجابی ادھین سکول گورونانک دیو یونیورسٹی امرتسر نے لکھی اے۔ ایہدے وچ (پنجواں) باب پاکستان وچ پنجابی ساہت دی کھوج دا اتہاس، اے۔

---

[1] ڈاکٹر شہباز ملک فن تے شخصیت مرتبہ: ڈاکٹر بشیر عابد احسان اللہ طاہر، ص ۱۰۶

[2] پاکستان دور دی تحقیق تے تنقید (ویروا تے تجزیہ): ڈاکٹر ناصر رانا، ص ۵۳۳

[3] تنقیدی اصول تے نظریے: ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، ص ۳۳۳

ایہد ے شروع وچ ای گھٹ وگھٹ ۱۵ صفحے پنجابی زبان تے ادب دے ایس خادم (ڈاکٹر شہباز ملک) دی کھوج تے پرکھ بارے لکھے گئے نیں، نتارے، بارے اوہناں لکھیا اے[1] 'ڈاکٹر شہباز ملک دی آلوچنا (پرکھ) ودھیرے کر کے بھاوادی (تاثراتی) ہے ایس توں بناں اوہ کسے وی لیکھک یاں اوس دی رچنا (لکھت) نوں سمکالی (ہمعصر) ماحول تے سمے وچ رکھ کے ویکھدا اے سٹے وجھوں ڈاکٹر دھرم سنگھ جی لکھدے نیں۔[2] آخر تے ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج بارے سٹیاں دے روپ وچ کجھ گلاں کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ سبھ توں پہلی ایہہ کہ اوہ مُول روپ وچ اک کھوج کار ہے۔ نویں لیکھک نویاں رچناواں (لکھتاں) اتے نویاں ساہتک (ادبی) پرمپراواں (روائتاں) نال سنبدھت (جُڑے) تتھاں (سچائیاں) دی کھوج بھال اوس دا پہلا تے آخری عشق ہے۔ کھوج وچ ہی سہج روپ وچ اوس دیاں آلوچناتمک (تنقیدی) دھارناواں (ارادے) چھپیاں ہوئیاں ہن،

محترم عارف عبدالمتین، اردو تے پنجابی دے اعلیٰ درجے دے شاعر محقق تے نقاد سن۔ اوہناں دی پنجابی تنقید تحقیق دی کتاب، پرکھ پڑچول، معرکے دی لکھت اے۔ اوہناں 'نتارے دا نتارا، دے سرناویں نال، نتارے بارے بھرواں مضمون لکھیا۔ جیہڑا چھپ چکا اے۔ اسی ایس مضمون نوں بڑے مان نال 'نتارے' دے نویں ایڈیشن وچ دیباچے پاروں شامل کررہے آں پر ایتھے دوجے اُچ پدھر دے وِدواناں دے نال 'نتارے' بارے اوہناں دے کجھ تاثرات شامل کرنے ضروری نیں۔ اوہناں لکھیا اے 'نتارے' نری پرکھ دی کتاب نہیں۔ ایہنوں اسیں کھوج دی کتاب وی آکھ سکدے آں کیوں جے ایہدے وچ ڈاکٹر شہباز ملک نے اپنے اندر دے کھوجی نوں اپنے اندر دے پارکھ دیاں باہواں وچ باہواں پا کے علم دے ہفت خواں طے کرن توں ڈکیا نہیں، سگوں اسیں ایہہ کہہ سکدے آں پئی اوہ تنقید تے تحقیق نوں مفہوم بخشدی اے تے ادب وچ ایہناں دوناں دا سنجوگ نتیجہ خیزی دے لحاظ نال اپنی تھاں سدا مبارک سمجھیا جاندا اے، اگے چل کے عارف عبدالمتین ہوری لکھدے نیں 'نتارے' ایس پکھوں دی اہمیت رکھدی اے پئی ایہدے وچ ڈاکٹر شہباز ملک نے تاریخی تے تقابلی تنقید دے رنگ روپ نوں اپنان دا آہر کیتا اے۔ عارف عبدالمتین

---

[1] پنجابی کھوج دا اتہاس۔ جلد: ۱۴: ڈاکٹر دھرم سنگھ، ص ۱۳۹ (گورمکھی)
[2] اوہی، ص ۱۴۰ (گورمکھی)

ہوراں 'نتارے' وچ شامل مضمون حافظ شاہجہان مقبل : حیاتی تے کلام، نوں تقابلی تنقید دے نال نال تجزیاتی (Analytical) تے استقراری (Inductive) تنقید دے اسلوب والا مضمون متھیا اے (دیباچہ)

ایتھے ،نتارے دا نتارا، کرن والے پنجابی ادب دے پنج اُچ کوٹی دے کھوج کاراں تے پارکھاں دے لکھے وچوں کجھ اقتباس درج کرن دا مقصد ایس گل دی جانکاری دینا اے کہ 'نتارے' نوں طالب علماں، عام قاریاں توں اڈ سنجیدہ قسم دے محققاں تے نقاداں نے وی نیجھ نال پڑھیا تے اپنے خیالاں دا اظہار اصلوں محققانہ تے نقادانہ انداز وچ کیتا اے ایہہ میرے لئی مان دی گل اے۔

'نتارے' دے ایس نویں ایڈیشن تے خصوصی دھیان دے کے ایس نوں موجودہ دور تیکر مکمل کرن دی کوشش کیتی اے، لفظ لفظ پڑھ کے جتھے لوڑ پئی اے اوتھے درستی کیتی اے۔ ترمیم کیتی اے تے اضافہ کیتا اے۔ خاص طور تے مقالے: پنجابی ادب وچ کھوج تے پرکھ، نوں دہاکیاں وچ ونڈ پچے ڈھنگ نوں اگے ٹوردیاں ایس نوں دہاکے (۲۰۱۴-۲۰۱۱ء) تیکر لے آندا اے۔ انج 'نتارے' دا ایہہ نواں ایڈیشن چالو دہاکے تیکر غلطیاں دی درستی، لوڑیندی ترمیم تے اضافے نال اک لحاظ نال مکمل ہو گیا اے جس نوں عاجزی نال میں پنجابی زبان تے ادب نوں پیش کرنا آں۔

۲۴ دسمبر ۲۰۱۵ء

عید میلاد النبیؐ ۱۲ ربیع الاول ۱۴۳۷ھ

ڈاکٹر شہباز ملک

پروفیسر ایمریطس پنجاب یونیورسٹی، لاہور

(پرائیڈ آف پرفارمنس تے ستارۂ امتیاز)

پروفیسر عارف عبدالمتین

نتارے دا نتارا

جے اسیں ایس سائنسی حقیقت نوں من لیئے پئی انسانی دماغ اک نامیاتی وحدت اے، تے ایہنوں اڈ اڈ، خودمختار تے آپ مہارے خانیاں وچ نہیں ونڈیا جاسکدا، تے سانوں ایس ذیلی سچائی نوں وی تسلیم کرنا پوے گا۔ پئی بندے دیاں تنقیدی تے تخلیقی صلاحیتاں اپنی ہوند دا عملی اظہار وی اگڑ پچھڑ نہیں کردیاں، سگوں اکو ویلے تے اکو ساہے کردیاں نیں۔ ایہہ وکھری گل اے پئی مڈھلے سمے اوہدے اندر دا نقاد غیر محسوس انداز وچ اپنی کارکردگی دا مظاہرہ کر رہیا ہوندا اے تے اوہدے اندر دا تخلیق کار محسوس رنگ وچ اپنے کارنامیاں نوں توڑ چڑھا رہیا ہوندا اے تے اخیر اندر لا نقاد محسوس روپ دھار لیندا اے تے اندر لا تخلیق کار غیر محسوس طور طریقے اپنا لیندا اے۔ ایس معروضے راہیں اسیں ایس حقی سچی گل تیک اپڑ دے آں پئی غیر رسمی تنقید دی عمر تاں اونی ای اے جنی کو باقاعدہ تخلیق کاری دی اے پر رسمی تنقید ضروری باقاعدہ تخلیق کاری دے پچھوں ای وجود وچ آؤندی اے۔ ایسے معروضے نوں مکھ رکھیا جاوے تاں ایہہ گل پورے یقین نال آکھی جاسکدی اے پئی پنجابی زبان وچ تخلیق تے تنقید شروع توں ای آپو وچ گل وکڑیاں پا کے ادب دے پندھ اُتے ٹردیاں رہیاں نیں پر ایہہ ٹوران ویکھے رنگاں دی مالک سی تے ایہہ رنگ ڈھنگ ایہنے چوکھی دیر تیکر اپنائے رکھن والی زبان تخلیق کاری دے حوالے نال تے ساڈا مان ودھاندی نظری آؤندی اے پر تنقیدی حوالے نال اٹھاورہیں صدی تیک ایہہ سانوں اکی وانجی وکھالی دیندی اے تے سبھ توں پہلوں احمد یار (۱۷۶۸ء- ۱۸۴۵ء) تے اوہناں دے مگروں میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء۔۱۹۰۷ء) اودوں پنجابی تنقید دا مڈھ بنھدے جاپدے نیں' جدوں اسیں اوہناں نوں اپنی شاعری وچ اپنے عہد توں پہلے دے تے اپنے دور دے فنکاراں دے فن دا تنقیدی ویروا پیش کردیاں ویکھدے آں تے اسیں ایس گل

تے حیرانگی وی محسوس کردے آں پئی اوہ اپنیاں شعری لکھتاں وچ عملی تنقید دا ای مظاہرہ نہیں کردے سگوں نظری تنقید دے اصولاں تے گراں اتے وی سلکھنا چاننا پاؤندے نیں۔ پر ایہہ حقیقت اپنی تھاں بڑی دکھ دیوی اے پئی اوہ تنقیدی شعور جیہڑا ایہناں دوہاں، سوجھواناں دیاں تصنیفاں راہیں اگھڑدا نظری آؤندا اے، اک لمبے عرصے تیک پنگرن تے پھل پھُل لیان توں محروم رہیا۔ خاص طور تے احمد یار دی اوہ تنقیدی جان کاری جیہڑی ''احسن القصص'' وچ اپنے **سچجے** جھلکارے وکھاندی اے تے نہ صرف اپنے چوکھے جدید ہون دا احساس کرواندی اے، سگوں پرکھ پڑچول دے مغربی اصولاں دے موڈھے نال موڈھا جوڑدی ہوئی محسوس ہوندی اے، ودھیری مدت تیک اپنی ککھ وچوں نویاں تنقیدی لکھتاں نوں وجود وچ نہ لیا سکی، ایہو وجہ اے پئی اسیں پنجابی دی باقاعدہ تے باضابطہ تنقید دے حوالے نال اپنی جھولی سکھنی ویکھ کے ات شرماندے آں۔ جدید عہد وچ گنتی دے کجھ لکھاریاں نے اپنی ماں بولی دے ایس گھاٹے نوں پورا کر کے سانوں سبھناں نوں شرم توں بچان دا چارا کتیا اے، شہباز ملک ساڈے ایہناں لج پال لکھاریاں وچوں اک نیں، تے 'نتارے' اوہناں دا اجیہا نواں تنقیدی کارنامہ اے، جیہڑا کئی پکھوں نویکلا، اچیچا تے گن وان اکھوان دا حقدار اے۔

'نتارے انج' تاں مختلف موضوعاں اتے لکھے ہوئے تے مختلف وقتاں وچ الیکے ہوئے متفرق مضموناں دا اک پرکھ پراگا اے۔ جہناں دے تاثرات جے اپنے اپنے مزاج دے حوالے نال اڈو اڈ وی ہوندے تاں کوئی خاص اچرج سگوں اک لحاظ نال کجھ عجیب گل نہ ہوندی پر کیوں جے ایہہ مجموعہ اک اجیہے ودوان دا اے، جیہدی شخصیت ودھیری باشعور تے گیانی اے۔ ایس پاروں اوہناں نے ایہہ کھیچل کیتی اے پئی اوہناں دے ہر مضمون دا مہاندرا اوہناں دی اوس سوچ دی چھاپ دا مالک ہووے جیہڑی اوہ حیاتی، فرد، سماج تے فن بارے رکھدے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی ایہہ کتاب شہباز ملک دے وکھو وکھ کھلرے پُلرے خیالی ٹوٹیاں دا بے رس مجموعہ نہیں جاپدی۔ سگوں اوہناں دی نگھی، گنی متھی ہوئی تے مسلسل فکر دا قدرتی سٹہ محسوس ہوندی اے۔ ایس دھیان سنگلی دا بنیادی گھُرا ایہہ اے پئی ادب دا ہر روپ اوہنوں تخلیق کرن والے دی شخصیت دا ای آئینہ دار نہیں ہوندا سگوں اوس قوم دے تشخص دا عکاس وی ہوندا اے جیہدا اوہ ادیب رکن ہوندا اے۔ شہباز ملک تے ایس نقطہ نظر نال سینکڑے ورھیاں اتے پھیلے ہوئے پنجابی ادب تے ادیباں دا مطالعہ وی کیتا

اے تے ایس سلسلے وچ مختلف صنفاں دا سچجا ویرواوی پیش کیتا اے تے حقی سچی گل ایہہ اے پئی اوہناں دا ایہہ مطالعہ تے ویروا اینا ٹھکواں اینا بھرواں تے اینا مدلل ای نہیں، اڈا معروضی، اڈا غیر جانبدارانہ تے اڈا اسائنسی وی اے پئی کوئی بندہ ایہدے کولوں اثر قبول کیتیاں بناں، سگوں ایہدا قائل ہویاں بناں نہیں رہ سکدا۔ شہباز ملک دا ایہہ نقطہ نظر سوڑا تے بھیڑا نہیں، ودھیرا کھلا ڈلھا تے کھلاروالا اے، تے ادب بارے اوس ڈونگھی سوچ وچار دا احساس کروانداا ئے جیہڑی فن دی تخلیق وچ شعور دی کارکردگی نوں ای تسلیم نہیں کردی، سگوں اوہدے لاشعوری سومیاں نوں وی مندی اے تے ادبی نتارے کرن ویلے اوہناں نوں سدا اپنی نگاہ وچ وی رکھدی اے۔ ایہو وجہ اے پئی جدوں اوہ "پنجابی ادب دی مسلمانی روایت" دا ویروا کردیاں ہویاں دوجے مغل دور بارے آکھدے نیں پئی ایس دور دے سارے ای ادب اتے فکری تے لسانی لحاظ نال مسلمانی چھاپ گوڑھی اے تے اوہ اپنے موقف نوں درست ثابت کرن لئی کسے تعصب یاں تنگ نظری دا مظاہرہ نہیں کردے تے نہ ای ایہہ دعویٰ کردے نیں پئی ہر قوم اپنے تہذیبی تے ثقافتی تشخص دا اظہار شعوری طور تے ای نہیں لاشعوری طور تے وی کردی اے۔ شروع شروع وچ سگوں لاشعوری اظہار ودھیرا ہوندا اے جیہڑا ویلا لنگھن دے نال نال تے خودشناسی دیاں انفرادی تے اجتماعی منزلاں طے کرن دے نال نال چوکھا شعوری ہوندا لگا جاندا اے۔ جے شہباز ملک ایہناں ادبی، لسانی تے عمرانی صداقتاں دے جانوں نہ ہوندے تاں اوہ ایہہ گل کدے نہیں سی آکھ سکدے پئی اصل وچ مسلماناں نے ایہناں لکھتاں نوں شعوری طور تے ایہہ رنگ نہیں دتا سگوں ایہہ کیوں جے عام لوکاں واسطے لکھدے سن تے لوکاں وچ اسلام، اسلامی سوچ فکر تے عربی فارسی دا اثر زیادہ ہوندا سی۔ ایس کر کے جیہڑی زبان عوام وچ بولی جاندی سی ایہو زبان ایہہ شاعر اختیار کردے سن! قومی تے ملی تشخص دے ایس تناظر نوں مکھ رکھیا جاوے تاں اسیں کہہ سکدے آں پئی 'نتارے' ساڈی پنجابی تنقید وچ اپنی نوعیت دے اعتبار نال 'اچ پدھر' دی پہلی لکھت اے۔ جیہڑی ادب دے فنی تقاضیاں دے احترام تے ملت دیاں اجتماعی لوڑاں دے تقدس دی سانجھ نوں نیہہ بنا کے اپنی تنقید دا رنگ محل اساردی اے۔

'نتارے' نری پرکھ دی کتاب نہیں، ایہنوں اسیں کھوج دی کتاب وی آکھ سکدے آں۔ کیوں جے ایہدے وچ شہباز ملک نے اپنے اندر دے کھوجی نوں وی اپنے اندر دے پارکھ

دیاں باہواں وچ باہواں پا کے علم دے ہفت خواں طے کرن توں ڈکیا نہیں سگوں اسیں ایہہ کہہ سکدے آں پئی اوہ تنقید تے تحقیق نوں مفہوم بخشدی اے تے ادب وچ ایہناں دوہاں دا سنجوگ نتیجہ خیزی دے لحاظ نال اپنی تھاں سدا مبارک سمجھیا جاندا رہیا اے۔ ڈھیر سلاہن جوگی گل ایہہ اے پئی شہباز ملک کھوج دے جدید سائنسی اصولاں دی جانکاری وی رکھدے نیں تے ایس جانکاری دے ورتارے دا سوہنا چج وی رکھدے نیں، تے ظاہر اے پئی ایہہ گن کجھ ایڈا عام نہیں سگوں ایہہ ٹاویں ٹاویں لکھاریاں وچ ای لبھدا اے۔ شہباز ملک دے ایس گن دی سائنسی دکھ ویکھن وکھان لئی اوہناں دا اوہ مضمون بڑی آسانی نال پیش کیتا جاسکدا اے، جیہدا سرناواں اے ''نادر دی وار اک بحث'' تے جیہدے وچ اوہناں نے عقلی دلیلاں، تاریخی حوالیاں تے داخلی شہادتاں ''نادر دی وار'' دے لکھاری دی شخصیت دا نتارا، اوہدی تصنیف دے سمے دا نکھیڑا، تے اوہدے وچ دلی دے قتلام دے ذکر دی غیر موجودگی دا ویروا کیتا اے تے ایس سلسلے وچ بڑے غیر جانبدارانہ سبھا نال مختلف پارکھاں تے کھوجیاں دیاں لکھتاں دا تجزیہ کیتا اے، تے فیر اپنے نتیجیاں نوں اوس خود اعتمادی نال پیش کیتا اے، جنہوں اسیں اک اچ پائے دے پارکھ تے کھوجی دی پچھان قرار دے سکدے آں۔

'نتارے' ایس پکھوں وی اہمیت رکھدی اے پئی ایہدے وچ شہباز ملک نے تاریخی تے تقابلی تنقید دے رنگ روپ نوں وی اپنان دا آہر کیتا اے تے ایس طرحاں اپنی پرکھ پڑچول نوں ڈھیر قیمتی بنان دا جتن کیتا اے۔ تاریخی تنقید دے سلسلے وچ شہباز ملک دے اوہ مضمون حوالے دے طور تے پیش کیتے جاسکدے نیں، جہناں وچ اوہناں نے پنجابی ادب دیاں مختلف صنفاں نال تعلق رکھن والیاں لکھتاں تے اوہناں دے لکھاریاں دا عہد بہ عہد تنقیدی ویروا کیتا اے تے اوہناں دیاں تاریخی تے فنی حیثیتاں نوں متھیا اے۔ ''پنجابی قصے دی کہانی''، ''پنجابی وار تے واراں''، ''پنجابی مرثیے دی ٹور'' وغیرہ مضموناں نوں ایس سلسلے وچ سچیاں مثالاں دی حیثیت حاصل اے۔ شہباز ملک دی تقابلی تنقید دا نمونہ دیکھنا ہووے تاں اسیں بڑی سوکھی طرحاں اوہناں دے مضمون ''حافظ شاہجہان مقبل : حیاتی تے کلام'' ول جھات مار سکدے آں، جیہدے وچ اوہناں نے جتھے مقبل دی ''ہیر'' بارے گل کتھ کیتی اے، اوتھے اوہدے نال نال دمودر، احمد گوجر تے وارث شاہ دیاں ''ہیراں'' دا تذکرہ کرنا وی اپنے تقابلی رویے کارن ضروری سمجھیا اے تے اپنے اوس تنقیدی اسلوب دا پتہ وی دتا اے، جیہدا تجزیاتی (ANALYTICAL) تے استقرائی (INDUCTIVE) اے تے ایسے

باروں ودھیرا قائل کر لین والا تے ات زور دار اے! ظاہر اے پئی جدوں اک پارکھ سانجھے موضوع اتے لکھیاں ہوئیاں مختلف لکھتاں دا ٹاکرا کر کے تے اوہناں دیاں نکھیڑویاں باتاں دی تفصیلی بھال کر کے اپنی ساری انملی کھیچل دا سٹہ انج پیش کرے پئی جہناں گلاں نوں نکھیڑیا گیا اے ایہناں توں پتا لگدا اے کہ مقبل دی ہیر دمودر توں بعد ہیر ادب وچ اک اہم دستاویز قرار دتی جاسکدی اے۔ تے اوہدے پڑھن سنن والیاں نوں اوہدے نال اختلاف دی گنجائش اکی مکدی جاپن لگ پیندی اے؛ تے جدوں اوہ اپنے اجیہے قول فعل وچ ایہناں لفظاں دا وادھا کردے نیں پئی ''زبان توں اڈ مقبل نے اپنی فکر نال ایس لکھت نوں اک انمول لکھت بنان دا چارا کیتا اے۔'' تے اوہناں دے سبھے مخاطب محسوس کردے نیں پئی پارکھ دی نظر اکواسی نہیں اے، سگوں ایہدے وچ اجیہی جامعیت اے جیہڑی چیزاں دی اصلیت تے ماہیت تیک اپڑن لئی اوہدے ظاہر تے باطن اوہدے جسم تے اوہدی روح دوہاں تیک پجنا بڑا ضروری قرار دیندی اے۔

شہباز ملک دی تنقید وچ تاریخ نے انج وی اپنے آپ نوں اگھاڑیا اے پئی اوہناں نے ادبی لکھتاں دے سائنسی مطالعہ دی شرط پوری کرن لئی اوہناں دے تاریخی پچھوکڑ دی نشاندہی نوں ہر تھاں اپنے واسطے لازمی خیال کیتا اے، تاں جے اوہناں دی سماجی معنویت اتے ودھ توں ودھ چاننا پے سکے۔ ایتھے ایس گل نوں چیتے رکھن دی بڑی لوڑ اے پئی بھاویں شہباز ملک نے اپنے موڈھیاں اتے سینکڑے ورھیاں دے ادبی تے تاریخی مطالعے دا بھار چایا ہویا اے پر اوہناں دی تحقیق تے تنقید نوں ایس بھار نے کدے بوجھل نہیں کتیا، ایہدا بنیادی سبب ایہہ اے پئی شہباز ملک نے اپنیاں کھوج تے پرکھ پڑچول بھریاں لکھتاں نوں ہمیشاں لئی تخلیقی پدھر تے ٹورن دا سربندھ کیتا اے کیوں جے اوہ آپوں اک سچے تخلیق کار نیں تے اپنی قلم وچوں نکلے ہوئے اکھراں نوں ضرورت مطابق جذبے دا نگھ، خلوص دا رچا، تے سچائی، دی کاٹ مہیا کرن دا ول جاندے نیں تے اوہناں نوں لوڑ موجب اپنے بیان نوں تشبیہاں استعاریاں تے محاوریاں سہپن بخشن دی جاچ وی آوندی اے۔ ایہناں سبھناں معروضیاں نوں مکھ رکھ کے ایہہ گل بڑے یقین تے مان تران نال آکھی جاسکدی اے پئی 'نتارے' کھوج تے پرکھ دے رستے تے میل دے اوس پتھر دی حیثیت رکھدی اے۔ جیہڑا پنجابی ادب دے راہیاں لئی معزز رہنما وی اے تے رفتار دا معتبر پیمانہ وی اے۔

حمد باری تعالیٰ دی حمد

عجز[1] کمال خدا دے حمدوں ہر ذرّہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھیئے نہ شکر گزاری

صفت، تعریف تے وڈیائی اوس اللہ لئی اے جس لئی ساریاں ای صفتاں تعریفاں تے وڈیائیاں بنیاں نیں، ایہہ صفتاں، تعریفاں تے وڈیائیاں کائنات دا ذرّہ ذرّہ پیا کردا اے، بندہ کیوں نہ کرے؟ ایس نے تے ازل دے دن توں ای اوس نوں رب من کے ایس گل دا اقرار کرلیا سی جدوں رب تعالیٰ نے آکھیا سی ''الستُ بِربکُم'' کیہ میں تہاڈا رب آں، روحاں نے آکھیا سی ''قالو بلا'' کیوں نہیں؟ ''ایہہ'' آہو دا اقرار رب دی صفت، تعریف تے وڈیائی وجھوں ہویا، اوہ رب جس نے کل کائنات نوں پیدا کیتا، اوس نے بندے نوں وی پیدا کیتا، بندہ اوس سوہنے رب دی تعریف کیوں نہ کرے اوس نے بندے نوں ایتھے خلیفہ بنا کے گھلیا تے کائنات دیاں ودھیریاں چیزاں نوں ایس دے زیر کر دتا۔ قرآن پاک وچ آؤندا اے **إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً** ط (میں بنان والا آں، زمین تے اک نائب)

اوس اک، سوہنے تے سچے رب دیاں صفتاں، تعریفاں تے وڈیائیاں کرن والا رب دا سچا تے سُچا عاشق مولوی غلام رسول عالم پوری یوسف زلیخا وچ حمد دے فن دیاں سِکھراں تے اپڑیا جاپدا اے احسن القصص یاں یوسف زلیخا وچ لکھی حمد، کلی حمد اے جیہدے وچ حمد گوئی دی عام روایت توں کجھ ہٹ کے گل کیتی گئی اے۔

پنجابی شاعری دی مُڈھوں لا، ایہہ ریت رہی اے کہ ہر نکا وڈا شاعر اپنی لکھت دا مُڈھ حمد تے نعت نال بنھدا اے ایس لحاظ نال پنجابی شاعری وچ حمداں تے نعتاں اونیاں کو ہویاں جنے کو پنجابی شاعر نیں، ہر شاعر نے اپنے رنگ ڈھنگ نال حمد تے نعت آکھی اے پر مولوی غلام رسول عالم پوری

---

[1] ایس مضمون وچ احسن القصص از مولوی غلام رسول عالمپوری (اکیڈمی ایڈیشن) دا متن ورتیا گیا اے۔

دی حمد ایہناں سبھناں وچوں دکھری تے نویکلی تھاں ملّی کھلوتی اے ایس دی وجہ ایہہ اے کہ مولوی ہوراں حمد وچ اک نواں تجربہ کیتا اے اوہ ایہہ کہ حمد کہن دا ڈھ حمد دی حمد آکھن توں بدھا اے، مطلب ایہہ اے کہ مولوی ہوراں ایہہ دسیا اے کہ کلمہ حمد کنج دا ہونا چاہی دا اے تے اوہدیاں خصوصیتاں کیہ نیں جویں فرماندے نیں۔

عشق بھنّا اخلاص نہلایا رنگیا رنگ شہودی
صدق صفا دی آب ہوائیں پلیا وچ خوشنودی
برگو برگ ارادت ازلی نور رچایا ہویا
محویت دے خمر طہوروں نشہ چڑھایا ہویا
افضل ، اطہر ، اکمل ، انور ، جیں وچ سب وڈیائیاں
عدم تکلّف والیاں ندیاں جس تھیں و ہندیاں آئیاں
ازل ازالی ، ابد آبادی حمد دوام دوامی
وچ دربار وجوب غنا دے ایہہ سر سبز مدامی

کلمہ حمد، عشق نال بھجا اخلاص نال نہایا توحید شہودی دے رنگ وچ رنگیا صدق تے دل دی صفائی دی آب تے ہوا وچ اللہ تعالیٰ دی رضا مندی تے خوشنودی وچ پلیا ہونا چاہی دا اے۔ مولوی ہوری کلمہ حمد دیاں صفتاں وچ انسان دے ازلی ارادے، رب سچّے وچ محوّ ہونا تے بے تکلفی نال صفت ثنا کہن دے گناں دے نال نال ایہہ گل وی ضروری جان دے نیں کہ حمد دا کلمہ سب توں چنگا، سب توں پاک تے سب توں اُچا ہونا چاہی دا اے حمد دے ایہناں مڈھلے شعراں وچ جتھے مولوی ہوراں حمد دے فنی اصول دسّے نیں اوتھے اوہناں دیاں سوچاں وچاراں تے فلسفے نوں سمجھن وچ مدد دیندے نیں جویں ایہہ کہ شروع وچ ای عشق دے لفظ دا ورتارا پڑھن سنن والے دا دھیان آپ مہارے اوس وادی ول لے جاندا اے جس وچ عشق دی جوت جگان والے اللہ لوک جلیّاں پے پاندے نیں، ایہہ عشق کیہ اے، صوفی ایس نوں اگ وی کہندے نیں جیہڑی محبوب توں سوا ہر چیز نوں ساڑ کے سواہ کر دیندی اے، عشق وچ طالب نوں مطلوب توں سوا ہور کجھ وی تے نہیں دسدا صوفی دا مطلوب اللہ ہوندا اے، واحد اللہ، ایس کر کے صوفی دے عشق وچ ماسوا اللہ دے باقی ہر شے بھسم ہو جاندی اے، صوفی ایس وچ غرق ہوندا اے، وحدت دے دریا وچ غوطے لاندا اے،

مولوی غلام رسول عالم پوری ہوری وی عشق وچ توحید شہودی رنگ دے قائل تے پرچارک نیں ایس کر کے اوہناں عشق دے نال ای ایس دا ویروا وی پادتا اے، ایہہ فلسفہ رب دے اک ہون تے ساری کائنات وچ موجود ہون نال انج بحث کردا اے کہ کائنات دے سارے مظاہر رب دا پرتو نیں جنہاں نوں اسی رب توں وکھریاں نہیں کر سکدے بالکل انج ای جویں بندے نالوں پرچھانویں نوں وکھریاں نہیں کر سکدے، انج اسی پرچھانویں نوں بندہ نہیں کہہ سکدے پر اوس نوں وکھ وی نہیں سمجھدے ایہہ مظاہر رب دا عکس ضرور نیں اسی ایہناں نوں رب نہیں کہہ سکدے پر ایہناں عکساں نوں رب توں وکھ وی نہیں کر سکدے۔ ایہو توحید شہودی اے ایسے لئی مولوی ہوری اک تھاں کہندے نیں۔

عاکس عکسوں ہر جا اقرب اسدی ذات احوالوں
اوہ اقرب تھیں اقرب جس تھیں شورش حُسن جمالوں

حمد، دی تعریف یاں اُچی حمد دے اُچے اصولوں دے بیان مگروں مولوی ہوری ہن حمد دا اصل بیان شروع کردے نیں جیہدے وچ رب سچّے نال اوہناں دا لگاؤ، عشق دی حد توڑی تعلق اکھراں دے سُچے موتیاں دیاں باترتیب لڑیاں دا رُوپ دھار کے ساڈے سامنے آن کھلوندا اے، اکھراں دے ملاپ نال وحدت دے ایہہ من کھچویں نغمے دلاں نوں سروری دیندے نیں تے ایہناں نوں آپ مہارے ٹمب کے دل تے دماغ دے کئی وجّے دروازے کھول جاندے نیں، حمد نوں مولوی ہوری رب تے بندے دے ازلی ابدی رشتے توں انج شروع کردے نیں، ایتھے گل حمد دیاں فضیلتاں دے حوالے نال اگّے ٹردی اے۔

کُل مراتب حقی خلقی ، تنزیہی تشبیہی
مظہر حمد حمید حقیقی ایہہ مکشوف بدیہی
قدر نعم تیں حمد الاہا ہر حامد محمودوں
ہر معلوموں ہر موجودوں ہر ساجد مسجدوں
حمد چراغ دلاں تاریکاں مشعل شب مہجوراں
ہر ہر ذرہ دلاں تھیں چمکیا وچ اقرار قصوراں
عجز کمال خدا دے حمدوں ہر ذرّہ اقراری
دم دم لکھ لکھ لوں لوں حمدوں تھیئے نہ شکر گزاری

حمد دیاں فضیلتاں دے نال ای کائنات دی موجودات دے ہر ذرّے دے عاجز تے ہینے ہون دی دس پان دے نال نال ایس گل دا نتارا وی کر دے نیں کہ ہر ذرّہ جے اپنے ہر ساہ وچ تے ہر لُوں لکھ لکھ حمد آکھے تاں وی رب سچے دی حمد دا حق ادا نہیں ہوندا ایس لئی کہ بندہ تے اوس دے کنہ نوں اپڑ ہی نہیں سکدا، اک بنی چیز اپنے بنان والے بارے کناں کجھ جان سکدی اے تے اوس نوں کیہ سمجھ سکدی اے؟ ایہہ تے حادث اے مٹ جان والی تے رب قدیم اے جس نوں فناہ ای نہیں، ایس کر کے رب دیاں صفتاں دا حق ایہدے کولوں کتھے ادا ہوندا اے؟

ایتھے مولوی ہوری حمد دے بیان دی مہار اک ہور بنّے موڑ دے نیں، بندے نوں اوس دے اصل دا جھلکارا وکھا کے اوہنوں یاد کراندے نیں کہ رب نال کیہ کیہ اقرار کر کے آیا ہویا ایں تے ایتھے آن کے کنہاں کماں وچ رُجھ گیا ایں؟

کھول اکھیں نہ حال کیائی ویکھ ذرا کتھ آئیوں
کس گھلیوں کت کارے چلیوں تے کیہ پاس لیائیوں
نہ سیں شے مذکور کدائیں اندر وقت وہائے
فیض وجود عدم تے چمکیا کھولے راز چھپائے

ایس عدم وچّوں وجود وچ لیاون والا کون اے؟ اوہو اکو رب! جس کُن آکھیا فیکون ہو گیا تے عدم توں وجود وچ ہر شے اُسّر گئی، پھیر ایہہ کہ توں تے اوہ ایں کہ رب نے جدوں پہاڑاں، زمیناں، اسماناں نوں اپنی امانت پیش کیتی تے اوہ ڈر گئے تے امانت چکن توں انکار دتا پر توں امانت دا ایہہ بھار چک لیا، جے امانت دا ایہہ بھار چک لیا ای تے ہن نسدا کیوں ایں؟ ایس اقرار دی لج پال تے اوس چکی امانت دے قول تے پہرہ دے۔ ایس بارے میر تقی میر نے آکھیا سی۔

جس بار نے سب پہ گرانی کی
اسے یہ ناتواں اٹھا لایا

بندیا توں تے پُٹھے راہ تے وگ کھلوتا ایں توں تے رب دے نیڑے اشرف المخلوق ایں، جے توں رب نوں، اک رب نوں حاصل نہ کیتا تے سمجھ تیری ہر حاصل کیتی شے نہ حاصل کرن دے برابر اے فرماندے نیں اے انسان جد تیک تیرے وچ ایہہ خودی اے توں رب نوں نہیں پا سکدا، تے خودی نفس امارہ دے وگلتے وچ آن کے ابھردی اے ایس کر کے ایس نفس امارہ نوں علم نال مارن مگروں

اطمینان دی دولت ملدی اے ایتھے مولوی ہوری بندے نوں اپنے ول ویکھن دی پریرنا دیندے نیں۔

لکھ فہرست صحیفیوں ساری تیرے پاس پہنچائی
کھول نظر پڑھ جس تے کاتب صفت قلم وگائی
ویکھیں نقش نقاشوں جانیں تے صانع مصنوعوں
خود ول ویکھ رقم پڑھ ساری آخر تیک شروعوں

ایتھے ہن حمد اپنی صحیح بنتر تے مقصد ول موڑا کھاندی اے تے مولوی غلام رسول عالمپوری وچ دا بندہ، عاجز تے نتانا بندہ، رب دی ذات دی صفت ثناء کردیاں اپنے آپ نوں کم تر بیان کردا کوکدا اے۔

کریں مدد اے والی میرے دخل ملے دربارے
بخشش تھاؤں نتھاویاں تائیں فضل تیرے نیں بھارے
دعویٰ حق ایمانوں پکّا ، سچّا بخشش خدایا
حکم اَشَدُّ حُبًّالِلّٰہ شان جیہدی وچ آیا
دائم نور طلب دی مشعل رہے فروزاں راہے
میں قربان لطیف پیارے تارے نال نگا ہے
تیں ہوندے میں کت ول جانواں ناہیں ہور ٹکانا
جے تقصیروں میں پر دامن غالب فضل ربانا

تے مکدی مکاندیاں فرماندے نیں

توبہ دی توفیق اسانوں دیویں پاک الاہا
در اپنے دا رکھ سوالی ہر دم شاہنشا ہا
قدم نبی دے پچھے سانوں یا رب راہ چلائیں
اندر قوم نبیّاں کیتا توں سرور جس تائیں

مولوی ہوری حمد دا اخیر کردیاں ای نعت دا مڈھ بنھ دِتا اے جس وچ سب توں اچھی چیز اوہ نبیؐ پاک دی سیرت مقدس تے چلن دی توفیق منگدے نیں ایہدے توں اوہناں دی نبیؐ پاک صلعم نال محبت تے عقیدت دی دس پیندی اے۔

پنجابی شاعری وچ نعت رسولؐ

کلمہ طیبہ مسلمان دے ایمان دا تھڈھ اے جیہڑا ادھا رب تے ادھا اوہدے رسول حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی اطاعت تے اقرار نال تعلق رکھدا اے، رسول پاکؐ دی ذات اقدس نہ نری مسلماناں لئی سگوں ساری انسانیت لئی رحمتاں تے برکتاں والی ذات اے۔

ایہہ گل وی حق سچ اے کہ رب تعالیٰ تیکر اپڑن لئی شریعت تے طریقت دونواں دا راہ کالی کمبلی والے، نبیاں دے سردار تے آخری نبی حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ولوں ہو کے جاندا اے ایس لئی کہ رب تعالیٰ نے دین نوں اسلام وچ تے انسانیت نوں رسول پاکؐ دی ذات اقدس وچ مکمل کر دتا اے ایس لئی مکمل دین وچ شامل ہون والیاں لئی ایہہ ضروری اے کہ اسلام دے نال نال اوہدے لے کے آون والے دیاں صفتاں تے برکتاں دا ذکر کرے ایہہ ذکر حضور نبی اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے ویلے توں شروع ہویا تے رہندی دنیا تیکر ہوندا رہے گا۔ حضرت حسّان بن ثابت نوں کون بھل سکدا اے پھیر ستویں صدی ہجری تے تیرہویں صدی عیسوی وچ مصر دے امام بوصیری نوں کون نہیں جان دا جنہاں دا حضور اقدس بارے 'قصیدہ بردہ' عالمی شہرت رکھدا اے۔

مسلمان جدوں برصغیر وچ آئے تے اپنے نال اپنی زبان تے ثقافت وی لیائے جیہدے اثر نال مقامی زباناں وچوں پنجابی زبان اپنے پچھاتے جان والے روپ وچ ابھری جدوں ایہدے وچ ادب رچیا جانا شروع ہویا تے ایہدے وچ مسلماناں دا حصّہ سب توں ودھیرا سی جیہدے وچ مذہب دے حوالے نال ہوند وچ آون والا لٹریچر سب توں ودھ سی، ظاہر اے مسلمان جیہڑے اپنے نال عربی تے فارسی شاعری دی صدیاں دی پکی پیڈی ریت لے کے آئے سن اوہناں ادب اوسے پچھوکڑ وچ رچنا شروع کیتا 'قصیدہ بردہ' نوں کئی اچے سچّے شاعراں نے پنجابی نظم دا بانا پوایا اسی ایتھے صرف دو دا ذکر کراں گے، پہلا محمد عزیز الدین بہاولپوری دا ترجمہ جنہاں ایس نوں 'نظم الوراع'

دے ناں نال سامنے لیاندا، اک حصہ ویکھو۔

سورج[1] چڑھ ہدایت والا عالم نوں چمکایا
ساری خلق دیاں اکھاں تے دل روشن کر دکھایا
فضل تے تقویٰ سب طریقوں اوس نے بوہتا پایا
سیرت صورت وچ نبیاں اوہو بہت سوایا
علم و کرم وچ مثل اوسے دی کوئی نہیں اُوپایا

موجودہ دور وچ ہویا ترجمہ پروفیسر احمد حسین قریشی قلعداری دا اے اوس وچوں ایہہ حصّہ ویکھو۔

پاک[2] محمدؐ سرور بے شک والی کل جہاناں
عرب عجم دے جن بشر سب جانن اوہدیاں شاناں
امر نواہی دا اوہ مالک دین سکھاون والا
حق دا حق سناون والا حق پچھانن والا

قصیدہ بردہ توں اڈ اک ہور قصیدہ ''مضریہ'' وی ترجمہ ہویا ملدا اے جیہدے لکھن والے حضرت شرف الدین موصلی تے ترجمہ کرن والے مولوی محمد مطیع اللہ نیں ایہد اوی ایہہ حصّہ ویکھن والا اے۔

جتنے[3] پتھر زمیاں ہوندے ، جتنے دانے ریتو سندے
ڈھیماں روڑ تے گھا زراعت ، جتنے رکھ درخت جماعت
اتنا بھیج درود نبی تے کر کر کرم غفاری دا

عربی دی ایس پکّی پیڈی شعری روایت اتے جدوں ایتھے دے مسلماناں نے شاعری کیتی تے ظاہر اے اوہدے وچ نعت دا آونا اک قدرتی گل سی ایسے لئی پنجابی ادب دے مڈھلے دور وچ پندرہویں سولہویں صدی عیسوی دے حضرت ابراہیم فرید ثانی دے نصیحت نامے وچ حضرت محمد دے

---

[1] نظم الوراع ترجمہ قصیدہ بردہ : محمد عزیز الدین ص ۲۶
[2] قصیدہ بردہ ترجمہ احمد حسین قریشی قلعداری ص ۱۲
[3] قصیدہ مضریہ از امام شرف الدین موصلی ترجمہ مولوی محمد مطیع ص ۸

نال نال حضرت فاطمہؓ ،حضرت علیؓ ،حضرت امام حسنؓ تے حسینؓ دا ذکر بڑی عقیدت نال ملدا اے۔

پھیر جدوں ادب دے باقاعدہ نمونے ملنے شروع ہوئے اوہناں وچوں عبدی کودن دا ۹۹۷ھ یاں ۱۵۸۸ء وچ لکھیا رسالہ "مہتدی" بڑی اہمیت رکھدا اے ایہہ رسالہ فرائض بابو دے ناں نال چھپ وی چکیا اے ایہدے شروع وچ نعت موجود اے۔

پہلوں[1] حمد خدائے نوں تس تھیں بعد صلوٰۃ
آکھاں خاص رسول نوں بہت تحیت ساتھ
جو ہے وچ پیغمبراں سبھناں دا سردار
اوس محمد نام ہے خالق دا مختار
آکھاں تنیڈی آل نوں سہنس ہزار درود
جہناں کولوں مصطفٰے ہویا ہے خوشنود

عبداللہ لاہوری نے باراں انواع ستارہویں صدی عیسوی وچ لکھیاں ایہناں وچ کئی تھاں نعتیہ رنگ آجاندا اے، نص فرائض وچ دا نعتیہ رنگ ویکھو۔

اوّل[2] صفت ثناء ربّے نوں رب تھیں بعد رسول
پڑھو صلوٰتاں حضرت بھیجو دائم تھیو قبول
وت اصحاباں کلّی جملیاں کلمہ جنہاں کہیا
کفر کنوں اللہ رکھے کلمے اپر رہیا

نعت دے ایہہ دونویں حصّے فقہ دے رسالیاں دے واسطے نال ادب وچ آئے ایس کر کے ایہناں دا ڈھنگ وی علمی قسم دا اے ایہدے وچّوں وی عقیدت جھلک رہی اے، اسی جدوں ایسے دور دے شاعر سلطان باہو تیکر اپڑنے آں تے ایہہ روایت ہور پیڈی ہو کے سامنے آوندی اے سلطان باہو نے مثنوی دی تھاں اظہار لئی سی حرفی یاں دوہڑیاں دا ڈھنگ اپنایا اے، اک دوہڑہ پوری پوری نعت دا حق ادا پیا کردا اے۔

---

[1] فرائض بابو: عبدی ص ۲
[2] باراں انواع : مولوی عبداللہ لاہوری ص ۵

ب[1] بسم اللہ اسم اللہ دا ایہہ بھی گہنا بھارا ہُو
نال شفاعت سرور عالم چھٹ سی عالم سارا ہُو
حدوں بے حد درود نبی نوں جس دا ایڈ پسارا ہُو
میں قربان تنہاں تھیں باہُو جنہاں ملیا نبی سہارا ہُو

ویکھیا جاوے تے ایس دوہڑے وچ وی مثنوی والا مضمون ای اپنایا گیا اے کہ پہلاں حمد باری تعالیٰ پھیر نعت تے ایہدے وچ رسول پاک دیاں صفتاں دا بیان، عبداللہ لاہوری کیوں جے فقہ دے عالم سن ایس کر کے اوہناں کلمے تے قائم رہن تے کفر کولوں بچن دا ذکر کیتا اے جدوں کہ باہو نے عارفاں کاملاں والا راہ، عشق پھڑیا اے تے شفاعت تے تکیہ کرن دا ویروا پایا اے۔

ستارہویں صدی وچ کیوں جے مرثیہ وی لکھیا جان ڈیہہ پیا سی ایس کر کے نعت مرثیے دے حوالے نال وی لکھی جان لگ پئی جس وچ عام کر کے اوہو مثنوی والا ڈھنگ ای اپنایا گیا۔

اٹھارویں صدی وچ ادب کیوں جے انتاں دا وجود وچ آیا ایس کر کے نعت وی ایسے حساب نال لکھی گئی مثنوی تے دوہڑے دے نال نال اٹھوارہ، باراں ماہ، غزل، وار تے ہور کئی قسم دیاں صنفاں ہوند وچ آئیاں شاہ مراد دی سی حرفی وچ نعت ویکھو۔

بسم[2] اللہ بھلا کم کریندیاں دلوں جانوں پڑھساں
تے بہت درود محمد کارن توڑ مراداں چڑھساں
جو کوئی دوست نہ رکھے دوہاں دشمن ہو کر لڑساں
آتش عشق حقانی بھڑکی ہو سمندر وڑساں
شاہ مراد کلمہ طیب لے قبر وچ پڑساں

ایس دور وچ کیوں جے ادب ودھیرا لکھیا گیا ایس کر کے ہر اک شاعر بارے ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ اوس اپنے رنگ وچ نعت لکھی ایتھوں تیکر کہ نجابت دی نادر دی وار دے اک قلمی نسخے وچ نعت دے ایہہ شعر وی موجود نیں۔

---

[1] ابیات : سلطان باہو: ص ۵
[2] گلزار شاہ مراد: ص ا

پیدا[1] کیتو نبی نوں کل بخش خزاناں
حوراں - منگل گادیا اس روز شہاناں
ملک جماعتاں ہو کھلے اُتّے اسماناں
کُل نبیاں سرتاج ہے محمد نوراناں

اٹھارویں صدی دے اگھّے شاعر وارث شاہ نے ہیر وچ کئی تھاں صفت رسول بیان کیتی اے پر شروع وچ دے نعتیہ شعراں وچ اختصار دے نال نعت دا حق وی ادا کردا اے۔

دوئی[2] نعت رسول مقبول والی جنیدے حق نزول لولاک کیتا
خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا سب خلق دے عیب تھیں پاک کیتا
سرور ہو کے اولیاں انبیاں دا اگے حق دے آپ نوں خاک کیتا
کرے امتی امتی روز محشر خوشی چھڈ کے جیو غم ناک کیتا

شروع وچ نعت پنجابی شاعری وچ اک وکھ روپ وچ شامل نہیں ہوئی سگوں عام شاعری وچ نعتیہ عنصر دی صورت وچ ہوند وچ آئی بعد وچ مسلماناں نے اپنی عقیدت دے اظہار لئی حمد دے نال نال نعت نوں اک اچیچا تھاں دتا تے ایہہ اک ضروری انگ بن گئی، شاعر بھانویں اوہ عشقیہ داستان لکھ رہیا ہووے یاں طب دا کوئی رسالہ حمد دے بعد نعت ضرور لکھدا اے تے ایہہ پرت اک پختہ روایت دا روپ دھاری حالی تیکر موجود اے۔ سلطان باہو تے شاہ مراد نے اپنے وکھ ڈھنگ وچ نعت آکھی انج ای اگے چل کے سیرت نامے تولد نامے، معراجنامے، وفات نامے، نور نامے وغیرہ لکھے گئے۔

انھویں صدی دے شاعر قادر یار نے معراج نامہ لکھیا تے اپنے معراج نامے وچ ایس گل دا ویروا پایا کہ اوس مراد بخش نابینا دے نور نامے توں اثر لیا اے، نور نامے دا اک حصّہ ویکھو۔

---

[1] پوڑی نادر شاہ قلمی نسخہ مملوکہ پروفیسر احمد حسین قریشی قلعداری
[2] ہیر وارث ترتیب عبدالعزیز بیرسٹر ص ۱، ۲

پڑھ[1] کے حمد رب نوں آکھاں نال پڑھاں صلوٰتاں
آل اتے اصحاباں یاراں ساریاں نوں لکھ نعتاں
جے مینوں لکھ جُسّے ہوون ہر جُسّے لکھ سِریاں
جُدا جُدا ہر نال زبانے آکھاں مدح رسولی
فردا روز قیامت توڑی کرساں ایہہ مشغولی

ویہویں صدی وچ نعت دے ایس وکھ رنگ وچ ہور پھیلا پنگریا تے سیرت نامے، گلزاراں کافیاں تے گیت ونیاں نعتاں دا واہدا ہویا ایہناں ساریاں دا بیان اک نشست وچ یاں اک مضمون وچ اوکھا کم اے کیوں جے ادب وچ نعتیہ ادب دا اک باقاعدہ رنگ بن چکیا اے جس وچ اک توں اک چڑھدا شاعر اک توں اک اچا نعت گو موجود اے، ایہناں وچوں کجھ دا ذکر ای کیتا جا سکدا اے۔

ایس دور دے نعت لکھن والیاں وچوں گولڑہ شریف دے پیر مہر علی شاہ ہوراں دا ناں خاص ذکر جوگ اے جنہاں دیاں نعتیاں دل دیاں ڈونگھیایاں وچوں نکلیاں تے دلاں دیاں ڈونگھیایاں وچ اُتر گئیاں۔

اج[2] سک متراں دی ودھیری اے کیوں دلڑی اداس گھنیری اے
سبحان اللہ ما اجملکَ ۔ ما اَحسَنَکَ ما اکملکَ
کِتھے مہر علی کتھے تیری ثناء ۔ گستاخ اکھیاں کتھے جا لڑیاں
یاں ساراناں مہر بانا راہیا ۔ شاہلا جیویں خیر تھیوی ماہیا

چڑھدیاں کلاں والا اثر رکھن والیاں ایہناں نعتاں توں خواجہ غلام فرید دیاں اوہ کافیاں یاد آگئیاں نیں جہناں وچ خواجہ غلام فرید نے نبی پاک نوں اک مطلوب دے رُوپ وچ ویکھیا اے۔

---

[1] نور نامہ شریف، مراد بخش نابینا ص ۲
[2] پنجابی ادب دی کہانی : عبدالغفور قریشی ص ۴۰۶

اتھاں[1] میں مُٹھڑی نِت جاں بلب
اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب
ہر ویلے یار دی تانگھ لگی
سونجے سینے سِک دی سانگ لگی
دکھی دلڑی دے ہتھ ٹانگھ لگی
تھئے مل مل سول سمولے سب

شروع توں لے کے انھویں صدی تیکر دی نعت گوئی صفت رسول وغیرہ دا اظہار سی پر ویہویں صدی وچ آ کے جتھے نعت گوئی نے سیرت دے حوالے نال صفت دے بیان دا ڈھنگ اپنایا اوتھے شاعراں نے رسول پاک نال ذاتی وابستگی دا ڈھنگ وی پھڑیا۔ پیر مہر علی شاہ گولڑی تے خواجہ فرید وچ ایہہ گل لبھدی اے ایس دور وچ نعت ودھیری لکھی گئی سینکڑے مجموعے شائع ہوئے تے ہور ہے نیں کجھ ناں ایہہ نیں۔ استاد ہمدم۔ ملکھی۔ راقب قصوری۔ حکیم ناصر۔ اپج صمصام۔ محمد بخش فرشی۔ خورشید عالم خورشید۔ احمد دین بھکھی۔ امیر بخش۔ مولوی روشن دین۔ اصغر علی اصغر۔ اعظم چشتی۔ حفیظ نائب۔ مسلم اویسی۔ صائم چشتی۔ فقیر قادری۔ محمد علی ظہوری تے شوکت علی قمر وغیرہ۔

راقب قصوری دیاں نعتاں وچ عوامی پن تے تغزل ہوندا اے ایہناں دیاں نعتاں بہت مقبول نیں اک شعر ویکھو۔

میرے[2] سوہنے محمد دلارے نبی من موہنے محمد میں واری گئی
جان کٹھڑی گئی مان ٹٹری گئی بلہاری گئی بلہاری گئی

مسلم اویسی وی ودھیرا مقبول نعت گو شاعر اے

تیری خیر ہووے پہریدارا روضے دی جالی چُم لین دے

مقبولیت دے لحاظ نال شاید اعظم چشتی تیکر حالی تیکر کوئی نہیں اپڑ سکیا، اعظم پچھلے کوئی ۳۰، ۴۰ سالاں توں نعت گوئی وی کرر ہے نیں تے نعت خوانی وی کرر ہے نیں۔

---

[1] دیوان فرید: غلام فرید ص ۲۱
[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ ص ۳۷۴

میری آس پچا دے یا مولیٰ، ستے لیکھ جگا دے مولیٰ

اک وار دکھا دے یا مولیٰ، عربی سرکار دیاں گلیاں

انج ای نعت گوئی تے نعت خوانی وچ اک مٹھی جیہی آواز ہور ابھری اے تے ایہہ آواز محمد علی ظہوری دی اے۔ ظہوری نوں آیاں بھانویں حالی بوہتا چر نہیں ہویا پھیر وی ایس اپنا رنگ قائم کرلیا اے۔

لنگھ[1] جاندی ساری رات اوہدی امت دی خاطر رو رو کے

آقا نوں پیاری اُمت دا غم خوار نہ آکھاں کیہ آکھاں

نعت لکھن والیاں وچوں جے صائم چشتی دا ذکر نہ کیتا جاوے تے گل مکمل نہیں رہے گی۔ صائم نے بڑا نعتیہ ادب تخلیق کیتا اے ایہدے وچ علم وی اے جذبہ وی اے عقیدت وی تے فن وی ذرا ویکھو روانی۔

کملی والے میں صدقے تیری یادتوں آکے جو بے قراراں دے کم آگئی

ایس باغِ مدینہ چوں اُٹھی مہک کیّاں دکھیاں لچاراں دے کم آگئی

اپنے اپنے مقدر دی ہوندی اے گل آئیاں دائیاں تے بڑیاں سی مکّے دے ول

جس دی ڈاچی قدم وی نہ سکدی سی چل عرش دے شہواراں دے کم آگئی

فقیر قادری دی نعت وچ پنجابی کلاسیکی شاعری جھلکدی اے۔

حفیظ تائب نوں اُردو نعت لکھدیاں تے ڈھیر چر ہو گیا اے پر اوہناں دی نعت گوئی جدوں اجو کے دور وچ اپڑی اے تے جدوں اوہ پنجابی نعت وی لکھ رہے نیں ایہہ اک نواں رنگ ڈھنگ لے کے اُبھری اے اوہناں دی نعت وچ جتھے نعت دا روائتی ڈھنگ[2] حضور دی ذات پاک دیاں ذاتی صفتاں اوہناں نال شاعر دے تعلق دی دس دنیا تے آخرت لئی اپنیاں مشکلاں مصیبتاں دے حل تے ایہناں نوں دور کرن لئی اوہناں کولوں مدد منگنا موجود اے اوتھے ایہدے توں اڈ اک نویں گل وی ابھری اے جس نوں ''روحِ عصر'' آکھ لئو اک شعر ویکھو۔

---

[1] نوائے ظہوری: محمد علی ظہوری۔ ص ۵۵

[2] برقاب: مضمون راہ نوردِ دنیا ز از راجہ رشید محمود۔ ص ۱۳

کملی[1] والیا! نظر کرم دی آج ہر نگھا بندہ
بے قدری دیاں پالیاں اندر ٹھرو ٹھرو پیا کردا
یاں

مہک اچیرے خلق تیرے دی خلق نوں پچھے لاندی
جگ مگ جگ مگ راہ تیرے دا کرو کرو پیا کردا

حفیظ تائب ساری کائنات نوں حضور نبی پاکؐ دے حوالے نال ویکھدے نیں تے اوہناں دی ذات پاک نوں آدمیت دا معیار، اوہناں دی خواہش اے کہ انسانیت ایسے ای معیار اُتے اپڑ جائے ایسے لئی اوہ حضور دی تعلیم تے پیغام نوں اپنی نعت راہیں لوکاں تیکر اپڑاندے نیں تے انسان دے اج دے مسئلیاں دا حل حضور دی سیرت پاک تے اسوہ حسنہ اتے عمل نوں متھدے نیں، اج دے حوالے نال نعت آکھن والیاں وچ سلیم کاشر ہوراں داناں وی آوندا اے پر اوہناں بوہتیاں نعتاں نہیں لکھیاں۔

پنجابی شاعری وچ نعت دے ایس ۵ سو ورھیاں دے مختصر جائزے توں ایہہ گل نتر تے نکھر کے سامنے آجاندی اے کہ نعت گوئی جیہدی روایت مسلمان عربی فارسی دے حوالے نال اپنے نال لے کے آئے اوہناں ایتھے نہ صرف ایس نوں زندہ رکھیا سگوں ایس نوں زمانے دیاں لوڑاں موجب اگے ٹور دے لگے آرہے نیں تے ایہدے وچ ایہناں سدا مہکویں پھل کھڑائے نیں، موجودہ نعت وچ اج دے زمانے دے آہنگ دے نال نال ۵ سو ورہیاں دے پچھوکڑ سگوں ایدوں وی اگے دی عربی نعت گوئی دی مہک محسوس ہوندی اے تے ایہہ سلسلہ رہندی دنیا تیکر جاری رہے گا۔

[1] ماہنامہ ''لہراں''

پنجابی ادب دی مسلمانی روایت

سلطانی دور:

بابا فرید (۱۱۷۵ء۔۱۲۶۵ء) توں لے کے شیخ ابراہیم فرید ثانی (۱۴۵۰ء۔۱۵۷۵ء) تیکر دا دور پنجابی ادب دی دستیابی پاروں۔ خالی دور اے۔ ایہہ نہیں کہ ایس دو سو ورہے وچ پنجابی وچ کجھ لکھیا نہیں گیا جیویں کہ اسیں حاجی بابا رتن جی تے بابا فرید شکر گنج دے کلام توں گویڑ لا سکنے آں کہ پنجابی اپنے اک وکھ پچھاتے جان والے روپ وچ نکھڑ چکی سی۔ ایس[1] دور وچ اپ بھرنش نے پنجابی روپ وٹا لیا سی تے ایہدی پراکرت تے اپ بھرنش نالوں سانجھ ٹٹ گئی سی۔ ایس زمانے وچ مسلماناں دا زور ہور ودھ گیا سی اک پاسے اوہ حکمران سن تے دوجے پاسے مصلح۔ ایس لئی اوہناں دی ثقافت تے اوہناں دی زبان نے ایس دور دے معاشرے نوں وڈھیرا متاثر کیتا۔ ایس[2] دور وچ واراں دے لکھے جان دا کھرا کھوج وی لبھدا اے۔ ایہناں وچوں اک وار دا نمونہ ویکھو۔

محما[3] حسنہ راجپوت رائے بھارے بھٹی
حسنے بے ایمانگی نال محمے کھٹی
بھیڑ دوہاں دا مچیا سروگے بھٹی
محمے پائی فتح رن گل حسنے گھٹی

ایہدے وچ "رن" دے لفظ توں اڈ باقی دی لغت وچ عربی فارسی لفظاں دی بھرمار اے۔ ایہہ دور جس نوں اساں اک لحاظ نال خالی دور داناں دتا اے ایس قسم دے لوک ادب توں اڈ حضرت امیر خسرو (۱۲۵۳ء۔۱۳۲۵ء) دا کلام وی ملدا اے جیہدے وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا وبھاگ۔ گورمکھی) ص، ۱۲۲

[2] گورنانک جی نے گرنتھ وچ اپنے کلام نوں واراں دیاں جنہاں طرزاں وچ گاون دی پکّی کیتی اے ظاہر اے ایہہ واراں اوس ویلے لوکاں وچ مشہور سن جنہاں وچ محمے حسنے دی وار وغیرہ شامل نیں

[3] پنجابی بیر ساہت ص ۱۱۱ (گورمکھی)

عبدالغفور قریشی وغیرہ دے کہن موجب پنجابی وچ لکھیاں باتاں یا بجھارتاں وی شامل نیں۔ایہناں باتاں یا بجھارتاں دی زبان ودھیری نتری ہوئی اے۔ایہہ اک بجھارت ویکھو۔

پاروں[1] آیا بابا لشکری، جاندا جاندا کر گیا مشکری (ڈیموں)

ایس دور وچ اسماعیلی بزرگاں نے وی اپنے رنگ وچ تبلیغ کیتی۔ ایہناں دا کلام لوہا نکا رسم الخط توں حالی التھیا نہیں جاسکیا۔ بابا فرید گنج شکر دے سمکالی اسماعیلی بزرگ شاہ شمس سبز داری (۱۱۶۵ء۔۱۲۷۶ء) دا کلام عبدالغفور قریشی ہوراں اپنی کتاب وچ دتا اے۔ایہہ اجھ کا جوگیاں دی زبان ول زیادہ اے۔ پر ایہدے مگروں زبان دا جھکا کیوں جے عربی فارسی ول ہو گیا سی ایس لئی ایہہ خیال کیتا جاسکدا اے کہ بعد دے اسماعیلی بزرگان دا کلام بابا فرید دے پنجابی کلام ورگا ہووے گا۔مجموعی طور تے ایس دور بارے ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ بھانویں ایہدے نمونے گھٹ لبھے نیں پر جو لبھے نیں اوہناں دا وکھ پنجابی تشخص اے۔ ایہناں اتے عربی فارسی ادب دا اثر اے تے ایس واسطے نال زیادہ توں زیادہ لفظ عربی فارسی دے زبان وچ پئے۔ایس گل دی تصدیق شیخ ابراہیم فرید ثانی تے سمکالی بابا نانک جی دے کلام توں ہوندی اے۔شیخ فرید ثانی دے لکھے نصیحت نامے وچوں مرثیے دا رنگ ویکھو۔

روو[2] وے بی بی فاطمہ بیٹے دونویں نہی
میں کیہ پھیڑ یا رب دا میری جوڑی خاک رلی

ایس[3] سمے وچ بھگتی لہر اسلام دے اثر ہیٹھ اپنی سکھر تے اپڑی۔ بابا نانک جی نے بابا فرید گنج شکر دے اسلامی صوفیانہ کلام نوں اپنے نانک پنتھ دی اساس بنایا تے بعد وچ آدگرنتھ وچ مناسب جگہ دتی گئی۔حقی گل ایہہ اے کہ بابا نانک جی دے کلام دا جیہڑا انتریا نکھڑیا روپ ساڈے سامنے آؤندا اے اوس فکر تے سوچ دی نیہہ بابا فرید شکر گنج نے اپنے بولاں وچ رکھ دتی سی۔ بابا نانک جی نے ایس فکر تے سوچ تے اپنے کلام دی اساری کیتی اے۔ نہ نری فکر تے سوچ سگوں لغت توں وی نانک جی ودھیرے متاثر ہوئے۔ایس دیاں مثالاں ویکھو۔

1۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ص ۲۰۱
2۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ۔ص ۱۰۱
3۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ص ۱۲۴

رب دی توحید[1]

صاحب میرا ایکو ہے ایکو ہے بھائی ایکو ہے

مسلمانی بارے

مہر میت صدق مصلے حق حلال قرآن

صوم سنّت سیل روزہ ہوئے مسلمان

پہلا مغل دور:

پہلے مغل دور (۱۵۲۶ء۔۱۷۰۷ء) نوں اک لحاظ نال امن امان دا دور آکھیا جاندا اے، ایس دور وچ ایس خطّے وچ اسلام وی ودھیرا پھلیا تے پنجابی ادب نے ودھیری ترقی کیتی۔ ایہہ اوہ دور اے جدوں اسلامی یاں صوفی ادب دے نال نال رومانٹک لہر وی چلی۔ یاں ایہہ کہ ادب نوں دنیا داری دے معاملیاں لئی ورتیا جان ڈیہہ پیا۔ اکبر دے زمانے وچ ہویا شاعر دمودر جدوں ہیر لکھدا اے تے ایہدے اتے وی اسلامی چھاپ ویکھی جاسکدی اے۔ فکر دے روپ وچ وی تے لغت دے روپ وچ وی، فکر دی مثال اوہدے قصے وچ ہیر رانجھے دا انت وچ حج نوں چلے جانا اے تے لغت دی دلیل فارسی[2] توں اثر لے کر فارسی توں وگڑے لفظاں دا ورتارا اے۔ جیویں تھنبل یا غلیمان وغیرہ ایس کھیتر وچ اُگھے شاعر پیلو (۱۵۸۰ء۔۱۶۷۵ء) نوں بھلیا نہیں جاسکدا جیہڑا مرزا صاحباں دے قصے دے نال امر اے۔

چڑھدے[3] مرزے خان نوں ونجھل دیندا مت

بھٹھ رناں دی دوستی کھُری جنہاں دی مت

ہس کے لاوندیاں یاریاں رو کے دیندیاں دس

جس گھر لائیے دوستی مول نہ گھتیے نہ لت

لکھیں ہتھ نہ آوندی دانش منداں دی پت

ایس دور وچ صوفی لہر دے نال نال چلدی دینی شرعی لہر وی موجود اے جس وچ سب توں

---

[1] پنجاب ساہت دا اتہاس (بھاشا وبھاگ) (گورمکھی) ص ۱۰۔۲۰۹

[2] اوہی: ص ۱۲۲

[3] مرزا صاحباں (اکیڈمی) ص ۱۶

پہلاں عبدی کو دن داناں لیا جاسکدا اے۔ ایہدا رسالہ "مہتدی" مشہور لکھت اے جیہڑی فقہ دے مسئلیاں تے چانن پاندی اے۔ ایہدے وچ ظاہر اے اوس زبان عربی فارسی ملی ورتی اے فقہ دے سلسلے وچ مولانا عبداللہ دی باراں انواع بابا نوشہ گنج بخش دے نثری وعظ تے عبدالکریم جھنگوی دی نجات المومنین وی بھلّے نہیں جاسکدے۔ پیر محمد کاسبی دا ۱۵۹۲ء وچ لکھیا جنگ نامہ کربلا وی ایسے اسلامی لہر وچ آوندا اے ایس سارے اسلامی ادب دی اک عوامی حیثیت وی ہے اے۔ ایہدے وچ جیہڑی زبان ورتی گئی اے اوہ اوس ویلے بولی جارہی سی۔ ایس دی مثال بابا نوشہ گنج بخش دے وعظ نیں جیہڑے اوہناں نے لوکاں نوں زبانی سمجھاون لئی لکھے۔ ایس دور وچ جنّے وی مشہور شاعر ہوئے نیں اوہ سارے ای مسلمان سن ایہناں وچوں شاہ حسین لاہوری۔ سلطان باہو تے شاہ مراد سرکڈھویں نیں۔

شاہ حسین داربی عشق غیر مسلماں نوں آپ مہارے اک رب ول پیا بلاندا اے۔ اوہناں دیاں کئی کافیاں دے ٹوٹے قرآنی آیتاں دے ترجمے جاپدے نیں۔ ایس دی وجہ ایہہ اے کہ شاہ حسین ہوری آپوں عارف کامل صوفی تے باعمل درویش سن۔ قرآن و حدیث وفقہ وغیرہ دے عالم سن، ایہدے نال ای اوہناں کافیاں وچ چرغے، پونی تے ہیر رانجھے دا علامتی نظام اپنا کے ایہناں نوں ودھیرا عوامی بنا دتا اے اوہناں دا ڈھنگ تبلیغی اے۔

شاہ حسین:

ربّا[1] میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہیں تانا تو ہیں بانا سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نمایاں میں ناہیں سب توں

حضرت سلطان باہو(۱۶۲۹ء۔۱۶۹۱ء) ظاہر تے باطن دے سلطان سن۔ اوہناں دا نعرہ "ہو" آپ مہارے "اللہ ہو" دا روپ وٹا کے لوکائی دے دل وچ رب سچے دی جوت جگاندا اے۔ باہو راں پنجابی وچ لکھے ابیات (پنجابی) توں اڈ اسلامی تعلیمات بارے فارسی وچ کوئی ڈیڑھ سو دے نیڑے ہور کتاباں لکھیاں۔ کلام وچ تبلیغی رنگ تے ہے پر ادب دی چاشنی وی ڈھیر اے۔

---

1. کافیاں شاہ حسین ص ۱۷۰

ایہہ[1] تن میرا چشماں ہووے میں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہو

لوں لوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں اک کھولاں اک کجّاں ہو

اتنیاں ڈٹھیاں مینوں صبر نہ آوے پھیر ہور کتے ول بھجّاں ہو

مرشد دا دیدار اے باہو مینوں لکھ کروڑاں حجّاں ہو

حضرت بابا نوشہ گنج بخش دا ذکر وی ایتھے ضرور کرنا اے کیوں جے اوہناں نے جیہڑیاں وعظاں لکھیاں اوہ انج لگدیاں نیں جیویں اوہ لوکائی دے کٹھ وچ بیٹھے گلاں کر رہے نیں یا باتاں سمجھا رہے نیں۔ پہلا وعظ انج شروع ہوندا اے۔

بابا[2] سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے۔۔۔

بندے تے ایس دور وچ ہور وی بڑے نیں پر گل لمی ہو جائے گی۔ شاہ مراد (م ۱۷۰۲ء) دی گل کرنے آں جیہڑے ہفت زبان شاعر اکھوائے۔ ایہناں پنجابی وچ تصوّف دا رنگ اپنایا۔ اک گل شاہ مراد ہوراں نوں دوجے شاعراں توں وکھ کردی اے تے اوہ اے ایہناں دی پنجابی وچ غزل گوئی۔ ایدوں پہلاں پنجابی دی غزل سانوں کتے لبھی تے نہیں پر شاہ مراد دی غزل ایہہ دسدی اے کہ غزل اپنے ابتدائی روپ وچ پہلاں ہونی اے۔ شاہ مراد دی غزل دا ایک مطلع اے۔

خداوندا[3] ملامینوں سجن اتنا اڈیکاں کیوں

اڈیکاں میں گناں تارے تے سرنوں لائیاں لیکاں کیوں

ایسے پہلے مغل دور وچ پنجابی وچ فنی کتاباں وی لکھیاں گیاں جنہاں وچ پران سکھ۔ مفتاح الحکمت تے دافع المرض وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں دے لکھن والے سب مسلمان شاعر نیں۔

دوجا مغل دور:

دوجے مغل دور (۱۷۰۷ء۔۱۸۴۹ء) جیہدے وچ پنجاب اتے سکھاں دا عروج تے زوال وی آجاندا اے۔ ایہدے وچ ایہہ خطہ سازشاں تے افراتفری دا شکار رہیا پر پنجابی ادب وچ تخلیق دی ٹور ایس دور وچ وی اتاں دی تیز رہی۔ صوفی لہر۔ شرعی لہر۔ بھگتی لہر (جیہڑی کہ نانک جی توں

---

[1] ابیات باہو (مرتبہ عبدالغفور اظہر) ص ۵۳

[2] مواعظ نوشہ (مرتبہ شرافت نوشاہی) ص ۲۸

[3] گلزار شاہ مراد۔ ص ۲۴

بعد اپناوکھراراہ بنا چکی سی) روماننک لہر۔ فنی لہر دے نال نال پنجاب وچ دیاں لوک واراں نوں
مسلمان شاعراں نے اپنایا۔ ایس دور وچ ادب دی ہر لہر وچ واہدا ہویا صوفی لہر وچ بلھے شاہ، علی
حیدر۔ حافظ برخوردار۔ شاہ ہاشم شرعی لہر وچ حافظ برخوردار رانجھاوغیرہ تے پکی روٹی (نثر) دے
لکھاری نیم شرعی لہر وچ شاہ جہاں مقبل۔ حامد شاہ عباسی۔ احمد یار۔ روماننک لہر وچ مقبل۔ وارث شاہ۔
احمد یار۔ قادر یار تے کئی ہور مسلمان شاعراں داناں لیا جاسکدا اے۔ ایسے دور وچ نادر دی وارنجابت
نے تے چٹھیاں دی وار پیر محمد نے لکھی۔ ایسے پرت نوں اک ہور نگ وچ شاہ محمد نے سکھاں تے
انگریزاں دی لڑائی داناں دے کے نبھایا۔ ایہہ سارے اگھے شاعر اپنیاں سوہنیاں تے ہر من
پیاریاں لکھتاں لے کے سامنے آئے۔ ایہناں وچوں ہر اک اپنی ذات وچ مکمل انجمن اے۔
ایہناں سبھناں شاعراں نے پنجابی دی چل رہی ریت جیہڑی کہ عوامی تے مسلمانی دار دپ دھار چکی
سی ہور پکیاں کیتا۔ نہ صرف پکیاں کیتا سگوں ایس نوں اگے ٹرن جو گا وی کیتا۔ ایس دور دے
سارے ای ادب اتے فکری تے لسانی لحاظ نال مسلمانی چھاپ گوہڑی اے۔ ایہدی مثال ایتھے
صرف اکو نمائندے شاعر سید وارث شاہ دے روپ دی بہت اے جس پچھلے پنج سو ورہیاں دی ادبی
تے مسلمانی ریت نوں اپنی ہیر وچ بنھ کے رکھ دتا اے۔ اصل وچ مسلماناں نے ایہناں لکھتاں نوں
شعوری طور تے ایہہ رنگ نہیں دتا سگوں ایہہ کیوں جے عام لوکاں واسطے لکھدے سن تے لوکاں وچ
اسلام۔ اسلامی سوچ فکر تے عربی فارسی دا اثر زیادہ ہوندا سی۔ ایس کر کے جیہڑی زبان عوام وچ بولی
جاندی سی ایہو زبان ایہہ شاعر اختیار کردے سن۔ وارث شاہ دی ہیر اوّل آخر عوامی پدھر دی اے حالانکہ
اوہدا علمی ادبی پدھروی اک نگر سچائی اے۔ ہیر تے قاضی دے سوال جواب دا ایہہ حصّہ ویکھو۔

جیہڑے[1] اک دے نانو تے محو ہوئے منظور خدا دے راہ دے نی
جنہاں صدق یقین تحقیق کیتا مقبول درگاہ الہٰ دے نی
جنہاں اک دا راہ درست کیتا تنہاں فکر اندیشڑے کاہ دے نی
جنہاں نام محبوب دا ورد کیتا اوہ صاحب مرتبہ جاہ دے نی
جیہڑے رشوتاں کھائیکے حق روڑھن اوہ چورا چکڑے راہ دے نی
ایہہ قرآن مجید دے معنے نیں جیہڑے شعر میں وارث شاہ دے نی

---

[1] ہیر وارث شاہ (اکیڈمی) ص، ۱۱۷

مسلمان شاعر ایس گل دا خاص دھیان رکھدے سن کہ جیہڑی چیز عوام واسطے لکھی جا رہی اے اوہدے وچ عوامی پن ہووے۔ ایتھوں تیکر کہ ایس دور وچ جیہڑیاں پکیاں روٹیاں لکھیاں گئیاں تے جنہاں وچوں اک پکّی روٹی (خرد) حالے وی اپنی اصل صورت وچ موجود اے۔ ایہدا ڈھنگ عوامی اے۔ بالکل انج جیویں بابا نوشہ گنج بخش دے وعظ۔ پکّی روٹی دا ڈھنگ وی گل بات والا اے ذرا ویکھو۔

جے[1] کو پچھے بنائیں مسلمانی دیاں کتنیاں ہین؟ توں آکھ جی پنج۔ کلمہ پڑھنا ہک، نماز پڑھنی دو۔ روزے ماہ رمضان دے رکھنے ترے۔ زکوٰۃ مال دی دینی چار، حج کرنا پنج''

ایہہ گل سانوں اوس دور دے ''رسالہ بوہل نماز'' وچ لبھدی اے۔ ایہدے وچ تے دو قدم ہور اگے ودھ کے نماز دیاں فرضاں سنتاں واجباں وغیرہ نوں سمجھاون لئی اوس ویلے دے چالو پیمانے پائی، ٹوپے، دھڑو پے نوں استعمال کیتا گیا اے۔ ظاہر اے ایہہ اکّا عوامی رنگ اے ذرا ویکھو۔

پائی[2] فرضاں دی فرض وضو دے چار نیں اوّل منہ دھونا والان دے جمنے تھیں کھادی تک اتے دوناں کناں دے وچ فرض ہے دو جا ہتھاں دا دھونا۔ ارکاں دا فرض ہے تریجا...... ویکھیا جاوے تے ایہہ دونویں چیزاں فقہ نال تعلق رکھدیاں نیں ایہناں دا گھیرا ظاہر اے محدود ہووے گا۔ پر جیہڑا ایہناں وچ ڈھنگ اختیار کیتا اے ایہدے توں ایہناں لکھتاں وچ دی بولی نوں عوامی بولی آکھیا جا سکدا اے تے ایہہ بولی ایس دور دے دوجے ادب توں وکھ نہیں۔

وار، خاص طور تے شاعری دی اوہ صنف اے جنہوں ہندو لٹریچر وچ اک خاص مقام حاصل رہیا اے۔ آریاں دے ویداں وچ دا کلام واراں دے روپ وی اے۔ مسلمان لکھاریاں ایس صنف نوں وی وار دے اپنے رنگ وچ ورتیا اے۔ نادر دی وار تے چٹھیاں دی وار ایس دیاں مثالاں نیں۔ نادر دی وار وچ شاعر نے جتھے ہندو متھ ''کل نارد'' نوں لیا ندا اے اوتھے وار دے شروع وچ حمد دی مسلمانی ریت نوں وی نہیں چھڈیا۔ ایتھوں تیکر کہ باہر دے حملے نوں ڈکن والیاں بارے آکھدا اے۔

جہناں[3] نوں پگ داہری دی شرم اے لج مات پتا دی
اوہ محرم دین اسلام دے ہن پاک نمازی

---

[1] پکّی روٹی (خرد) ص، ۴۸
[2] رسالہ بوہل نماز ص، ۵۱
[3] نادر شاہ دی وار۔ ص، ۷۰

جنہاں نوں دتا غسل فرشتیاں پڑھ شڈ ستابی

سر دیندے رب دے واسطے آپ تھیندے غازی

چٹھیاں دی وار وچ پیر محمد نے کل نار ددی ہندو متھ نوں بالکل نہیں لیاندا۔ اوس نے وی زبان تے بیان وچ چل رہی مسلمانی ریت نوں اپنایا اے جیہڑی کہ ہن عوامی ریت بن چکی سی۔ ایہہ سلسلہ سکھاں دے ویلے تیکر لگا جاندا اے۔ ایس دے ہوندیاں ہویاں کہ سکھاں دے مذہبی آگوواں بابا نانک توں بعد اپنی بولی دی نہار برج بھاشا ول موڑ لئی سی تے ایس نوں دھرم دا درجہ دے دتا سی۔ پر پھیر وی ایہہ بانی عاماں وچ مقبول نہ ہوئی۔ سکھ ایس نوں پوتر بانی سمجھ کے پڑھدے ضرور سن پر عام بول چال وچ اوہو زبان ورتدے سن جو اوس ویلے دے پنجابی لٹریچر توں پچھانی جاسکدی اے تے ایہہ ظاہر اے کہ سارا مسلمانی ریت روایت والا لٹریچر سی۔

پنجاب [1] اتے انگریزاں دے قبضے توں لے کے پاکستان بنن توڑی دا دور اک لحاظ نال سیاسی بیداری دا دور اے نال ای ایہہ کہ ایس دور وچ دوجے ادباں دے نال نال پنجابی ادب نے وی نویاں قدراں ول پیر پٹیا۔ ایس دور وچ اسلامی لہر وچ عیسائی مشنریاں دے پرچار نے ہور تیزی پیدا کر دتی تے تبلیغی تے مناظراتی لٹریچر دے نال نال قرآن مجید دے ترجمے پوریاں پوریاں تفسیراں، معراج نامے گلزاراں۔ اسلامی جنگاں۔ کربلا نامے احوال الآخرت۔ خطبے، نعتاں۔ کافیاں۔ رومانٹک لہر دے تحت اسلامی کہانیاں وغیرہ شامل نیں۔ ایس دور دے لکھن والیاں دی گنتی گنن گوچری نہیں۔ پر میاں محمد بخش۔ مولوی غلام رسول۔ خواجہ غلام فرید، مولوی غلام رسول قلعہ، نبی بخش حلوائی، مولوی فیروز الدین، مولوی دلپذیر۔ مولوی محمد مسلم، ولی محمد۔ میاں محمد بوٹا گجراتی۔ پیر مہر علی گولڑوی۔ سید فضل شاہ۔ میاں ہدایت اللہ وڈے ناں تے ہور سینکڑے شاعر شامل نیں۔

ادب وچ چل رہیاں نویاں لیہاں توں وی مسلمان پرانہہ نہیں رہے۔ ویلے وی لوڑ موجب سر شہاب الدین ہوراں مسدس حالی دا ترجمہ کیتا۔ ایس توں متاثر ہو کے ڈاکٹر فقیر نے صدائے فقیر لکھی۔ مسلماناں وچ جاگرتی لیاون لئی کئی قسم دیاں تحریکاں چلیاں تحریک خلافت، شہید گنج، غازی علم دین شہید، تے تحریک پاکستان بارے قومی قسم دا ادب وجود وچ آیا۔ معاشرتی سدھار بارے وی کئی قسم دے اخلاقی قصے لکھے گئے۔ جنہاں وچ حیدر شاہ آقا۔ چراغ دین جونے کے، نیاز احمد

---

[1] منہ آئی گل: شہباز ملک ص، ۳۷

نیاز، محمد دین سفری، حشمت شاہ وغیرہ دے نال لئے جاسکدے نیں۔ مشاعریاں دا رواج کیوں جے ودھ رہیا سی۔ ایس کر کے مسلماناں نے بینت تے نظماں وی لکھیاں جنہاں دا رنگ اپنے ورہیاں دے پنجابی ادب دا ای رنگ سی۔ ایہناں وچ کتے اخلاق کتے تصوّف تے کتے شرع دے مسئلے شامل ہوندے سن۔

انگریزی تے ایس واسطے نال دوجے ادباں دے اثر پاروں سیکولر قسم دا ادب ایس دور وچ ہوندو چ آیا۔ پر ایہد ر مسلماناں نے گھٹ ای توجہ دتی۔ ایس لئی کہ ایہہ دور تحریکاں دا دور سی۔ ایس توں اڈ مسلمان شاعر شاعری نوں اوسے جذبے دے تحت اختیار کردے سن۔ جس جذبے دے تحت بابا فرید گنج شکر۔ شاہ حسین لاہوری تے سلطان باہو نے اختیار کیتی سی۔ ایہو ای وجہ اے کہ ادب دی مسلمانی روایت سانوں اوہناں قصیاں وچ وی لبھدی اے جیہڑے خالص دنیا داری دے یا رومانی قصے نیں۔ ایس دی اک مثال مسلماناں دا قصہ لکھن لگیاں سب توں پہلاں حمد آکھنا تے پھیر نعت شامل کرنا اے۔ ایہہ مسلمانی پرت اینی پکّی پیڈی بن گئی اے کہ کئی ہندو سکھ شاعراں نے وی ایہہ طریقہ اختیار کیتا بلکہ ایس دور دے آخر وچ ملکھی رام نے تے نبی دا باغ (نعت) تے باراں ماہ پانی (کربلا دا مرثیہ) تیکر لکھیا۔

پاکستان بنن توں بعد کجھ سیاسی ذہن رکھن والے شاعراں سیکولر ادب وی پیدا کیتا اے بلکہ ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے کہ پاکستان دے قیام نوں منفی ڈھنگ وچ قبول کرن والے ذہن نے ایہہ کم باقاعدہ تے شعوری طور تے کیتا۔ جس دا مقصد پنجابی ادب دی اٹھ سو ورہیاں دی مسلمانی روایت تے ایس حوالے نال مسلماناں دے وکھ تشخص نوں مکانا جاپدا اے۔ ایس قسم دے ادب نوں نواں ادب وی آکھیا گیا پر ایہہ ادب لوکائی وچ کوئی خاص مقبول نہیں ہویا۔ ایہد اگھیرا پہلاں وی سوڑا سی تے اج وی سوڑا اے۔ ایس دے مقابلے وچ پنجابی ادب دی مسلمانی روایت نال جُڑیا ادب اج وی لوکاں وچ مقبول اے تے ایہہ دوجے ادب نالوں ہوند وچ وی ودھ آرہیا اے۔ اج دا لکھاری صحت وند ادب تخلیق کر کے ایہہ ثابت کر رہیا اے کہ [1] کل نال رشتہ جوڑ کے وی نویں گل آکھی جا سکدی اے۔

[1] تاہنگاں دی لو۔ (دیباچہ) ص، ۱۵

پنجابی ادب دی سکھی روایت

ا۔آد گرنتھ

سکھ دھرم تے سکھ ساہت (ادب) وچ سب توں اُچا مقام آد گرنتھ نوں دتا جاندا اے جیہڑا پنجویں گوردار جن جی نے ۱۶۰۴ء وچ مرتب کیتا سی اصل وچ ایدوں مگروں ای سکھ فرقے دا اک وکھ تشخص ابھریا۔ایدوں پہلاں فقیراں یاں بھگتاں دے ایس گروہ نوں کبیر پنتھی کہندے سن کیوں جے گورو نانک جی دے وچار بھگتی بھاو دی سکھروالی شکل گنے جاندے نیں گورو نانک جی نے اپنے کلام تے وچار دی نینہہ بابا فرید شکر گنج دے بولاں اتے رکھی ایسے لئی ایہدے وچ کبیر پنتھی وچار دے نال نال[1] وحدانیت والا اسلامی فکر وی ملدا اے۔ بابا نانک جی دا اٹھنا بہنا بہتا کر کے مسلمان صوفیاں درویشاں نال ای سی ایہہ گل وی ثابت اے کہ آپ مکے شریف وی تشریف لے گئے سن ایس کر کے اوہناں دے کلام وچ عربی فارسی لفظاں ترکیباں دے نال نال اسلامی وچاراں دا آونا قدرتی گل سی پر اوہناں وچ ایہو رنگ ای نہیں اوہ بھگتی لہرنوں لے کے چل رہے سن جیہڑی برصغیر تے اسلامی وچاراں دے اثر نال اوس ویلے دے مقامی دھرمی وچاراں وچ دے انتشار دا سٹہ سی ایس توں اڈ بابا نانک جی اک ہندو گھرانے دے فردسن تے اوہناں دی پالنا وی ہندو ماحول وچ ہوئی سی ایس کر کے اوہناں دی بانی وچ لغت تے وچار دھارا دا جھکاا پ بھرنش تے برج ول سی آد گرنتھ وچ بابا نانک جی توں اڈ چار ہور گورواں کئی بھگتاں تے سنتاں دا کلام درج اے۔

ا۔نانک جی (۱۴۶۹ء۔۱۵۳۹ء):

گرنتھ وچ شامل نانک جی دے کلام وچ جپو جی[2] نوں پہلی تے اُچی تھاں حاصل اے

---

[1] گورو گرنتھ صاحب اور اسلام ص ۳۳۶

[2] Punjab Litrature P:27

ایہدے وچ بیان ہوئے نظریے اک لحاظ نال سارے آد گرنتھ دا مول نیں نانک جی کہندے نیں۔

سنیا منیا من کیتا بھاؤ انتر گت تیرتھ مل ناؤ

سبھ گن تیرے میں ناہیں کوئی ون گن کیتے بھگت نہ ہوئے

آد گرنتھ وچ نانک جی دے باراں ماہ۔ نصیحت نامہ، حاضر نامہ، پاک نامہ، کرنی نامہ وغیرہ وی درج نیں۔

۲۔انگد جی (۱۵۰۴ء۔۱۵۵۲ء)

ایہہ دوجے گورو نیں ایہناں نے گورمکھی لپّی بنا کے نانک جی دا کلام لکھ کے چالو کیتا ایہناں دے کلام دی ونگی آسا دی وار وچوں۔

نال[1] ایا نے دوستی ڈارو سیو نیہہ

پانی اندر لیک جیوتس دا تھاؤ نہ تھیہ

۳۔امر داس جی (۱۴۴۹ء۔۱۵۷۴ء)

ایہہ تیجے گورو امرتسر دے رہن والے سن ایہناں نے سکھاں نوں جتھے بند کر کے سکھی دا پرچار کیتا۔ گرنتھ وچ شامل راگ دھناسری وچوں ونگی۔

گور[2] مکھ کرنی کار کماوے

تارس من کی سوجھی پاوے

من میں متو میگل مکدا را

گورو انکسو مارے جیوالن ہارا

۴۔رام داس جی (۱۵۳۴ء۔۱۵۸۱ء)

لاہور دے سن چوتھے گورو نیں آد گرنتھ وچ شامل راگ گوجری وچوں ونگی

مائی[3] باپ پتر سبھ ہری کے کیے

سبھناں کسو سبھند ہر کری دیے

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص، ۲۰۰ (بھاشا وبھاگ)

[2] اوہی: ص، ۲۱۱

[3] پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص، ۲۲۸ (بھاشا وبھاگ)

۵۔ ارجن جی (۱۵۶۳ء۔۱۶۰۶ء)

امرتسر دے سن تے امر داس جی دے پتّر سن ایہناں دی اہمیت انج اے کہ ایہناں نے آدگرنتھ نوں کٹھا کیتا تے پھیر اک تھاں ترتیب دتا ایہناں دا اپنا وڈھیرا کلام آدگرنتھ وچ شامل اے مرتّب کردیاں ایہناں نے وڈھیری تھانویں دوجیاں دے کلام اتّے اپنے ولوں تبصرہ وی کیتا اے ایہناں دے اپنے کلام وچ سری، مانجھ، سلوک، باوں اکھرن سکھمنی سوہلے، گاتھا پوبوے وغیرہ شامل نیں راگ سری وچوں ونگی۔

جا[۱] کو مشکلواتی بنے ڈھوئی کوئی نہ دے
لاگو ہوئے دشمنا ساک بھی بھج کھلے
سبھو بھجے آسرا چکے لبھو آسراؤ
چیتے آوے اوس پار برہمو لگے نہ تتی واؤ

[۲] آدگرنتھ وچ ایہناں پنجاں توں اڈ کبیر۔ نام دیو۔ روی داس۔ دھنا۔ بابا فرید۔ سدھنا۔ بینی۔ ترلوچن۔ بھیکھن۔ سین، پیپا۔ میرابائی۔ پرمانند۔ سورداس۔ سندر۔ ستا۔ بلونڈ۔ گل۔ کیرتی۔ جالپ۔ بھیکھا۔ بھل سل۔ کل۔ مہار۔ نل۔ داس۔ ٹھیلہ۔ جلیہ۔ متھرا۔ ہربنس گجند تے سدانج دا کلام شامل اے۔ ایہدے وچ ایس حساب نال بارہویں صدی توں ستارویں صدی تک دے بھگتاں دا کلام تے ایدوں پہلاں ہوئے پرانے سدھاں سنتاں دا کلام وی موجود اے۔

لسانی پکھوں ویکھیا جاوے تے آدگرنتھ وچ شامل گورواں[۳] نے کسے اک زبان نوں نہیں اپنایا ایہدے وچ مرکزی پنجابی دے نال نال برج بھاشا، ہندی، سنسکرت، گاتھا۔

فارسی تے ریختہ وغیرہ سب شامل کیتیاں نیں۔ ایہدے[۴] وچ مراٹھی وی شامل اے۔ ایہناں زباناں نوں اپنے سمّو لچے روپ وچ پیش کرن دی تھاں کلام وچ زباناں دا ملغوبہ بنان دی کوشش کیتی گئی اے جیویں ایہہ کہ جیہڑے شلوک سنسکرتی اکھواندے نیں ایہناں دی زبان اصل

۱۔ اوہی: ص ۲۶۴
۲۔ اوہی، ص، ۲۶۴
۳۔ اوہی، ص، ۴۶۲
۴۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص، ۲۶۴

سنسکرت نہیں سگوں لفظ یاں مصرعے دے اخیر وچ نون غنہ لا کے سنسکرت تلفّظ پیدا کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایس گل نوں ڈاکٹر گوپال سنگھ نے وی محسوس کیتا تے لکھیا اے کہ آدگرنتھ دی بولی عجیب طرح دی رلی ملی بولی اے۔ ایہدے وچ (ہور گلاں توں اڈ) پنجابی دے لفظاں نوں ای اپ بھرنش وانگ توڑیا مروڑیا گیا اے۔ ایہہ گل خاص طور تے ارجن جی نے ودھیری کیتی اے۔ ایس توں اڈ اصل سنسکرتی لفظ دی ودھیرے نیں۔

تاریخی لحاظ نال ویکھیا جاوے تے بارہویں توں لے کے ستارویں صدی عیسوی تیکر پنجابی زبان نے کافی ترقی کرلئی سی تے اپنے آپ نوں اپ بھرنش تے برج سنسکرت وغیرہ دے اثر والے گھیرے وچوں باہر کڈھ لیا سی بارہویں صدی دے بابا فرید۔ چودھویں صدی دے امیر خسرو، پندرہویں صدی دے نانک، سولہویں صدی دے شاہ حسین ستارویں صدی دے سلطان باہو دا رنگ بڑا نتارواں صاف تے عوامی سی پر آدگرنتھ وچ دے کلام نوں گورواں نے اک لغویہ بنا کے عوام کولوں دور کر دتا۔ ہوسکدا اے اپنے ولوں اوہناں اوس ویلے دیاں پر چلت زباناں دے سارے انگاں نوں شامل کر کے ایہہ خیال کیتا ہوئے کہ ایہہ زیادہ مقبول ہوئے گا۔ پر ہویا ایس توں الٹ ایہہ لوکائی پدھر ملّن دی تھاں خاص فرقے لئی مخصوص ہو گیا۔ جیہڑا عقیدے وجھوں ایس نوں اودوں وی پڑھدا سی تے اج وی پڑھدا اے۔

ب۔ دسم گرنتھ:

گورو گوبند سنگھ سکھاں دے دسویں گورو ہوئے نیں دسم گرنتھ[1] سارے دا سارا ایہناں دی لکھت اے ایہدے وچ دا زیادہ کلام[2] ہندی دا اے۔ پر کجھ تھوڑا کلام ایہدے وچ پنجابی دا وی اے۔ دسم گرنتھ وچ ۱۷۱۹۵ چھند نیں تے ایہہ کوئی ۱۴۲۸ صفحے دا گرنتھ اے۔ پنجابی دے حصّے وچ جاپو صاحب، سدھا سویّے تے چوپائی شامل اے جاپو دا نمونہ۔

نروکت[3] سروپ ہیں تریموکت ، بھوت ہیں
پر بھوگت پر بھا ہیں سجوگت سدھا ہیں

---

[1] اوہی، (بھاشا و بھاگ گورمکھی) ص، ۲۸۴
[2] پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر۔ ص، ۵۰
[3] پنجابی ساہت دا انکاس تے وکاس۔ ص، ۸۸۔۸۹

ج۔ گرنتھوں باہر (دھارمک)

دسم گرنتھ یاں دسویں گورو تیکر گرنتھوں باہر جو کجھ لکھیا گیا اے ایہدے وچ بھائی گورداس دا کلام جنم ساکھیاں تے گورو گوبند سنگھ دی چنڈی دی وار شامل اے۔

ا۔ بھائی گوداس بھلّہ

ایہہ ارجن جی دے سمکالی سن سکھ دھرم وچ گورووااں توں بعد ایہناں نوں سب توں اُچّا درجہ دتّا جاندا اے۔ ایہناں نے ہندی وچ ودھیری شاعری کیتی اے ایہناں پنجابی وچ ۳۹ واراں لکھیاں نیں ایہناں واراں وچ ایہناں وار دے پرانے گناں نوں لیاندیاں ہویاں نویں گُن وی لیاندے نیں ایہہ واراں اک قسم دیاں روحانی واراں نیں۔

ست[1]	گور	نانک	پر گٹیا
مٹی	دُھند	جگ	چانن ہویا
جیوں	کر	سورج	نکلیا
تارے	چھپے	اندھیرا	پلوا
سنگھ	بُکے	مِرگا	ولی
بھنی	جائے	نہ	دھیر دھرووا

۲۔ جنم ساکھیاں:

جنم ساکھی دا مطلب اے سوانح حیات۔ جیہڑیاں جنم ساکھیاں ایس سلسلے وچ لکھیاں گئیاں اوہناں وچ بابا نانک دی حیاتی دے حال درج نیں۔ ایہہ عام کر کے نثر وچ لکھیاں گئیاں مشہور جنم ساکھیاں وچوں پراتن جنم ساکھی بھائی منی سنگھ دی جنم ساکھی تے بھائی سیوا سنگھ دی جنم ساکھی شامل نیں۔

پراتن جنم ساکھی وچ بھائی بالے والی جنم ساکھی (۱۵۳۵ء) تے مہربان والی جنم ساکھی شامل نیں۔ بھائی بالے دی جنم ساکھی وچوں ونگی۔

[2] تب آ گیا پرمیشر کی ہوئی جو گورو نانک باہر آیا۔ تاں بابے نانک دا بہنوئیا جے رام تھا

---

[1] اوہی، ص ۹۴

[2] پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس۔ ص، ۴۵ (گورمکھی)

سونواب دولت خاں داموی جی۔ جے رام سنیا جونا نک حیران رہندا ہے کم کاج کچھ نہیں کردا تب اون کتاب لکھی جونا نک توں اساں جوگ ملی۔۔۔۔''

۳۔ گوشٹاں:

گوشٹ دا مطلب اے ملاقات یاں مکالمہ ایہہ اوہ مکالمے نیں جیہڑے گورواں تے دوجے سنتاں، فقیراں یاں بزرگاں وچ ملاقات ویلے وجود وچ آئے ایہہ نظم نثر دونواں وچ نیں ایہناں گوشٹاں وچ جنک۔ بڈھن۔ بابالال۔ مکّہ۔ نرنکار۔ سدھ وغیرہ مشہور نیں۔

۴۔ پرچیاں ٹیکے:

گرنتھ بارے جیہڑیاں تشریحاں وغیرہ لکھیاں گئیاں ایہناں نوں پرچیاں ٹیکے آکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچ گرنتھ دے لفظاں دی تشریح کلام دا ترجمہ تے اک قسم دی تفسیر بیان کیتی گئی اے۔ ایہہ وی نثر وچ نیں۔

۵۔ چنڈی دی وار:

دسم گرنتھ دے سلسلے وچ گورو گوبند جی بارے گل کر آئے آں ایہناں چنڈی دی وار لکھی اے جس دا ماحول ہندوانہ اے ایہہ اک قسم دی روحانی وار اے چنڈی دیوی بارے، دسم گرنتھ دا بوہتا حصّہ ہندی دا کجھ کلام پنجابی دا اے چنڈی دی وار پنجابی وچ لکھی گئی اے۔ ایہدے بعض حصّے صاف پنجابی تے بعض حصّے گورو ساہت والی پنجابی وچ نیں ونگی ویکھو۔

کھنڈا پرتھمے بساج کے جن سبھ سے سارا پایا[1]
برہما بسنو مہین ساجے قدرتی دا کھیل رچایا بنایا
سندھ پربت میدانی بن تھمان گگن رھایا
سرجے دانو دیوتے تن اندر بادو رچایا
تیہی درگا ساج کے دنیتاں داناس کرایا

۶۔ گوبند سنگھ مگروں:

گوبند سنگھ مگروں جتھے کئی قسم دے ٹیکے تے پرچیاں لکھیاں گیاں اوتھے رہت[2] نامے تنخواہ

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا وبھاگ گورمکھی)۔ص، ۳۰۴

[2] پنجابی ساہت دا اتہاس، (بھاشا وبھاگ گورمکھی) ص، ۳۱۲

نامے وغیرہ لکھے گئے ایہناں وچ بھائی دیسا سنگھ دا رہت نامہ تے بھائی نندلال دا تنخواہ نامہ اچیچے نیں ایہناں وچ سکھ دھرم بارے حیاتی دے بیتان دے اصول درج نیں ایہہ اک قسم دیاں پرچارک انگ دیاں لکھتاں نیں۔

رہت نامے وی ونگی:[1]

کٹھا	حقہ	چرس	تماکو
گانجا	ٹوپی	تاڑی	کھا کو
اِن	کی اور	نہ	کبھوں ویکھے
رہت	ونت	سو	سنگھ وشیکھے

تنخواہ نامے دی ونگی:

خالصہ	سوئی	جو	چڑھے ترنگ
خالصہ	سوئی	کرے	نت جنگ

ایس دور دے لکھن والیاں دی بولی ودھیرے کر کے برجی[2] اے۔ انج پنجابی بھاروی ماردی اے۔

۷۔ گرنتھوں باہر (غیر دھارمک)

گوبند سنگھ جی دے دربار وچ کئی شاعر سن۔ ایہناں دے کلام عام کر کے برج بھاشا وچ سن۔ اوہو بولی جیہڑی دھارمک سکھی لڑیچر دی ہن تیکر جندجان چلی آ رہی سی ایہناں شاعراں دیاں لکھتاں وچ جتھے سکھی دھارمک وچار سن اوتھے اوہناں وچ غیر دھارمک گلاں وی موجود سن جنہاں وچ تریا چرتر[3] دے روپ وچ سوہنی مہینوال، سسّی پنوں، ہیر رانجھا، مرزا صاحباں تے یوسف زلیخا دیاں کہانیاں وی آئیاں نیں۔ ایدوں مگروں پنجابی ادب وچ رنجیت سنگھ دے ویلے توں پہلاں کوئی سکھ شاعر نہیں ملدا جس دی کوئی لکھت تاریخ نے محفوظ کیتی ہووے رنجیت سنگھ دے ویلے دا اک شاعر سوندھا[4] ہنے جیہے سامنے آیا اے ایس دے "حاتم نامہ" دا اک قلمی نسخہ سکھ ریفرنس لائبریری

---

[1] اوہی، ص، ۳۱۳

[2] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا وبھاگ گورمکھی) ص، ۳۱۶

[3] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا وبھاگ۔ گورمکھی)، ص، ۳۱۷

[4] کھوج درپن۔ ۵، ص، ۴۲ (گورمکھی)

امرتسر وچ پیا اے ایس دی زبان وی گورو ساہت دے نال دی اے ونگی ویکھو۔

رنجیت سنگھ کے راج مینہ جیسے آویہہ جاہی
چور دہاڑوی دور رہے کوئی بلاوے ناہی
ایسے ستیاوان کا جُگ جُگ ہووے راج
جیا گھات ہووے نہیں ایسا نیچ اکاج

ایسے دور دے[1] بدھ سنگھ لاہوری نے رنجیت سنگھ دی فرمائش تے اک اجیہا گرنتھ تیار کر کے دتّا جس وچ سیاست کرن (جہاں بانی) دے گُن سن ایہہ ۱۸۱۱ء نوں تیار کر کے رنجیت سنگھ نوں پیش کیتا گیا ایس دی زبان وی اتلے قلمی نسخے دی زبان نال ملدی اے ایدوں مگروں پورن[2] سنگھ نے رنجیت سنگھ دیاں جنگی کامیابیاں وغیرہ دا حال ۱۸۳۳ء وچ لکھیا ایہدی زبان وی ایسے ریت روایت نال ملدی اے جس دا ذکر مسلسل آرہیا اے۔ ایہہ وی ہتھ لکھتی نسخہ اے جیہڑا دوجیاں کولوں وی ودھ غیر پنجابی اے۔ رنجیت سنگھ دے ویلے دے ای اک ہور شاعر حاکم سنگھ دا دھرم سنگھ ہوراں ذکر کیتا اے جس ۱۸۳۹ء وچ 'سی حرفی گورو خالصے شاہ کی' لکھی ایہہ بندہ رنجیت سنگھ دی فوج وچ نوکری اوس نے رنجیت سنگھ دیاں جنگی مہماں نوں ایس سی حرفی وچ اُلیکیا اے حاکم سنگھ نے ایہہ لکھت گورُو ساہت دی برجی ریت توں باہر نکل کے لکھی اے تے ایہہ ایس لحاظ نال بڑی اہم اے کہ ایس دا تعلق اک خاص فرقے دے نال نہیں سگوں لوکائی دی عام بول چال یاں ادب دی بنی بتری ریت نال جُڑدا اے ونگی ویکھو۔

ل[3] لائق تخت سلام دے توں کوئی ہور نہیں تیرے سیر داجی
جس دے کیتیاں جگ نوں سُکھ آوے جائے بھکھ تے دکھ سریر داجی
بادشاہ رنجیت سنگھ بلی جودھے تینوں زور گوبند سنگھ پیر داجی
حکم سنگھ دی سیس ہمیش رہے سدا اٹل ہے بول فقیر داجی

ادب دی ایہہ بنی بتری ریت اک پاسے تے عوامی سی تے دوجے پاسے مسلمانی کیوں جے

---

1. اوہی، ص، ۴۴
2. اوہی، ص ۴۶
3. کھوج درپن، ص ۴۸

ایس ریت نوں مسلماناں نے شروع وچ اپنایا تے اوہناں نے ای ایس نوں ہور پکیّاں کیتا تے ایسے حوالے نال ایہہ اگے ٹُری۔

پنجاب تے انگریزاں دے قبضے توں بعد جدوں برصغیر وچ انگریزی ادب دے حوالے نال دوجے ادباں توں ایتھوں دے لوک جانوں ہوئے نال ایتھے انگریزاں توں چھٹکارا حاصل کرن دیاں تحریکاں نے زور پھڑیا تے سکھاں وچ وی اپنے وقار نوں بحال کرن دا جذبہ جاگیا۔ ۱۸۵۷ء[1] دی جنگ آزادی ویلے سکھاں نے انگریزاں دا ساتھ دتا تے ایس دے پھل سُروپ اپنے وقار نوں بحال کرن لئی انگریزاں کولوں کئی قسم دیاں رعائتاں حاصل کرلیّاں ایہو زمانہ اے جدوں مسلماناں نے وکھ قومی تشخّص تے ہندوستان دے سارے مسلماناں دے اتحاد دے جذبے پاروں پنجاب وچ اُردو دی حمایت کیتی ایس موقعے تے سکھّاں نے پنجابی نوں اپنان دا قدم چُکیا تے پہلی واری لٹریچر دے سلسلے وچ سرگرمی وکھائی بھائی ویر سنگھ نوں نویں ادب دا موڈھی منیا جاندا اے بھائی صاحب نے سکھ ساہت تے اتہاس نوں مُکھ رکھ کے شاعری تے نثر تخلیق کیتی اے ایہدے وچ عوامی پن موجودسی ایس توں اڈ پنجابی ادب وچ کھوج پڑچول دی پرت پئی ایس زمانے وچ سکھ ودواناں نے پنجابی ادب وچ اپنے ورثے دی بھال کیتی سارے گوروساہت نوں پنجابی ادب وچ شامل کرن دا چارا کیتا تے موجود پنجابی وچ ہندی سنسکرت دے رلے دا ڈھ بڈّھا۔ ہندو نے ایس سلسلے وچ سکھ نوں ہلاشیری دتی ایس لئی کہ سکھ گوروساہت تے سارے داسارا ہندو ماحول تے برج وناسی ایس دا فائدہ ہندونوں ایہہ سی کہ انج سکھ بھانویں روزمرّہ تے نرول پنجابی توں دور چلا جاندا سی پر ایہدے نال ای اوہ مسلمان توں وی تے دور جاندا سی تے ایس دے پھل سروپ ہندو تے ہندی ماحول دے نیڑے جاندا سی اگے تے معاملہ ایہہ سی کہ عام سکھ دا گوروساہت نال تعلق صرف دھارمک پکھ نال سی۔ اوہ روزمرّہ دی زبان اوہو بولدا لکھدا سی جیہڑی مسلمانی لٹریچر وچ موجود سی تے جس دا زمانے دے حساب نال مسلمانی لٹریچر ساتھ دیندا رہیا سکھاں دے ایس عمل نے ۱۹۴۷ء توں پہلاں تے محسوس کیتے جان والے سٹّے نہیں سن وکھائے پر ایدوں مگروں اک تے حدّاں وجھوں دوجے گورمکھی لپّی وجھوں ایہہ پاڑا اینا ودھ چکا اے کہ شاید بہت چھیتی اوہ ویلا وی آجاوے جدوں سکھی پنجابی نوں پنجابی دی تھاں گورمکھی آکھیا جاوے۔

---

[1] پنجاب دیاں لہراں۔ ص ۵۳ (گورمکھی)

پنجابی قصّے دی کہانی

جس قصّے دی گل ایتھے چھوہی جا رہی اے ایہد اتعلق پنجابی شاعری دی اوس قسم نال اے
جیہد ے وچ کوئی داستان بیان کیتی جاندی اے ایس نکھیڑ ے دی لوڑ ایس کر کے ضروری سمجھی گئی
اے کہ پنجابی شاعری وچ قصّے ناں دی اک ہور صنف وی ملدی اے جس وچ شاعر کسے اک
موضوع یاں واقعے اُتے مختصر ڈھنگ دی نظم لکھدے رہے نیں ایس دا رواج بوہتا کر کے انھویں
صدی دے آخری حصّے تے ویہویں صدی وچ ہویا ایس دور وچ کیوں جے چھاپہ خانہ آچکا سی ایس
کر کے سینکڑیاں دی گنتی وچ ایہہ قصے لکھے گئے جیہڑ ے عشقیہ، نعتیہ اخلاقی، دینی، سماجی، ڈھنگ
دے نیں ایہناں وچ کئی قصیاں وچ کہانیاں وی بیان ہوئیاں نیں پر عام کر کے ایہناں قصیاں دا
انداز گیتاں والا ہوندا سی کیوں جے ایہہ چھپن مگروں لوک بازاراں وچ گا کے دیچد ے پھردے سن
ایہناں دا اختصار تے ایہہ بیان ڈھنگ وی ایہناں نوں اوہناں قصیاں توں وکھرا اندا اے جنہاں
بارے اساں گل چھوہی اے، جنہاں قصیاں بارے اسی ویروے نال گل کرن لگے آں ایہناں وچ
کہانی پن تے بیان دا انداز اج دے ناول والا ہوندا اے ظاہر اے ایہناں دا کھلار وی ودھ ہوندا
اے تے کہانی دیاں جُزاں تے کھونجاں اتے چانن پایا جاندا اے۔ انج جاپدا اے کہ ایہہ قصہ لوک
داستاناں، واراں توں ہوندا فارسی مثنوی دے اثر ہیٹھ آ کے باقاعدہ اک صنف دا روپ وٹا کے اگّے ٹردا
اے تے نثری داستان یاں ناول دے وجود وچ آجان دے ہوندیاں ہویاں وی ایس دی روایت قائم
اے ایہہ وکھری گل اے کہ کہانی اپڑان دے ہور دوجیاں ذریعاں دی کاہڈ پاروں ایہہ اگے نالوں گھٹ
اے پر ایس دی محسوس کیتی جان والی ہوندتوں نابری نہیں۔ آؤ ذرا ایس دی عہد بہ عہد ٹور دا گویڑ لائیے۔

مڈھلا دور

ایہہ گل حق سچ تے منّی پرمنی اے کہ باقاعدہ لکھت روپ وچ آون توں پہلاں ادب، لوک
روپ وچ پنگر یا جیہد ے بنان والے عوام ہوندے سن۔ پنجابی وچ جس دور دا ادب تحریری روپ

وچ سانوں لبھدا اے ظاہر اے ایدوں پہلاں ایتھے لوک ادب موجود سی ایس دی نوعیت کیہ سی ایس بارے ٹھک سر کوئی گل آکھی نہیں جاسکدی پر ایہہ گل ضرور آکھی جاسکدی اے کہ ایہدے وچ داستان موجود سی کیوں جے پنجابی دیاں پرانیاں واراں، گیتاں تے کہانیاں توں ایہہ گل اُگھڑ دی اے ایدوں پچھے ٹر پیئے تے ایہہ گل لبھدی اے کہ گندھارا[1] رہتل دے کھوجیاں دے حوالے نال ای پہلی صدی عیسوی دے لاگے شاگے دیاں چیزاں تے لکھتاں توں جس سنسکرت پراکرت دے نمونے ہتھ لگے نیں ایہناں وچ اک رزمیہ نظم "برہت کتھا" (وڈی داستان) لبھدی اے ایس دا اصل مسودہ پشاچی پراکرت وچ لکھیا گیا ایہدی زبان پنجابی نال رلدی اے سیانیاں نے پنجاب دیس دی سبھ[2] توں پرانی داستان "راجہ رسالو" دی کہانی دسی اے جیہڑا پورن بھگت دا چھوٹا بھرا سی انج بعد دے اج تیکر دے پنجابی ادب وچ پورن بھگت دی کتھا ایدوں وی ودھ اہمیت نال لکھی ملدی اے ایہہ دونویں داستاناں لوک روپ وچ پہلوں پہل ہوند وچ آئیاں پھیر باقاعدہ شاعراں ایہناں نوں اپنایا لوک داستاناں دے نمونے ایس خاص مڈھلے دور دے حوالے نال ملنے آوکھی گل اے انج سر رچرڈ ٹمپل نے اپنی کتاب "لیجنڈز آف دی پنجاب" وچ ایہدے نمونے ضرور دتے نیں، ایہناں دا روپ عام کر کے وار گیتاں والا اے۔

اٹھویں صدی توں دسویں صدی عیسوی دے وچکارلے زمانے وچ جہناں لوک داستاناں بارے ادب دے کھوجیاں نے اشارے کیتے نیں ایہناں وچ وی ایہو لوک واراں ای نیں جویں سکندر ابراہیم دی وار، ٹنڈے اسراج دی وار، محمے حسنے دی وار وغیرہ ایہہ ساریاں واراں یاں داستاناں اوس ویلے دے راجیاں نواباں دے کارنامیاں نوں الیکدیاں دسدیاں نیں ایہناں وچوں ٹنڈے اسراج دی وار دی کہانی پورن بھگت دی کہانی نال رلدی اے نال ای ایہہ جھکا کجھ کجھ اسلامی داستان "یوسف زلیخا" ول وی اے ایسے طرح جدوں اسی محمے حسنے دی وار نوں ویکھنے آں جیہدے نمونے ادبی تاریخاں وچ ملن ڈیہہ پئے نیں تے سانوں ایس گل دا احساس ہون لگ پیندا اے کہ ہن ایس زمانے اتے اسلامی رہتل اپنی پردھانگی ول ٹر پئی اے محمے حسنے دی وار دا ایہہ ٹوٹا ویکھو۔

---

1. Punjabi Literature P-10
2. Ibid P-11

محمے[1] ، حسنے راجپوت رائے بھارے بھٹی
حسنے بے ایمانگی نال محمے کھٹی
بھیڑ دوہاں دا مچیا سروگے بھٹی
محمے پائی فتح رن ، گل حسنے گھٹی

محمد، تے حسن دو مقامی راجیاں دے ناں تے نمونے وچ عربی فارسی لفظاں دا کھلا ورتارا کیتی گل دا شاہدی اے۔ ایس قسم دیاں واراں یاں لوک داستاناں دا کھُرا کھوج گورو نانک دے زمانے یاں پندرھویں صدی عیسوی تیکر عام ملدا اے ایس دی شہادت سانوں گورو نانک دے کلام وچ انج ملدی اے کہ اوہناں اپنیاں لکھیاں واراں نوں اوس ویلے چالو واراں یاں لوک داستاناں دے رنگ وچ یاں طرز وچ پڑھن یاں گاؤن دی پکّی کیتی اے۔

ایس ویلے تیکر دیاں ایہہ لوگ رنگ دیاں داستاناں وچ قصہ پن باقاعدہ موجود اے باقاعدہ پلاٹ دی گوند لبھدی اے تے اوس نوں بیانیہ ڈھنگ وچ چنگی زبان ورت کے مکمل کیتا گیا اے۔ گورو نانک دے پیروکاراں نے ایہناں بیانیہ داستاناں نوں اپنے پرچارلئی ورتن لئی ایہناں دے واقعاتی رنگ دے نال نال ایہناں وچ دیومالائی یاں روحانی رنگ دا واہدا کر دتا جیویں گوبند سنگھ دی چنڈی دی وار وغیرہ۔

داستاں یاں قصے وچ پریت کہانی دے بیان دی روایت وی ایس خطّے وچ پرانی لگی آوندی اے لوک ادب دے حوالے نال گل کر لیئے تے ''باتاں'' وچ سانوں ایس سلسلے وچ ودھیرا کجھ لبھدا اے جیہڑ یاں نانیاں، دادیاں رات نوں سناندیاں ہوندیاں سن ایہہ وی قصے دا اک روپ اے پر ایہہ قصّے نثر وچ ہوندے سن ایس توں اڈ واراں وچ وی پریت کہانیاں دی ہوند توں انکار نہیں کیتا جاسکدا ایہہ واراں عام کر کے ڈھاڈی ، مراثی بناندے تے گاندے سن ایہناں وچوں بہت ساریاں محفوظ نہیں ہوسکیاں پر ایہناں دے مشہور تے مقبول ہون دیاں شہادتاں ضرور ملدیاں نیں جویں بابا فرید (۱۱۷۵ء۔۱۲۶۵ء) دے کلام دا ایہہ مصرعہ ویکھو۔

ہتھ[2] نہ لائیں کسنبھڑے جل جاسی ڈھولا

ایتھے ''ڈھولا'' دا لفظ ''ڈھول'' توں بنایا گیا اے مطلب اے محبوب، ایہہ لفظ راجپوتانہ توں ایتھے اپڑیا دسیا جاندا اے ''ڈھول سمی'' اوتھوں دا اک لوک رومان اے۔

---

[1] پنجابی ہیر ساہت (گورمکھی) ص،۱۱۱

[2] بول فریدی۔

ایس پہلے دور بارے جیہڑا اڈھ توں لے کے مغلاں دے پنجاب اتے بجھے (۱۵۲۶ء) توں ہِلاں پہلاں دا دورا اے ایس بارے اینی گل آکھی جا سکدی اے کہ ایتھے لوک داستاناں جنہاں دی نوعیت رزمیہ داستاناں تے رومانی داستاناں دی ہوندی سی تے نثری ''باتاں'' دے روپ وچ ہوندیاں سن پکّی پیڈی روایت موجود سی بابا فرید دے کلام وچ ''ڈھولا'' دا لفظ رومانی داستاناں دی ہوند دا شاھدی اے سگوں ایتھے اک گل دا اضافہ وی ضروری جاپدا اے کہ کھوج موجب ''ہیر رانجھے'' دی حقیقت (جے ایہہ واپری اے) لودھیاں دے ویلے دی دسّی جاندی اے۔ جیہدا مطلب ایہہ اے کہ ایس مڈھلے دور وچ قصّے دی روایت بن کے ٹُر پئی۔

پہلا مغل دور (۱۵۲۶ء۔۱۷۰۷ء)

ایس دور وچ پہلا سب توں وڈا شاعر ساڈے سامنے شاہ حسین (۱۵۳۸ء۔۱۵۹۹ء) آوندا اے ایہدے کلام وچ ''ہیر رانجھے'' دے رومان نوں اک علامتی ڈھنگ نال ورتنا ایہہ دسدا اے کہ ایہہ داستان اوس ویلے لوک پدھر تے بڑی چالوسی، شاہ حسین دے کلام نوں گوہ نال پڑھن مگروں ہیر رانجھے دی داستان دیاں گھٹ وگھٹ ساریاں ای کڑیاں سانوں مل جاندیاں نیں ہیر، رانجھا، کھیڑے، ماں، بیلہ، مجھیں، جھنگ، ملاں، قاضی، [1] مینڈی دل رانجھن راول منگے۔

جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی رانجھن میری منگ اے
مہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا ہیر کُو کے وچ جھنگے
راتیں دیہیں پھراں وچ جھل دے پڑن ببولاں دے کنڈے
کہے حسین فقیر نمانا ، رانجھن ملے کتے ڈھنگے

ایس کافی وچ ''ڈھول'' دا لفظ وی ورتیا گیا اے جس دی نشان دہی ایدوں پہلاں بابا فرید دے کلام درج کرائی جا چکی اے۔

اکبری دور دا اک عوامی شاعر دمودر جدوں ایسے دور وچ ''ہیر رانجھے'' دی داستاں نوں بیانیہ ڈھنگ وچ نظم کردا اے تے اندازہ ہوندا اے کہ ایہہ داستان ایدوں پہلاں کنی مقبول سی سگوں دمودر تے ایہدے وچ ہور حقیقت دا رنگ بھرن لئی اینویں آکھ دیندا اے کہ ایہہ حقیقت اوہدے سامنے

---

[1] کافیاں شاہ حسین (مجلس شاہ حسین)۔ص ۸۴

واپری، [1] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا و بھاگ پٹیالہ) والے دمودر نوں اک گویا کلاکار کہندے نیں اوہناں دا خیال اے کہ ایس نے ایہہ قصّہ آپ نظم کیتا تے گا کے سناندا سی اوہ بوہتا پڑھیا لکھیا، نہیں سی [2] بزل حق محمود ہوراں دا آکھنا اے کہ دمودر توں پہلاں ایہہ قصہ فارسی گو شاعر باقی کولابی نے نظم کیتا سی ایس نے وی ایس دی کہانی لوکاں توں سنی سی، دمودر دا قصّہ عوامی ڈھنگ دا اے تے دستیاب اے ایہدے وچ کل ۹٦۱ بند نیں، کجھ دوہڑے دوئیے تے چھند نیں دمودر دے قصّے وچ ہیر رانجھے دا آخر وچ کوٹ قبولے توں [illegible] دوروں مغرب ول (یاں مکّے) ٹر جانا پنجابی قصّے ادب اتے پ[illegible]ے اسلامی اثر دی دس پاندا اے۔

دمودر دی بیان ہوئی کہانی تے کرداراں وچ بعد دے ہیر رانجھا لکھاریاں نے ودھیرے واہدے گھاٹے کیتے پر مول قصّہ اج وی ایہوای چلیا آؤندا اے دمودر دی شاعری بڑی رسیلی اے لفظاں دا چِناتے ایہناں نوں تھاں سرورتنا اک خاص گُن اے ایس دی زبان لہندی پنجابی اے تے عربی فارسی دے لفظاں دی ورتوں ڈھیر اے۔

ہیر دے حسن دی تعریف دا ڈھنگ ویکھو

[3] حوراں دی ذات، سیالے آہی امبر پاڑن خاکی پریاں
میدہ کھائن، پٹ ہنڈائن، نکل جنہاں دا گریاں

ایس دور وچ ہور پنجابی قصیاں دا کھرُ اکھوج لان لئی آؤ ایسے دور دے اک شاعر گورداس (جنم ۱۵۵۸ء) دے ایہہ شعر ویکھئے۔

[4] لیلیٰ مجنوں عاشقی چونہہ چکی جاتی
سورٹھ بیجا گاوئیے جس سگھڑی واتی
سسّی پنوں دوستی ہوئے جات اجاتی
مہینوال تے سوہنی اے تردی راتی
رانجھا ہیر وکھائیے پرم پراتی

(وار ۲۷، پوڑی ۱)

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (پہلا بھاگ) ص ۵۷۲ (گورمکھی)۔
[2] ماہنامہ ''پنج دریا'' وارث نمبر (اوّل) ص ۳٦۱
[3] ''پنجابی ادب'' لاہور دسمبر ۱۹٦٦ء۔ص، ۷
[4] پنجابی ساہت دا اتہاس (پہلا) ص ۵٦۹۔ (گورمکھی)

ایتھے دو مقامی قصے ہیر رانجھا تے سوہنی مہینوال تے دو غیر مقامی قصے لیلیٰ مجنوں تے سسّی پنوں دی دس پائی گئی اے ظاہر اے ایہہ سارے ایس دور وچ عوامی پدّھر تے وی جوڑے جاندے ہون گے تے لکھتی روپ وچ وی، ہیر رانجھے دے مڈھ بجھن دا ذکر تے ہو چکیا اے ایہہ قصہ ہر دور وچ لکھیا جاندا رہیا تے لکھیا جا رہیا اے ایس لئی ایہدی ٹور تے زمانے دے حساب نال گل ہووے گی مقامی قصیّاں وچوں ایس دور وچ مرزا صاحباں وی مشہور سی جس دا ذکر گورداس نے نہیں کیتا پر ایہہ قصہ ایسے دور دے اُگھے شاعر پیلو (۱۵۸۰ء۔ ۱۶۷۵ء) نے نظم کیتا۔ ایہہ قصہ وی ''وار'' دی طرز اتے لکھیا گیا شاعر عوامی گائیک جاپدا اے، دمودر وانگ ایس نے ایہہ قصہ آپوں لکھیا تے گا کے سناندا رہیا، قصہ وار طرز تے کلیاں وچ لکھیا گیا جیہڑا بوہتی لمی بحر وچ نہیں زبان عوامی اے وچ عربی فارسی لفظ ڈھیر ور تے نیں پیلو بارے دسیا جاندا اے کہ اوہ امرتسر دی تحصیل ترن تارن وچ جمیا تے چکوال دے اک پنڈ مہرو پیلو وچ مویا، اوہ مسلمان سی تے صوفی مسلک رکھدا سی، مرزا صاحباں نوں سب توں پہلاں نظم کرن والا ایسے نوں منیا جاندا اے۔ اوس قصے دا عام ڈھنگ بیانیہ رکھیا اے پر کئی تھاں کرداراں دے اندر لے جذبیاں دی دس پان لئی مکالمیاں دا انداز وی اپنایا اے ایس دور وچ غیر مقامی قصیاں وچوں یوسف زلیخا، شیریں فرہاد توں اڈ حضرت امام حسینؓ دی شہادت نوں قصہ دے ڈھنگ وچ نظم کیتا گیا دمودر تے پیلو توں اڈ ایس دور دے مشہور قصہ گو شاعراں وچوں حافظ برخوردار (مسلمانی والا) پیر محمد کاسبی، احمد گجر وغیرہ دے ناں اچیچے لئے جا سکدے نیں حافظ برخوردار (مسلمانی والا) نے یوسف زلیخا توں اڈ مرزا صاحباں دی داستان وی نظم کیتی حافظ نے ایہدے توں اڈ فرائض ورثہ (فقہ دا رسالہ) وی لکھیا۔ حافظ برخوردار دا لکھیا یوسف زلیخا (۱۶۷۹ء) پنجابی وچ پہلا سمجھیا جا سکدا اے حالانکہ [1] عبدالغفور قریشی ہوراں پنجابی وچ سب توں پہلاں لکھیا جان والا یوسف زلیخا (۱۵۷۴ء) دسیا اے پر کوئی حوالہ نہیں دتا، حافظ برخوردار نے ایہہ قصہ نواب جعفر خاں دے آکھن تے لکھیا تے ست وگھے زمین، سروپا تے اک سو روپیہ روک حاصل کیتا حافظ برخوردار دی دوسری انمول لکھت قصہ مرزا صاحباں اے جیہڑا ایس نے پیلو توں بعد نظم کیتا۔

---

[1] پنجابی ادب دی کہانی۔ ص ۱۶۴

دمودر تے پیلو اک لحاظ نال گوئیے شاعر نیں جدوں کہ حافظ برخوردار اک پڑھیا لکھیا تے عالم فاضل، ایسی لئی حافظ برخوردار توں پڑھے لکھے قصہ کاراں دا مڈھ بجھدا اے نال ای ایہہ وی گل ایتھے لبھدی اے کہ قصّہ کاراں دی سرپرستی ہون ڈیہہ پیندی اے قصیاں بارے ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ قصّے دا رنگ نتارن لئی قصہ کاراں نے پلاٹ، طرزِ بیان تے زبان تیکر نوں عربی فارسی دی روایت نال جوڑ لیا اے حسن نے عشق دا بیان پھڑکدیاں جذبیاں دا اظہار سب فارسی روایت توں اے ایتھے آن کے قصے ادب وچ بہت ساریاں اسلامی کہانیاں شامل ہوگیّاں نیں جویں قرآنی قصیاں وچوں یوسف زلیخا تے مرثیہ دے حوالے نال کربلانامہ۔ ایس دور دے آخری قصہ کاراں وچوں احمد گوجر ۱۶۹۲ء وچ ہیر مکمل کیتی، ایہہ پہلا شاعر اے جس نے قصّے دی لکھتی روایت نوں ہور پکیّاں کیتا ایس لئی کہ حافظ برخوردار توں پہلاں قصّے عام کرکے زبانی جوڑے تے گائے جاندے سن ایہناں نوں ''واراں'' داناں دتا جاندا اے، احمد[1] گوجر پہلا شاعر اے جس نے اپنے قصّے ہیر رانجھا اتے لمیاں لمیاں سرخیاں جمائیاں ایدوں بعد آون والے شاعراں ایس روایت نوں اپنایا ایس توں اڈ ایس نے اپنے قصّے لئی لمّی بحر اپنائی جس نوں بعد وچ آون والے ہیر لکھاریاں نے جنہاں وچ مقبل، حامد تے وارث تیکر شامل نیں، اپنایا۔

دوسرا مغل دور (۱۷۰۸ء۔ ۱۸۰۰ء)

بھانویں ایہہ دور سیاسی لحاظ نال اک ابتری دا دور گنیا جاندا اے پر پنجابی ادب دی تخلیق پاروں ایہہ دور اک امیر دور اکھواندا اے قصّہ ادب دا تے ایہہ اک لحاظ نال سنہری دور اے کیوں جے پنجابی قصّے کاراں دا بادشاہ ''وارث شاہ'' ایسے دور وچ اپنی ہیر لکھدا اے تے اپنے قصے دے نال امر ہو جاندا اے ایہدے توں اڈ شروع دے لکھن والیاں وچوں علی حیدر ملتانی نے ہیر دی کہانی نوں مختصر نظم وچ لکھیا (بعض ایس نوں علی حیدر دی لکھت نہیں من دے) چراغ اعوان نے اپنی ہیر ۱۷۰۹ء وچ لکھّی تے شاہ جہاں مقبل نے اٹھارویں صدی دے ادھ وچ، مقبل نے کربلا نامہ (مثنوی) وی تحریر کیتا جیہڑا قصہ ادب وچ ای گنیا جانا چاہیدا اے پھیر صدیق لالی نے یوسف زلیخا ۱۷۲۵ء وچ لکھیا جدوں کہ رانجھا برخوردار (تخت ہزارے والا) نے کربلا نامہ تے ہور کئی قصّے

---

[1] اوہی۔ ص ۲۶۹

لکھے جنہاں وچ سسّی پنوں وی شامل اے، وارث دی ہیر ۱۱۸۰ھ یاں ۱۷۶۶ءوچ لکھی گئی ایدوں مگروں حامد شاہ عباسی آوندے نیں جنہاں قصہ ادب دی لیہ تے چلدیاں قصے لکھے ہاشم (جنم ۱۷۵۲ء) تے مولوی احمد یار (جنم ۱۷۶۸ء) بھانویں ایس دور وچ جمّے پر لگدا انج اے کہ ایہناں دی شاعری ایدوں اگلے دور وچ چمکی ایس لئی ہاشم تے مولوی احمد یار بارے سکھی دور وچ گل مناسب رہے گی ہاں ایس دور وچ ہوگزرے مولوی لطف علی بہاولپوری (۱۷۱۶ء۔ ۱۷۹۴ء) ذکر دے قابل نیں جہناں انج لگدا اے سیفل نامہ یاں سیف الملوک، پنجابی وچ پہلی واری جانوں کرایا، ایہناں دے سیفل نامے دی اہمیّت ایہہ اے کہ خواجہ فرید نے ایس توں ودھیرا اثر لیا۔

ایس دور دے قصّے کاراں وچوں کوئی اک قصہ کار وی غیر مسلم نظر نہیں آوندا ایہو وجہ اے کہ ایدوں پہلے دور وچ مسلمان قصے کاراں نے قصے کاری دی جیہڑی اسلامی روایت قائم کیتی سی ایس دور دے لکھن والیاں اوہنوں ہور پکیر یاں کیتا، ایس دور وچ قصّے ہیر رانجھا، یوسف زلیخا، سیف الملوک، سسّی پنوں تے کربلا دا واقعہ، نے ودھیری مشہوری پھڑی ایہناں وچوں صرف ہیر رانجھا ای خالص مقامی قصّہ اے جس نوں ایس دور دے شاعراں ٹیسی اتے اپڑا دتا، ایہناں وچّوں وارث شاہ داناں سب نالوں اچیچا لیا جاسکدا اے، ویکھیا جاوے تے کلیّاں وارث دی اچیائی وچ ایدوں پہلاں آون والے ہیر لکھاریاں داوی ہتھ اے ایہناں وچ احمد گوجر تے مقبل خاص کر کے شامل نیں ثبوت لئی وارث شاہ دی ہیر نوں ذکر کیتے۔ دوہاں لکھاریاں دیاں ہیراں نوں نال نال رکھ کے ویکھیا جاسکدا اے ایس ٹاکرے ویلے صاف نظر آجاوے گا کہ وارث نے پہلے دونہہ دے مصرعے دے مصرعے مانگویں لے لئے نیں پر ایس دے ہوندیاں ہویاں وی وارث دا کہانی دیاں چولاں سدھیاں کرنا، کرداراں وے سبھاواں وچ کہانی تے پلاٹ دی گوند موجب ردو بدل، بیان دا ڈھنگ، زبان، خیال اڈاری تے دوجیاں گناں نوں شامل کرنا، وارث نوں اچاپدھر دے جاندا اے۔

وارث دی ہیر پڑھیاں پتہ لگدا اے کہ اوہ پڑھیا لکھیا بندہ سی، قرآن، حدیث دے جانن والا سی تے اوس ویلے مسیتاں دے نصاب وچ جیہڑیاں کتاباں شامل سن، اوہناں توں نہ نرا جانوں سی سگوں اوس نے ایہہ پڑھیاں جاپدیاں نیں، اوہدے لکھے قصیدہ[1] بردہ دے ترجمے توں پتہ لگدا اے

---

[1] سخن دا وارث: حمید اللہ ہاشمی ص ۲۹

کہ اوہ عربی زبان داوی ودھیرا جانوں سی ایس توں اڈ ہیر وچ بیان ہوئے ویر ویاں نوں لکھ رکھ کے
آکھیا جاسکدا اے کہ اوہ علمِ طب، نجوم، جوگ مت تے سنیاس توں وی واقف سی ایس توں اڈ اک
تجربہ کار آدمی وانگوں اڈ داڈ انساناں دی نفسیات دا گیانی وی سی اس لئی اوس دی ہیر دے کرداراں
دی نفسیات اوہناں دے سوچن دا ڈھنگ اُتے اوس ویلے دے معاشرے دی چھاپ دسدی اے
اوس زمانے دی سیاسی حالت ول وی اگھیڑ ویں اشارے کیتے نیں جیہدے وچ پنجاب وچ
سکھاں (جٹاں) دا زور تے سکھا گردی، نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے حملے سب شامل نیں مختصر
ایہہ کہ وارث دی ہیر نوں اکّو ویلے وچ وارث دے زمانے دا سماجی ثقافتی تے ادبی شیشہ متھیا جا
سکدا اے وارث نے وی اپنے توں پہلاں دی پنجابی روایت جیہڑی کہ حقیقت وچ پنجابی ادب دی
مسلمانی عوامی روایت سی ایسے نوں اپنایا ہور پکیاں کیتا تے ایس نوں ہمیش لئی زندہ کر دتا ایتھوں تیکر
کہ ایدوں بعد وچ آؤن والے پنجابی شاعراں نوں ایسے روایت نوں اپنانا پیا تے ایہہ سلسلہ اج توڑ
ی جاری اے۔

ایس دوجے مغل دور وچ پنجابی قصّہ ادب ہور پکیرا ہویا سگوں اگوں آؤن والے زمانے لئی
ایہہ دور قصہ ادب لئی بہت سارے سچّے بنا گیا ایس لحاظ نال ایس دور نوں پنجابی قصہ کاری دا سنہری
دور آکھیا جاسکدا اے کیوں جے اعلیٰ قسم دے قصّہ کار ایسے دور وچ ہوئے ایہناں وچوں سب توں
سرکڈھواں وارث شاہ اے پہلے مغل دور وانگوں ایس دور وچ دی قصّے نگاری نوں ادب دے نال
نال دینی تبلیغ لئی ورتیا گیا کیوں جے سانوں ایہناں لکھے قصیاں وچ اسلامی تعلیم ودھیری لبھدی اے
پر ایہدا مُطلب ایہہ نہیں کہ قصّہ لکھن والیاں دا مڈھلا مقصد اسلامی تبلیغ سی سگوں حقیقت انج اے کہ
جنہاں لوکاں لئی اوہ لکھ رہے ہوندے سن اسلامی تعلیمات اوہناں دے مزاج دا جزو ہوندی سی ایس لئی
کوئی وی لکھت اوس ویلے تیکر عوامی مقبولیت حاصل نہیں کر سکدی سی جدوں توڑی اسلامی رنگ نہ
دتّا جاوے ایس گل نوں وی سُٹیا نہیں جاسکدا کہ لکھن والے کیوں جے اوسے معاشرے دا حصّہ سن
تے اوہ عوامی پدھر تے رہ کے لکھدے سن ایس لئی اوہناں دا اپنا مزاج وی اسلامی سی ایہہ انگ
ایس پاروں وی آجاندا سی چنانچہ اسی ویکھنے آں کہ وارث شاہ جیہا عوامی شاعر سارے قصّے نوں خالص
ادبی ڈھنگ وچ لکھدا اے پر چھیکڑ تے ایس نوں ''روح قلبوت'' دی کھیڈ متھدا اے ایہناں

قصیاں وچ دو پکھ دا اسلامی عنصر نظر آؤندا اے اک وارث شاہ۔ صدیق لالی تے لطف علی والا تے دوجا یوسف زلیخایاں کر بلا نامے والا۔

سِکھی دور (۱۸۰۱ء۔ ۱۸۴۶ء)

ایدوں پہلے دور وچ پنجاب وچ سکھ اک سیاسی طاقت بن کے ابھر رہے سن ایس کر کے جدوں احمد شاہ ابدالی کئی حملے کر کے پنجاب وچ کوئی پکّی حکومت نہ بنا سکیا تے اوہدے جان مگروں سکھاں دیاں مسلاں نے زور پھڑ لیا اوڑک ایس خطّے دے مسلمان چھٹے سرداراں نال آخری لڑائی لڑ کے سکھاں دی شکر چکیہ مِسل دے سردار مہان سنگھ نے مکمل طاقت پھڑ لئی تے ایہدے مرن مگروں ۱۸۰۱ء وچ ایہدے پتّر رنجیت سنگھ نے مہاراجہ دا لقب اختیار کر کے باقاعدہ سکھ حکومت دی بنیاد رکھی جیہڑی ایہدے مرن دے نال ای ڈانواں ڈول ہو کے ۴۵ سالاں وچ ای مُک شک گئی تے انگریز ایتھے قابض ہو گئے۔ پچھلے دور وچ ہاشم (جنم ۱۷۵۲ء) تے مولوی احمد یار (جنم ۱۷۶۸ء) دا سرسری ذکر کر کے اوہناں بارے ایس دور وچ گل کتھ کرن دا متا پکا یا سی۔ ایس دور وچ ایہناں دو وڈے شاعراں توں اڈ عبد الحکیم بہاولپوری۔ غلام محمد بہاولپوری۔ امام بخش۔ شاہ محمد۔ قادر یار۔ مولوی محمد مسلم۔ پیر محمد، مولوی غلام رسول (قلعہ) تے سید اکبر شاہ اجیہے شاعر نیں جنھاں نے اپنی قصّے کاری پاروں مشہوری پائی۔

ہاشم نے جیہڑے قصّے نظم کیتے ایہناں وچ سسّی پنوں، سوہنی مہینوال۔ شیریں فرہاد۔ لیلیٰ مجنوں تے ہیر رانجھا شامل نیں۔

[1] ہاشم بنیادی طور تے اک فقیر سی دوجے لفظاں وچ اوہدا جھکا بوہتا کر کے تصوّف ول سی اوہدے دوہڑے معرفت دا خزانہ نیں اوہدی مثنوی مہینوال دی ترکیب اڈی منطقی نہیں پر سسّی پنوں نوں شروع توں لے کے آخر تک اوہ اپنے درد تے سوز دی علامت بنا لیندا اے ہاشم نے قصے ادب وچ سوہنی۔ شیریں فرہاد تے لیلیٰ مجنوں دا واہدا کیتا سب نالوں ودھ مشہوری ہاشم دی سسّی نوں ملی، سسّی ایہناں چومصرعیاں وچ لکھی اے جیہدے وچ زبان تے بیان دیاں بہت ساریاں خوبیاں بھر دتیاں نیں۔

---

[1] تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند جلد ۱۳ (حصّہ اول) ص ۳۶۷

نازک پیر ملوک سسّی دے مہندی نال شنگارے

بابو رتیپے وچ تھل دے جیویں جوں بھنن بھٹھیارے

سورج بھج وڑیا وچ بدلی اتے ڈر دا لشک نہ مارے

ہاشم ویکھ صدق سسّی دا اتے مرنوں مول نہ ہارے

ایسے دور دی نامی گرامی ہستی مولوی احمد یار (۱۷۶۸ء۔۱۸۴۵ء) اے جیہڑے عالم فاضل ہون دے نال نال پُر گو شاعر تے اعلیٰ درجے دے قصہ کارنیں جیہڑے قصے اوس ویلے لکھے جارہے سن اوہناں نوں وی نویکلے ڈھنگ وچ نظم کیتا، ایہناں وچ ہیر رانجھا، سسّی پنوں، سوہنی مہینوال تے یوسف زلیخا شامل نیں تے نویں قصّے وی نظم کیتے ایہناں وچ تمیم انصاری، راج بی بی نامدار۔ کام روپ۔ چندر بدن۔ کیما ملکی۔ قصہ شّر۔ حاتم نامہ۔ قصہ مصری بائی۔ گوپی چند وغیرہ ذکر دے قابل نیں۔ احمد یار نے گھٹ و گھٹ ۶۶ کتاباں لکھیاں جنھاں وچ قصیاں توں اڈ خواب نامے۔ فالنامے۔ اسپ نامے۔ وفات نامے۔ کسب نامے قصیدیاں دیاں شرحاں، سی حرفیاں طب احمد یار تے غزوات اسلامی شامل نیں۔

کجھ[1] سیانے اک ای شخص دے ناں نال لکھے گئے اینے سارے کلام نوں ویکھدیاں اک دی تھاں دو احمد یار مندے نیں پر ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ احمد یار اکّو ای اے تے ایہہ سارا کلام اکّو احمد یار دا اے۔ جیہڑا کدی اسلام گڑھ تے کدی مرالے رہیا۔

احمد یار بارے ایہہ گل طے اے کہ آخری عمر وچ ایس دا تعلق سکھ دربار نال پیدا ہو گیا سی تے اوہناں نے جیہڑا 'شہنچی نامہ' فارسی وچ لکھیا اوہ سکھ دربار دی فرمائش تے لکھیا۔ قصہ[2] کام روپ اوہناں سب توں پہلاں تصنیف کیتا تے قصّہ حاتم وچ ایس گل دی نشان دہی کیتی کہ رب تعالیٰ نے چوداں علم دتے تے چوداں خط لکھ سکناں آں انج ای حاتم نامہ وچ اوس دی ہفت زبانی غزل وی درج اے ایس توں اڈ یوسف زلیخا دے آخر وچ احمد یار اک سیانے نقاد وانگوں اپنے توں پہلاں تے موجود پنجابی شاعراں دے فن اتے تبصرہ کردا اے تے نال ای بہت سارے ادبی معیار مقرر کردا اے جس توں گمان اے کہ ایہو دونویں لکھتاں اوہدی آخری عمر وچ لکھیاں گیّاں۔

---

[1] پنجابی زبان اگست ۱۹۷۱ء مضمون اقبال صلاح الدین تے پنجابی ادب دی کہانی۔ص ۳۲۸،۳۲۱

[2] پنجابی ادب دی کہانی۔ص،۳۲۹

سسّی پنوں دے قصے وچ عشق دے جذبے نوں اپنا آگو بنایا اے سارا قصہ مکالمے دی تھاں بیانیہ ڈھنگ وچ اے زبان ٹھیٹھ تے رواں اے اپنے قصے ہیر رانجھے وچ احمد یار نے قصے دے بیان وچ پنجابی معاشرے نوں نگاہ ہیٹھ رکھیا اے ایہد نے بیان وچ سادگی تے متانت اے کئی تھاواں اتے قرآنی آیتاں دے حوالے دتّے نیں پر واقعیاں نوں عام ڈھنگ وچ دکھایا گیا اے شاعر نے اپنے قصے وچ محاوریاں تے کہاوتاں نوں بڑے فنکارانہ ڈھنگ وچ ورتیا اے۔

مولوی عبدالحکیم بہاولپوری نے یوسف زلیخا ۱۲۱۸ھ یاں ۱۸۰۳ء وچ نظم کیتا مولوی ہوری فارسی دے اعلیٰ درجے دے عالم سن ایس لئی اوہناں اپنا قصہ لکھن لگیاں مولانا جامی دی زلیخا سامنے رکھی اوہناں نے اپنے قصّے دی بحراگا جامی والی رکھی فارسی اثر دے ہیٹھ مولوی عبدالحکیم ہوراں مصرعے دے مصرعے فارسی دے شامل کر دتّے نیں زبان اتّے ریاستی یاں بہاولپوری دا اثر وَدھیرا اے ذرا ویکھو۔

آہی[1] اس دی زلیخا نام دختر   جو شر ماون اسی توں روشن اختر
عجب زلفاں دی جو عنبر مشک پرور   عجب موئے سیاہ گیسو معنبر
زہے تازی کہ باشد گرد در خار   سیہ ماریست گر پیچیدہ بہ گلزار
سیہ ماری ازاں مشکیں گلالہ   زوہ صد سالہ حلقہ گردا گرد ہالہ

شاہ بہرام تے گل صنوبر دے قصّے نوں پنجابی ادب وچ شامل کرن والے شاعر امام بخش (۱۷۷۸ء۔ ۱۸۶۳ء) نے ہوروی بتھیرے قصّے نظم کیتے جنہاں وچ بدیع الجمال۔ لیلیٰ مجنوں۔ چندر بدن تے شیریں خسرو (فرہاد) شامل نیں۔ امام بخش نے اپنے قصے لیلیٰ مجنوں نوں اپنا دیوان[2] آکھیا اے ایہہ دیوان اوہناں نظامی۔ امیر خسرو۔ ملاہاتفی وغیرہ دے فارسی لیلیٰ مجنوں نوں سامنے رکھ کے لکھیا اے قصّہ بدیع الجمال وچ ایس نے اڈ واڈ قسم دیاں اسلامی حکائتاں وی درج کر دتیاں نیں۔ ایس دور وچ شاہ محمد نے لمی بحر وچ سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی دے جھیڑے حالے الیکے نیں ایہہ رزمیہ دے نال نال تاریخی حقیقتاں دی اک انملی تصویر اے پر شاہ محمد نوں اسی کوئی اُچا قصے کار نہیں آکھ سکدے۔

---

[1] زلیخا: مولوی عبدالحکیم۔ص ۸،۹

[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ ص ۱۵۱،

قادر یار(۱۸۰۰ء۔ ۱۸۹۲ء) اک پُر گو تے قادر کلام شاعر اے جس اپنی قصہ گوئی پاروں ای ناں پیدا کیتا، قادر یار اپنے پورن بھگت پاروں بوہتا مشہور ہویا پر اوس راجہ رسالو تے سوہنی مہینوال وی لکھے اوہ ایڈا پڑھیا لکھیا نہیں سی پر ایس دے قصیاں وچ اک عوامی پن ضرور اے پورن بھگت دا قصہ بھانویں غیر اسلامی اے پر کیوں جے لوکائی دیاں زباناں تے سی ایس لئی اوہنے ایسے ای رنگ وچ نظمایا ایہدے قصے وچ اک اختصار اے پر ایس اختصار وچ وی اک کھچ اے قصے وچ سی حرفی دی صنف اپنائی گئی اے اختصار دے ہوندیاں ہویاں کوئی جھول محسوس نہیں ہوندا قصے وچ نیکی تے بدی دے ٹکرا نال جیہڑی کہانی ابھردی اے ایہدے نتیجے وچ کہانی دے ہیرو پورن نال ہمدردی تے لوناں نال نفرت پیدا ہو جاندی اے قادر یار نے وی قصے کاری دی مسلمانی روایت نوں اگے ٹوریا اے۔

ایہناں قصے کاراں توں اڈ سید اکبر شاہ نے سسّی پنوں، مرزا صاحباں تے قصہ مصری نظم کیتا میرن شاہ نے ہیر رانجھا پیر محمد نے وار شاعری وچ واہدا کر دیاں چٹھیاں دی وار لکھی مولوی محمد مسلم نے گلزاراں دی پرت پائی ایتھے مولوی غلام رسول (قلعہ) دی نظمائی سسّی پنوں داذکر ضروری اے۔مولوی ہوری مڈھے پکھوں اک دینی عالم سن پکّی روٹی کلاں (نثر) ایہناں دی لکھت اے ایہناں دا قصہ سسّی پنوں، عبدالحکیم دی زلیخا والی بحر وچ سادمرادے ڈھنگ وچ پرو دھیرا اثر والا اے۔ڈھنگ ویکھو۔

اٹھی[1] فجرے پنوں نظری نہ آیا | کہے کیہ قہر کیتو ای خدایا
پئے ہوتاندے راتیں چور مینوں | مُٹھو نیں ظالماں کر زور مینوں

سکھی دور دی قصے کاری ول جدوں اُچا نویں جیہی نظر پایئے تاں دو گلاں سانوں اچنچیاں دسدیاں نیں۔ جیہڑیاں ایدوں پہلاں دے دوراں وچ کوئی نہیں، پہلی گل ایہہ اے کہ ایس دور دے احمد یار تے امام بخش ورگے قصے کاراں نے لکھے جا رہے قصے وی لکھے تے نویں قصیاں دا واہدا وی کیتا۔

پھیر ایہہ وی اے کہ ایس دور وچ مقامی تے غیر مقامی، اسلامی تے غیر اسلامی سب قسم دے قصے لکھے گئے۔ بوہتے قصے اجیہے لکھے گئے جیہڑے ایدوں پہلاں پنجابی وچ نہیں لکھے گئے سن ایہناں

---

[1] سسّی پنوں: مولوی غلام رسول (قلعہ) ص ۱۲

وچ راج بی بی نامدار۔ کام روپ۔ کام لتا۔ قصّہ مصری۔ چندر بدن۔ تمیم انصاری۔ گل صنوبر۔ شاہ بہرام وغیرہ۔ دوجی گل ایہہ اے کہ قصہ ادب وچ چل رہی اسلامی روایت نوں ہور کھلیاں ڈلھیاں کرن دا چارا کردیاں قصیاں دی طرز تے اسلامی حکائتاں نوں نظم کیتا جانا شروع ہویا ایتھے احمد یار تے مولوی محمد مسلم دا ذکر کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ روایت قصہ ادب وچ نویں گنی جانی چاہیدی اے۔

انگریزی دور (۱۸۴۷ء۔۱۹۴۷ء)

پنجاب اتے انگریزاں دے قبضے توں پہلاں ای برصغیر وچ عیسائی مشنریاں نے اپنے پرچار دا کم شروع کردتا سی تے ایہناں دے مشن پنجاب وچ وی قائم ہو چکے سن ایہناں نے اپنے پرچار لئی پنجابی زبان نوں اپنایا سی ایس لئی ایس دے ردِ عمل دے طور تے ایتھوں دے مذہباں خاص طور تے اسلام وچ ایتھوں دے وسیکاں دی سرگرمی ودھ گئی اسلامی مناظراتی لٹریچر ہوند وچ آؤندا اے ایس توں اڈ دینی تے نیم دینی ادب اسلامی حکائتاں، معراجنامے، گلزاراں، جنگ نامے، مرثیے قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں پہلاں نالوں کتے ودھ گنتی وچ ہوند وچ آؤنے شروع ہوندے نیں قصّہ ادب وچ وی ایہہ سرگرمی دِسدی اے پر فرق ایہہ پیا دسدا اے کہ ایس دور وچ اسلام توں اڈ سکھ مت تے ہندو مت والیاں وی عیسائی پرچار دے ردّ عمل وجھوں سرگرمی دکھانی شروع کردتی اے ایس لئی غیر اسلامی ادب جیہدے وچ قصہ وی شامل اے اگّے نالوں ودھ گنتی وچ ہوند وچ آؤندا اے پر ایس سارے لٹریچر نے ادب دی عوامی یاں اسلامی روایت نوں ای اپنایا دسدا اے۔

ایس دور دے قصہ کاراں وچ سا بھا فقیر۔ مولوی عبد السّتار۔ سید فضل شاہ۔ میاں محمد بخش۔ سیّد میراں شاہ۔ مولوی نور الدین مسکین۔ مولوی غلام رسول (عالمپوری) میاں محمد بوٹا گجراتی۔ پیر نیک عالم۔ محمد بخش نوروز۔ مولوی دلپذیر۔ مولوی فیروز الدین ڈسکوی۔ کالی داس۔ سائیں مولا شاہ۔ بھائی ویر سنگھ۔ حاجی محمد صفوری۔ مولوی ازہر بھیروی۔ محمد بخش فرشی۔ حشمت شاہ۔ ملکھی رام۔ مجید کریام۔ اقبال دائم۔ مشتاق بڈھا۔ چراغ دین جونے کے۔ استاد ہمدم، مولا بخش کشتہ وغیرہ شامل نیں۔

ایس دور وچ جیہڑے قصّے پچھلی پرت تے لکھے گئے اوہناں وچ ہیر رانجھا۔ لیلیٰ مجنوں

یوسف زلیخا۔ سوہنی مہینوال۔ سسّی پنوں۔ سیف الملوک۔ مرزا صاحباں۔ شیریں فرہاد۔ چندر بدن ۔ پورن بھگت۔ شاہ بہرام۔ گلزار یونس وغیرہ شامل نیں تے نویں قصیاں وچوں اصغر وصغراء۔ سلطان محمود۔ داستان امیر حمزہ۔ شاہ منصور۔ شیخ صنعان۔ قصہ جیونی۔ سخی خواص۔ روڑا جلالی۔ شہزادی بلقیس۔ روپ بسنت۔ راجہ بھرتری۔ ہریش چندر۔ ابراہیم ادہم۔ سچا سنگھ سورما وغیرہ شامل نیں[1] ایس دور وچ داستان لئی نثر دا ڈھنگ وی اپنالیا جاندا اے پر اسی ایتھے نثری داستاناں بارے گل نہیں کراں گے۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جاچکیا اے ایس دور وچ مسلمان لکھاریاں دے نال نال غیر مسلم لکھاری وی پنجابی ادب تے قصے کاری وچ سرگرم ہوگئے۔ ذکر کیتے ناں تے قصے ایس گل دے شاہدی نیں پر ایہدے نال ای ایہہ گل برقرار اے کہ قصّے کاری دے ضمن وچ مسلمان قصہ کاراں دا اُڈّم دوجیاں کولوں ودھ اے ظاہر اے مسلمان قصّے کاراں اپنی اوس روایت نال جُڑ کے لکھیا جیہڑی اوہناں سینکڑے سالاں دی ریاضت نال قائم کیتی سی ویروے نال گل کرن لئی بہت سارے صفحے تے ویلا چاہیدا اے۔ حال دی گھڑی کجھ قصے کاراں دے فن بارے گل کرلئی جائے تے ایس دور دی قصے کاری دا نقشہ کجھ کو ذہن وچ آسکدا اے۔ مولوی عبدالستار (۱۸۲۳ء۔ ۱۹۱۳ء) بنیادی پکھوں دینی لڑیچر دے شاعر نیں ایس لئی ایہناں دی قصے کاری وچ یوسف زلیخا شامل ہویا ایہہ قصہ اوہناں سورۃ یوسف دی تفسیر دے طور تے نظمایا پر قصے دا عنصر ودھیرا اے ایہدے وچ اسلامی حکائتاں تے اخلاقی گلاں وی کافی نیں ایہہ قصہ اے جیہڑا عاماں وچ پڑھیا جاندا اے پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ مولوی غلام رسول (عالم پوری) کوئی غیر مقبول بندے نیں پر اینی گل ضرور اے کہ عالم پوری دی یوسف زلیخا آو کھے ہون پاروں خاصاں وچ بوہتی مقبول اے تے ایہناں دا ادبی پدھر عبدالستار نالوں بلاشبہ اُچا اے۔ عالم پوری ہوراں یوسف زلیخا نوں قرآنی قصہ من دیاں ایہدے وچ ہور ذریعاں توں واہدے گھاٹے وی کیتے نیں تے انج اوہناں پلاٹ نوں اپنی مرضی موجب بنایا اے ایہناں دی دلچسپی زلیخا دے کردار وچ ودھیری نظر آوندی اے۔[2] زلیخا دے کردار وچ اک بے چین روح سانوں جاپدی اے جیہڑی اپنے جسم دی بھال وچ اودوں تیکر ڈکوڈولے کھاندی پھردی

---

[1] ہور ویروے لئی ویکھو: پنجابی کتابیات جلد:۱: ڈاکٹر شہباز ملک

[2] تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان وہند جلد ۱۴ (اوّل) ص ۳۸۱

اے جدوں تیکر اوہ اپنے مقصد نوں حاصل کرن لئی ٹھیک سمت اختیاری نہیں کرلیندی، مولوی ہوری کیوں جے عربی فارسی دے عالم سن ایسی لئی اوہناں دی زبان سارے مسلمان لکھاریاں وانگ پنجابی دے قصّے ادب دی روایت موجب اے پر بعض تھاواں تے اوہ عربی فارسی دے بے انت ورتارے نال زبان نوں بھاراوی کر گئے نیں۔

قصہ کاری دی کلاسیکی روایت نال اپنا رشتہ سید فضل شاہ (۱۸۲۷ء۔۱۸۹۰ء) نے اپنی کلاسیتی نشنگ ای جوڑیا اے ایہہ وی عربی فارسی دے چنگے جانوں لگدے نیں پر جیہڑی گل ایہناں دے کلام وچ خاص اے اوہ اے صنعت تجنیس دا انتاں دا ورتارا، انج قصہ سوہنی مہینوال دی زبان کجھ سادہ تے عام فہم اے تے ایہو کتاب اے جیہڑی ودھیری مقبول ہوئی انج ایہناں ہیر رانجھا۔ لیلیٰ مجنوں تے یوسف زلیخا قصے دی سوہنے نظم کیتے نیں۔

ایس دور دے وارث شاہ، میاں محمد بخش ہوری (۱۸۳۰ء۔۱۹۰۷ء) نیں جہناں نے سوہنی مہینوال قصہ شیخ صنعان۔شیریں فرہاد۔شاہ منصور وی لکھے پر ایہناں دی مشہوری ایہناں دے قصے سیف الملوک پاروں ہوئی جیہڑا ایہناں نے ۱۸۵۵ء وچ نظم کیتا ایہہ ہے تے قصہ [1] اے بھانویں ایہناں ایہہ تصوف دے رنگ وچ پیش کیتا اے۔ پر ایہدے وچ عشق مجازی دا رنگ وی ودھیرا اگھیڑواں اے انسانی جذبے تے احساس نوں بالکل انج ای دسیا گیا اے جیویں کہ عام انساناں وچ موجود ہوندے نیں۔ بھانویں قصے دے واقعے مافوق الفطرتی نیں پر میاں ہوراں دے بیان ڈھنگ نے ایہدے وچ حقیقت دا رنگ پنگرا دتا اے تھاں تھاں اوہناں نے فلسفیانہ گلاں کیتیاں نیں اکھان، محاورے، روزمرہ نوں وی خوب ورتیا اے منگدی گل ایہہ اے کہ حقیقت والا لکھن ڈھنگ، تصوف دے نقطیاں دا بیان، داستان دے کرداراں وچ دے قربانی دے جذبے تے دریا دی روانی والا بیان ایس داستان نوں انتاں دا مقبول بنا گیا اے میاں ہوراں دے دوجے قصّے ایس پدھر دے نہیں جاپدے۔

ایس دور بارے ایہہ گل بات نامکمل رہے گی جے ایتھے میاں محمد بوٹا گجراتی (۱۸۵۱ء۔۱۹۳۰ء) دی قصے کاری دا ذکر نہ کیتا جاوے کیوں جے بوٹا ڈھلے پکھوں قصہ کار اے بھانویں اوس

---

[1] وارث شاہ۔ ماہنامہ، میاں محمد نمبر برائے ماہ اپریل، مئی ۱۹۷۷ء۔ص،۶۶

پنج گنج لکھ کے وی ناں پایا پر اوہدی اصل شہرت شیریں فرہاد۔ چندر بدن۔ مرزا صاحباں۔سلطان محمود۔شہزادی بلقیس تے یوسف زلیخا توں اے۔ انج اوس دا لکھیا کر بلا نامہ مرثیہ ادب وچ اک اُچے مقام دا حقدار اے۔ بوٹے دے مرزا صاحباں نوں خاص شہرت لبھی، اوہدے قصیّاں وچ عالمانہ ڈھنگ غالب نہیں سگوں عوامی پن ودھ اے۔ بولی سادہ ہون دے نال نال ٹھیٹھ وی اے۔[1] حاجی محمد صفوری (۱۸۸۰ء۔ ۱۹۳۴ء) جیہڑی سسی لکھی ایہدا رنگ تصوف دا اے اوہناں مثنوی دے فنی تقاضے پورے کرن تے موقعے موجب مذہبی عقائد، صوفیانہ افکار تے اخلاقی تعلیم دا پرچار وی کیتا اے انج ایہہ چوکڑیاں وچ اے۔ حکیم ناصر تے استاد دامن نامکمل ہیراں لکھیاں پر اوہ چھپیاں نہیں۔

آزادی دا دور (۱۹۴۷ء..............)

جیویں کہ پچھے وی گل ہوئی اے تے پنجابی لڑیچر دے جانن والے وی ایہہ گل جان دے نیں کہ انگریز دور وچ نثری داستاناں دے ہوند وچ آؤن پاروں قصّے ادب دے لکھاری شہراں وچ بوہتا کر کے نثری داستاناں ول جھک گئے۔ جدوں کہ پنڈاں دے وسنیکاں دا جھکا اگےّ وانگوں منظوم قصّے ادب ول ای رہیا پر کیوں جے عام ادب دا جھکانویں شاعری تے نثر ول بوہتا ودھ گیا سی ایس لئی آزادی دے مگروں روائتی قصہ کاری وچ ودھیری گھاٹ نظر آوندی اے پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ قصہ ادب اُکا ای الوپ ہو گیا۔ ایہدی اک صورت تے نکے قصے دی صورت وچ ودھیری مقبول ہوگئی تے دوجی تے روائتی صورت وی قائم رہی قصے لکھے جاندے نیں تے لکھے جارہے نیں پر المیے والی گل ایہہ اے کہ عام پڑھے لکھے قاری نے ایہدر توجہ گھٹ کر دتی تے ایس ادب تے گل کتھ نوں وی غیر اہم سمجھ لیا ایس لئی ایس دور بارے مواد بہت گھٹ ملدا اے۔

ایس چالو دور دے پچھلے تریہاں سالاں وچ کجھ لوک تے اوسے قصہ کاری وچ رُجھے رہے نیں جیہڑے انگریزی دور وچ قصّہ کاری کر رہے سن ایہناں وچ حکیم لاہوری۔ مسلم اویسی۔ اقبال دائم۔ نذیر احمد منظور بٹ۔ حیات پسرری۔ چراغ دین جونے کے۔ وغیرہ شامل نیں استاد ہمدم وی آزادی مگروں حیات رہے مولوی صمصام تے اسمٰعیل قلندر توں اڈ آزادی وچ ساہ لین والے ذکر

---

[1] سسّی پنوں مرتبہ صاجزادہ یوسف طاہر۔ص،۱۹

کیتے قصّہ کاراں نے قصہ رچیا ایہناں وچوں حکیم [1] لاہوری (وفات ۱۹۵۷ء) نے شاہ منصور لکھیا مسلم اویسی نے پنج پھل رانی لکھیا۔ اقبال دائم (جنم ۱۹۰۹ء) دی شاعری دا رجحان اسلامی ادب ول اے پر اوہ کلام نوں ایس طریقے نال پیش کردے نیں جیہدے نال اک پاسے تے اوہناں دا تعلق پنجابی دی کلاسیکی شاعری نال جڑدا اے تے دوجے پاسے عوام نال اقبال دائم نے ہن تیکر سوہنی مہینوال۔ یوسف زلیخا۔ ہیر سیال۔ مرزا صاحباں۔ ابراہیم ادہم۔ سیف الملوک۔ لیلیٰ مجنوں۔ شہزادی بلقیس۔ نور اقبال قصے تے شاہنامہ کربلا (مرثیہ۔ قصے دے ڈھنگ وچ) لکھیا اے ایہناں قصیاں وچ بوہتا کر کے اسلامی حکائتاں آئوندیاں نیں جھکا بوہتا تصوف ول اے۔

نذیر احمد منظور بٹ وی آزادی توں پہلاں توں لکھ رہے نیں پر ایہناں بعد وچ وی وڈھیرا قصہ ادب رچیا ہیر سیال اکھاناں والی ۱۹۴۴ء وچ شائع ہوئی ایہناں ہن توڑی وڈھیرا قصّہ لکھیا جیہدے وچوں ڈھول بادشاہ۔ گوہر شہزادیٔ۔ سوہنا زینی۔ باوفا عاشق بے وفا معشوق۔ بین شہزادی۔ گلنار شہزادی۔ اناراں شہزادی۔ پورن بھگت۔ سسّی پنوں۔ کیما ملکی۔ لیلیٰ مجنوں۔ ہیر رانجھا۔ سہتی مراد۔ دلا بھٹی وغیرہ شامل نیں دوجے لفظاں وچ نذیر ایس دور دے بھرپور قصّہ گو شاعر اکھوا سکدے نیں جنہاں پنجابی قصّہ ادب دی روایت نوں اپنایا وی تے ایہدے وچ اضافہ کر کے ایہنوں اگے وی ٹوریا۔

مولوی صمصام نے نکے نکے قصے وڈھیرے لکھے نیں پر ایہناں وچ اک ادھ قصہ باقاعدہ داستان والا وی اے جویں جنت دیاں رانیاں یاں نیکوکار بی بی انج ای صائم چشتی دا زیادہ جھکا حمد و نعت ول اے پر اسلامی طرز دیاں کئی حکائتاں اوہناں نے نظم کیتیاں نیں جویں خاتون جنت یاں زینب دا ویر وغیرہ اک ادھ نکا قصہ ہیر دا و یاہ قسم دا وی ایہناں دی تحریر اے ایسے دور دے اک ہور قصہ کار اسمٰعیل قلندر نیں جیہڑے قصے کاری دے روائتی ڈھنگ وچ وی لکھ رہے نیں تے نظم غزل تے گیت لکھن وچ وی کامیاب نیں ایہناں دے پہلے مجموعہ کلام آوکھے پینڈے (۱۹۶۱ء) وچ ایس گل دا ثبوت ملدا اے کیوں جے ایہدے وچ نظماں غزلاں دے نال نال وچھوڑا یوسف تے سسّی دا کجھ حصہ موجود اے۔ ۱۹۶۴ء وچ قصّہ منصور تے ابلیس چھپیا تے ایدوں مگروں پورن بھگت جیہدے ۱۹۷۲ء تیکر گھٹو گھٹ تن ایڈیشن شائع ہو چکے سن۔ قلندر دے کلام وچ روایت دا جھلکارا

---

[1] پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص ۴۶۹

اے پر جذبات وچ اصل پنجابیت دی جھلک مل دی اے ایسے کر کے اوہدی دوجی شاعری نالوں قصہ
کاری والی شاعری بوہتی مقبول اے سسّی بہت محنت نال تیار ہوئی اے ایہدا اک حصہ ملاحظہ کرو۔

ایہہ کیہ ہویا اے قہر خداوندا میری دنیا بدل گئی پل دے وچ[1]
راتیں یارنوں گلے لگا ستی دنے ڈھونڈدی پھراں میں تھل دے وچ
مینوں عشق نے تھلیں خوار کیتا پہلوں روہڑیا ڈھنگرو ے جل دے وچ
اوٹھاں والیاں بنی اے بہت مشکل لائی دیر کاہنوں مشکل حل دے وچ

انگریزاں دے برصغیر وچ پیر پان نال انگریزی ادب تے اوہدے واسطے نال دنیا دے
دوجے اوباں دا اثر ایتھوں دے اوباں اتے پیا ظاہر اے پنجابی وی ایس اثر ہیٹھ آئی تے ایس ادب
نے وی اثر قبولیا، قصہ کاری تے سدھا اثر پنجابی وچ نکے قصے دی مقبولیت دے وجود وچ ویکھیا
جاسکدا اے ایہدے وچ اختصار دے نال نال مافوق الفطرت گلاں دی تھاں بعض صورتاں وچ
حقیقت وچ واپریاں کہانیاں نوں مختصر طور تے بیان کرنا جیہدے وچ داستان گوئی دا عنصر موجود
ہونداسی پر ایسے دی دوجی صورت ایہو مختصر قصیاں دا اوہ روپ اے جنہاں وچ کوئی اخلاقی مت دتی
جاندے اے جیویں فیشن دا پٹاکا، سائیکل یاں چڑیاں بول پیاں وغیرہ چراغ دین جونے کے داقصہ
گھگی کاں دا تعلق داستان گوئی دی پرانی تے قصے دی نویں روایت دی پہلی صورت نال جُڑدا اے
مطلب ایہہ ہویا کہ قصہ کاری دی پرانی روائت وی قائم رہی جیہدے وچ کسے وڈے سارے
پلاٹ والی کہانی جس وچ باقاعدہ مڈھ اوہدا درمیان تے آخر، فیر اوہدے وچ ناٹکی موقعے، قصے دا
ارتقا وغیرہ سب شامل ہوندے نیں ایہہ وی موجود رہیا تے موجود اے پر قصّے دی نویں شکل جیہدے
وچ پلاٹ تے کہانی وی ہوندے نیں آغاز، درمیان تے انجام وی ہونداا ے پر نہ تے بوہتے واقعے
ہوندے نیں تے نہ ای ناول والا کھلار بس انج سمجھ لو کہ مختصر افسانے وانگ دا اختصار، ایس دور وچ
اجیہے قصے وی نظر آوندے نیں جنہاں نوں طویل مختصر افسانے یاں ناولٹ قرار دتا جاسکدا اے، ایہدا
مطلب ایہہ ہویا کہ نویں ادب نے انگریزی تے ایہدے واسطے نال دنیا دے دوجے نویں ادباں
توں جیہڑا اثر قبولیا اوہدے وچ پنجابی ادب نے اپنے منظوم بھنڈار وچ وی اثر قبولیا پر ایہدا مطلب
ایہہ وی نہیں کہ نثری ادب وجود وچ نہ آیا۔ آزادی توں پہلاں وی تے بعد وچ وی نثری افسانہ۔

---

[1] آو کھے پینڈے۔ اسمعیل قلندر۔ ص ۳۹

ڈرامہ وغیرہ ہوندوچ آئے تے آرہے نیں پر جدوں اسی قصے ادب دے منظوم سرمائے ول دھیان مارنے آں تے ایہہ نثری سرمائے کولوں حالی وی ودھ دِسدا اے۔

نویاں لوڑاں تے نویاں خیالاں دا جیہڑا پرچھا نواں قصہ ادب اتے پیا اوس دا اک دھارا ساڈی نویں شاعری وچ وی پے رہیا دسدا اے تے اوہ اے ساڈے بالکل نویں تے ایدوں پچھلی پیڑی دے شاعراں وچ قصے دا بیان، پچھلی پیڑی دے [1] فیروزالدین شرف دی شاعری وچ ''ماں دا دل'' تے ''چاند بی بی'' ورگیاں نظماں تے نویں پیہڑی دے شاعراں وچوں منیر نیازی دی لمّی نظم جس نوں اوس مثنوی داناں دتا اے [2] اک بہادر دی موت۔ اج کل آزاد نظم تے نثری نظم دے جیہڑے تجربے ہورہے نیں ایہدے وچ وی قصّہ دے عنصر نوں ڈھونڈ کے ایہدی نشان دہی کیتی جاسکدی اے ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ پنجابی شاعری وچ قصّے دی ٹور مسلسل جاری اے تے قصّہ ویلے دیاں لوڑاں نوں مکھ رکھ کے ہر زمانے دی شاعری وچ موجود رہیا اے تے ایہدی ٹور جاری اے۔

---

[1] سنہری کالیاں تے نورانی کرناں : فیروزالدین شرف

[2] سفر دی رات : منیر نیازی

پنجابی شاعری وچ سسّی پنّوں دا قصّہ

سسّی پنّوں اصل وچ پنجاب دے خطّے وچ وا پری لوک داستان نہیں سگوں ایہہ سندھ تے جنوبی بلوچستان دی اک لوک کہانی اے ایہدے وچ سندھ دی قدیم تاریخ دے عنصر ملدے نیں ایس لئی آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ سندھ وچ بھبھور دی قدیم تاریخ وچ کسے روپ وچ وا پری ایس نوں اوتھوں دے لوک ادب بنان والیاں اپنے رنگ وچ محفوظ کیتا تے دوجے لکھاریاں جنہاں وچوں جام دُرک تے ملّا فاضل شامل نیں ایس نوں اپنا رنگ دتا۔

سندھ تے پنجاب وچ کیوں جے زبان تے ثقافت دیاں دوہریاں سانجھاں نیں ایس کر کے ایس داستان دا پنجاب وچ آونا قدرتی گل سی ایس دی اک وجہ ایہہ وی اے کہ پنجاب دی مٹی وچ عاشقاں دے دریا جھناں دا پانی گُھلا اے ایس کر کے سچّے عاشق دی ایس داستان دی باشنا جدوں پنجاب وچ اپڑی تے ایس نے ایہنوں اپنے دل دی آواز جان کے سینے نال لالیا۔

ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں اپنے مضمون مطبوعہ ''لعلاں دی پنڈ'' وچ ایہہ خیال ظاہر کیتا اے کہ سسّی پنّوں دی کہانی دا لوک روپ مغلاں دے دور وچ پنجاب وچ اُبھریا بھانویں ایہدے وچ سلطانی دور دے کجھ نشان وی ملدے نیں پر ایہدا ٹھیک سر تھوہ مغلاں دے دور وچ ای ملدا اے جدوں ایہہ آ کے پنجاب دی ثقافت دا حصّہ بن جاندی اے۔

سسّی پنّوں دی داستاں دے لکھاریاں بارے گل کرن توں پہلاں مناسب لگدا اے کہ ایس داستان دا اوہ عمومی روپ سامنے لے آندا جائے۔ جیہڑا شروع توں لے کے اج توڑی اک ضروری انگ دے طور تے ایس داستان وچ شامل رہیا اے۔ جیہڑا انج اے کہ شہر بھبھور دے حاکم دے گھر کوئی اولاد نہیں سی ہوندی نجومیاں نال مشورہ کیتا گیا تے اوہناں دسیا کہ اوہدے گھر اک کُڑی جمّے گی جیہڑی کسے نال پیار کر کے خاندان دی بدنامی دا کارن بنے گی، حاکم نے حکم دے دتا کہ کُڑی

جمّے تے اوس نوں مار مکایا جاوے، کُری جمّی تے دائی دے عمل نال ایس نوں مار مکان دی تھاں صندوق وچ پا کے دریا بُرد کردتا گیا ایہہ صندوق اک دھوبی دے ہتھ آ گیا جس ایس کڑی نوں اپنی اولاد وانگوں پالیا جوان ہوئی تے کُڑی نوں پتہ لگا کہ اوہ تے بھبھور دے حاکم دی دھی اے دھوبیاں دے رشتے اوس موڑ دتّے پر پیو کول جانا وی پسند نہ کیتا آخر جدوں کیچم شہر دے پنّوں دی تصویر ویکھ کے اوس نوں دل دے بیٹھی تے باپ نال رابطہ قائم کر کے شہر دیاں چونگیاں حاصل کرلیّاں انج پنوں نوں بلایا تے ویاہ ہو گیا پر جدوں پنوں دے نگدیاں پنوں نوں اغوا کرلیا تے اوہ پنّوں دے فراق وچ تھلاں وچ رُل دی مر گئی جتھے پنوں وی اوہدے لئی تڑفدا اوہدے نال جا رلیا۔

سسّی پنوں دی ایہہ لوک داستان ایسے ای روپ وچ ساڈے ایتھے آئی ایہو وجہ اے کہ پنجابی دے مڈھلے تے اجو کے لکھاریاں وچ معمولی فرق نال گھٹ وگھٹ ایسے ای روپ نوں اپنایا گیا اے۔

تاریخی پکھوں ویکھیا جاوے تے ساڈے ایتھے ایہہ کہانی بارہویں صدی ہجری یاں اٹھارویں صدی عیسوی وچ لکھی جانی شروع ہوئی ایہہ بہت ممکن گل اے کہ ایدوں پہلاں ایہدا وجود لوک پدھر تے ہووے واراں یاں دوجے انگاں وچ ہووے کیوں جے سولہویں صدی وچ بھائی گوداس (جنم ۱۵۵۸ء) دے شعراں وچ ہور عشقیہ داستاناں دے نال ایہدا وی ذکر موجود اے۔

[1] لیلیٰ مجنوں عاشقی چونہہ چکّی جاتی
سورٹھ بیجا گاوئیے جس گھڑی واتی
سسّی پنوں دوستی ہوئے جات اجاتی

پر باقاعدہ لکھن والیاں وچوں مڈھلے دور وچ فارسی وچ جوت پرکاش (۱۷۲۳ء) اندر جیت منشی (۱۷۲۷ء) تے قدیم[2] پنجابی وچ آرام (۱۷۵۸ء) نے ایہہ داستان نظم کیتی ایہہ قصہ انج شروع ہوندا اے۔

اول حمد خدائے نوں جو حسن سچے دا ہے روپ
جس کنت کنزاً کر سا جیا عشق بھی کھرا انوپ

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (پہلا بھاگ) ص ۵۶۹ (گورمکھی)
[2] مقالات مولوی محمد شفیع مرتب احمد ربانی ص ۴۰۸ (ایس مقالے وچ مکمل قصہ درج کردتا گیا اے

تس کُن دا حرف سنائے کے ایہہ دھرتی دھول اکاس
تے چن سورج سب سا جیا ہور تارے آسو پاس
تے مُکدا انج اے۔

[1]ختم ہویا ایہہ عشق پاک جو آکھ سنایا
گل ختمی آرام، ایس قصے تے پایا
سبھ کلام کر پنج بحر تاریخ ملائی
سسّی پنوں دے جوش عشق پچنند دھائی

۱۱۷۲ھ

وارث شاہ دے ناں تے وی اک سسّی ملدی اے بعض وِدوان ایس نوں متنازعہ سمجھدے نیں پھیر وی ایہدا اک بند ویکھو۔

[2]ف فراق پنوں دے سسی پرزے کر کر کُٹھی
مر گئی کھوج پنوں دے اُتے کھوجوں اگہاں نہ اُٹھی
دونویں ہتھ کھوج تے دھر کے ڈگی ہو کے پٹھی
وارث ویکھو صدق سسّی دا کھوجوں اگہاں نہ اُٹھی

حافظ برخوردار دا معاملہ وی حالی پنجابی ادب دے لکھاریاں اُکا نہیں نتاریا پروفیسر احمد حسین قریشی قلعداری ہوراں اپنی کتاب پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ وچ دو حافظ برخوردار نتارن دی کوشش کیتی اے اوہناں نے اپنے نتاریاں وچ شریف احمد شرافت ہوراں دی کھوج نوں وی ورتیا اے ویرویاں مگروں ایہہ گل سامنے آئی اے کہ حافظ[3] برخودار اک نہیں کئی سن ایہناں کمیاں وچوں دو تے باقاعدہ پنجابی دے مشہور شاعر دسّے جاندے نیں جنہاں وچوں پہلا حافظ برخوردار پنڈ مسلمانی والا تے دو حافظ رانجھا برخوردار تخت ہزارے والا، راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دی کھوج موجب دونواں نے سسی پنوں دا قصہ لکھیا۔ اساں دونواں دے قصیاں دے قلمی نسخے لبھ کے

---

[1] مقالات مولوی محمد شفیع مرتب احمد ربانی ص ۴۴۴ (۱۱۷۲ھ مطابق ۱۷۵۸ء بن دا اے پر آخر تے ترقیمے وچ ۱۱۷۴ء مطابق ۱۷۶۰ء)۔
[2] سسّی: وارث شاہ (خورد)، لاہور فیض عالم پریس، ص ۵
[3] پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ۔ ص، ۲۵۱

سودھے تے چھاپ دتے۔ پہلا قصہ حافظ برخوردار مسلمانی (جنم ۱۶۲۰ء) دا اے۔ جس پیلوتوں بعد قصہ مرزا صاحباں لکھیا ایسے دی بحر وچ سسی پنوں شروع ہوندااے۔

خالق خلقت ساز کے کیڈ اٹھایا بھار[1]
پیدا کیتا نور تھیں تدھ خاص محمدؐ یار
اوہ ناز اٹھائے کل دے خالق رب غفار
کم نہیں تیرا حافظا قدرت دا کریں وچار

ایدوں بعد سسی پنوں دا قصہ ہاشم (۱۷۵۲ء۔۱۸۲۱ء) نے لکھیا۔ ایس قصے دے ایہہ شعر لوکاں نوں زبانی یاد نیں۔

نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال شنگارے[2]
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جو بھنن بھٹیارے
سورج بھج وڑیا وچ بدلی ڈردا لشک نہ مارے
ہاشم ویکھ یقین سسّی دا صدقوں مول نہ ہارے

ایدوں مگروں حافظ برخوردار رانجھا (اک نوع ۱۷۶۲ء) نے ایہہ قصہ لکھیا۔ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ایہہ قصہ سودھ کے پہلی وار ۱۹۸۸ء وچ چھاپ دتا وگی ویکھو۔

یارب تیری بے پرواہی کولوں ڈردیاں رہیئے[3]
بنھ کے ہتھ زورا اگے درد ہڈاں وچ سہیئے
ہاجھوں اوس دیوں ہور کسے نوں حال نہ مولے کہیئے
حافظ مت اوہ راضی ہووے اجر حضوروں لیئے

انہویں صدی عیسوی دے سسّی پنوں دے لکھاریاں وچوں احمد یار مرالوی، مولوی غلام رسول قلعہ تے سید فضل شاہ ذکر جوگ نیں، احمد یار مرالوی بڑا نامی گرامی تے اُگھا شاعر ہویا اے ہیر رانجھا تے ہور کئی کتاباں ایس دے قلم دے زور دا سٹہ نیں۔ ایس نے سسّی پنوں دا قصّہ لمی بحر وچ لکھیا سسّی پنوں دے ملاپ دا سماں۔

---

[1] سسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی : مرتبہ ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۲
[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ : میاں مولا بخش کشتہ، ص ۱۴۴
[3] سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا : مرتبہ ڈاکٹر شہناز ملک، ص ۱۱

ملے عاشقاں نوں معشوق پیارے جھوکاں دلاں دی تانگھ جھُکا رہیاں[1]
چارے کیف دیاں اکھیں پکیّاں نیں سودے کرن اتے تاڑی لارہیاں
پنوں نیناں دے آن بازار وِکیا چشماں ویکھدیاں اوتےّ دا رہیاں
سسّی جیوں آیاں آکھے سجناں نوں میں تے احمد یار وکا رہیاں

اپنے قصّے دے آخر وچ احمد یار دا بیان اے کہ عشق بھانویں سچا ہووے یاں جھوٹا ایہدے توں حضور دا عشق لبھدا اے تے نالے ایہہ کہ

عشق ہادی اے راہ خدائے دے دا کسے عاشقاں باجھ نہ سار کوئی
جنہاں پایا تنہاں چھپایا سی نہیں دسدا ایہہ اسرار کوئی
پھرے پھولدا کنز قدوریاں نوں چائی پھرے کتاباں دا بھار کوئی
احمد یار فقیر دے ملے باجھوں ایہہ شوہ نہیں لنگھدا پار کوئی

قلعہ میہاں سنگھ والے مولوی غلام رسول مڈھلے پکھوں فقہ دے عالم سن اوہناں ہورناں کتابوں توں اڈ فقہ دی کتاب پکی روٹی (کلاں) نثر وچ لکھی مولوی غلام رسول ہوراں سسّی پنوں دا قصہ چھوٹی بحر وچ لکھیا اے جیہدے وچ سادگی تے روانی ودھیری اے۔ ایہدے نال ای ایہہ گل وی اے کہ اوہ عربی فارسی تے اردو دے عنصر نوں بلا جھجک رلائی جاندے نیں پھیر وی داستان دے بعض حصّے بڑے من کھچویں نیں، پنوں نوں ہوت لے جاندے نیں نے کلی رہ گئی سسّی ہوانوں پیغام دیندی اے۔

صبا اک وار کیچم شہر جائیں[2]	میرا پیغام دلبر نوں سنائیں
جو ہے سسّی تیرے دُکھاں دی ماری	تھلاں دے وچ کردی گریہ زاری
میں آئیوں چھوڑ بسمل نیم جانی	تیرے آنے تلک ہے زندگانی
کتھے اوہ قول تے اقرار تیرے	سخن منہ رکھنے سن یار تیرے

سید فضل شاہ ساڈی کلاسیکی روایت دا چھیکڑ لا پڑ امنے جاندے نیں ایہناں بڑا کجھ لکھیا جیہدے وچ عوامی پن دے نال نال خواصی پن وی موجود اے جس نوں اسی شاعری وچ دیاں

---

[1] سسّی پنوں: احمد یار ص ۱۴
[2] سسّی پنوں: مولوی غُلام رسول (قلعہ) ص ۱۳۔

نعتاں دے ورتارے دے حوالے نال پچھان سکنے آں ایس وچ دی خاص طور تے صنعت تجنیس
فضل شاہ دی اچیچی صنعت اے جس دے ونو ون دے استعمال نال اوہناں اپنی شاعری دی عمارت
ں بنایا سواریا تے شنگاریا اے فضل شاہ دی سسّی دی ونگی ویکھو۔

کدے باہوڑی باہوڑی کوئی میرا آن باہوڑے کملی دا سائیں[1]
کھلیاں کر باہیں آہیں مار ڈھائیں ڈھونڈے اُٹھ راہیں ساتھ دا سائیں
پھیرا پا سائیں پھیرا پا سائیں ، تیرا چا سائیں تیرا چا سائیں
اجے دھڑی نہ لتھڑی ، لتھڑی دی لاہو لتھڑی پار لنگھا سائیں

موجودہ صدی وچ داستان گوئی دی ایہہ روایت بڑے پکے پیڈے طریقے نال اگے ٹُر دی
اے تے ایہدا پھیلا ہور ودھ جاندا اے۔ لکھن والیاں وچ محمد بوٹا گجراتی، نور محمد، مولا شاہ، حاجی محمد
صفوری، مولوی نور الدین، فضل الٰہی عارف، خواہش علی، ملکھی رام، دائم اقبال محمد رمضان وغیرہ
شامل نیں ایتھے آن کے اک فرق ایہہ پے گیا کہ سسّی پنوں دی داستان نوں اجیہے طریقے نال وی
بیان کیتا گیا جس وچ داستان دے کجھ حصّے شامل ہوندے یاں صرف سسّی پنوں دے حوالے نال
شاعر اپنے جذبے تے احساس دی دس پاندا ایس سلسلے وچ سسّی دیاں تاہنگاں سسّی دی ڈولی،
سسّی دی زاری وغیرہ قصّے لکھے گئے اک گل ہور وی ایس دور وچ ہور اگّے ودھی تے ایہہ سی عام
شاعری وچ اوہ روایت جیہڑی انہویں صدی وچ خواجہ غلام فرید نے اپنیاں کافیاں وچ سسّی پنوں
دے رومان نوں اک علامتی نظام دے تحت شامل کر کے پکیّاں کیتا خواجہ صاحب اپنیاں کافیاں وچ
پُنل یاں ہوت نوں اپنے مطلوب یاں محبوب لئی استعمال کردے نیں ایس روایت نوں اگے
ودھاندیاں موجودہ دور دے عام شاعراں اپنی غزل تے نظم وغیرہ وچ وی سسّی پنوں نوں علامت
یاں استعارے دے طور تے ورتیا اے۔

جتھوں تیکر داستان گوئی دے روائتی ڈھنگ نال لکھن دا تعلق اے ایہدے وچ ایس دور دا
محمد بوٹا گجراتی، ملکھی رام تے مولا شاہ نمائندے گنے جاسکدے نیں۔ محمد بوٹا گجراتی نے لمّی بحر وچ
داستان مکائی اے جس وچ سسّی دیاں ''فغاں'' وچ درد تے وچھوڑے والیاں جذبیاں دی حد مکا دتّی
اے، پنجویں فغاں دا حال ویکھو۔

---

[1] پنجابی شاعراں دا تذکرہ ص ۱۹۳

[1] ویکھ سجناں آن کے حال میرا کیکر عشق نے تھلیں رُلایا اوے
ٹُٹے پران تے خشک زبان ہوئی دم آخری لباں تے آیا اوے
اک ریت تتّی تن بال دتّا دوجا ہون فراق جلایا اوے
پۓ آن جہان دے دکھ میںوں مندا لیکھ نصیب لکھایا اوے

ملکھی رام نے وی اپنی داستان دا ایہہ حصّہ فغاں نال سجایا اے، لکھدا اے۔

[2] جانی تیرے فراق نے خوب کیتا پریشان میںوں ڈاچی والیا وے
تیرے ویکھنے نوں اکھاں ترس رہیاں ملیں آن میںوں ڈاچی والیا وے
سسّی پنوں نوں چھڈ کے نس گیوں میرے ہان میںوں ڈاچی والیا وے
میں قربان ہواں دھوکا دے گیا ایں مہربان میںوں ڈاچی والیا وے

ایسے دور دے شاعر مولا شاہ دی سسّی واہ واہ وڈی اے ایہدے وچ تھلاں وچ رُلدی سسی دے ہاڑے انج بیان ہوندے نیں۔

[3] سسّی کھوج تے بیٹھ کے پئی رووے کھوج والڑا یار ملا اللہ
میں تاں چار چو فیرڑے بھال تھکی کھوج دوسرا نظر نہ آ اللہ
اونٹھاں والیاں اونٹھاں دا برا ہووے جنہاں کیتڑا یار جدا اللہ
شاہلا نال میرے جنہاں دغا کیتا اوہناں دوزخاں ملے سزا اللہ

حاجی محمد صفوری دی لکھی سسّی وچ داستان گوئی دے نال نال تصوف ہمہ اوست دا بھوگ وی پایا گیا اے زبان تے بیان وڈھیرا اُچا اے۔

[4] عاشق تے معشوق رلے ہن کون بیان سنائے
آب حیات دے وانگوں مِل جُل وحدت ذات سدائے
بوند سمندر کون نکھیڑے جُز تے کُل سمجھائے
حاجی محمد راز حقانی بِن رہبر نہ پائے

---

[1] سسّی پنوں: محمد بوٹا گجراتی ص ۲٦
[2] سسّی پنوں: مِلکھی رام ص ۵٦
[3] سسّی پنوں: مولا شاہ ص ۴۹
[4] سسّی پنوں، حاجی محمد صفوری مرتّبہ صاجزادہ یوسف طاہر ص ۲٦۵

تے انج ایہہ سندھی لوک داستان ساڈی لوک ریت نال رچ مچ کے ساڈی اپنی ثقافت دا حصّہ بن گئی اے۔ ایہدے وچ کسے قسم دا کوئی اوپرا محسوس نہیں ہوندا ایتھوں تیکر کہ ساڈے شاعراں جتھے ہیر، رانجھے نوں عشق وچ دیاں علامتاں بنا کے پیش کیتا اے اوتھے اوہناں ایہناں ای معنیاں وچ سسّی پنوں دیاں علامتاں وی ورتیاں نیں تے ایہہ اُکیّاں اوپریاں نہیں جاپدیاں ایہو وجہ اے کہ ساڈا اج دا شاعر غلام مصطفیٰ بسمل وی سسّی پنوں نال تعلق رکھن والی اک ہور علامت تھل نوں اپنے جذبیاں دے اظہار دا ذریعہ بناندا اے۔

بے مکھی دے تھل وچ سڑن تاہنگاں
بُھجن سِکھر دوپہر وچ جیویں بھنگاں
قبر تیک تے چھِک تساڈڑی اے
بھلا ہور میں رب توں کیہ منگاں؟

پنجابی وار تے واراں

وار کیہ اے؟

پنجابی شاعری وچ جس صنف لئی وار دا لفظ ورتیا جاندا اے ایہدا مطلب ہوندا اے جَس[1] کرنا وارے جانا یاں وار کرنا یاں ڈکنا۔ ایس لفظ دے ہور مطلب وی ہوسکدے نیں پر وار شاعری نوں سمجھن سمجھان لئی ذکر کیتے مطلب تے مفہوم ای وار شاعری نوں نتار دے تے نکھیڑ دے نیں مطلب ایہہ اے کہ وار، پنجابی دی اجیہی شاعری ہوندی اے جیہدے وچ کسے بہادر دے کیتے کسے بہادری دے کم اُتے صدقے واری ہو کے اوہدی تعریف کیتی جاندی اے اوہدے جَس گائے جاندے نیں ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ وار شاعری لئی دو چیزاں بڑیاں ضروری نیں اک کسے بہادر دا ہونا تے دوجے اوس بہادر دا کوئی بہادری والا کم کرنا تے ایس لئی باقاعدہ جُدھ کرنا جنگ کرنا، جدوں ایہہ دونویں چیزاں موجود ہون تے تیجی ضروری چیز جیہڑی ایہناں دا اٹوٹ انگ ہوندی اے اوہ ایس بہادر دے بہادری والے کم دی تعریف بہادر دے حوالے نال ایہہ تعریف یاں جَس ایس ڈھنگ نال بیان ہونا ضروری ہے جیہدے نال ایس بیان دے سنن پڑھن والے دے من وچ اوس بہادر تے بہادری والے کم نوں اپنان دا جذبہ اُبھرے یاں دوجے لفظاں وچ بہادری دا جذبہ پنگرے تاں جے حوصلے اُچے ہون پاروں ویلے اتے بہادر بن کے نترن ایہہ چھیکڑلی گل وار آکھن دے مقصد وچ گنی جانی چاہیدی اے اک گل ایتھے نتار دینی ضروری جاپدی اے کہ بہادر دا بہادری دا کم کسے نیک تے سچّے مقصد لئی کیتا گیا ہووے تے ایہدی تعریف غم والے ڈھنگ وچ نہ ہووے بھانویں ایس جُدھ وچ بہادر دی موت ای کیوں نہ ہوگئی ہووے، وار آکھن دے مقصد دے اُبھرن دے دو کارن ہوسکدے نیں اک ایہہ کہ وار آکھن والا دیس پیار دے جذبیاں نال بھریا ہووے

---

[1] ساہت دے رُوپ۔ ص ۳۷۶ (گورمکھی)

یاں اپنے ہیرو دا پکّا سچّا ہمدرد ہووے تے دوجے ہیرو وی بہادری کسے انعام تے اکرام دے حاصل کرن لئی بیان کیتی جاوے ایس قسم دیاں واراں نوں بہادری یاں بیررس دیاں واراں آکھیا جاندا اے اُنج[1] پنجابی ادب وچ واراں دے انداز وچ پیار کہانیاں وی موجود نیں ایہناں وچ عاشقاں دی تعریف کیتی جاندی اے جَس گائے جاندے نیں جیہڑے سچے پیار لئی زمانے نال جُدھ کردے نیں تے قربانیاں دیندے نیں ایہناں واراں وچ بیررس ذرا گھٹ ای ہوندا اے بوہتا شنگار رس ای ہوندا اے پر کتے کتے بیررس وی اُبھردا اے اُنج جزوی طور تے بیررس تے مرثیے یاں کربلا[2] نامے وچ وی موجود ہوندا اے۔ پر ایس نوں واراں وچ نہیں گنیا جاسکدا کیوں جے ایس دا اثر بہادری والا نہیں سگوں غم والا ہوندا اے۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ مرثیے وچ بہادر دی تعریف والے کم اُتّے اتھرو وگائے جاندے نیں جدوں کہ وار وچ اتھرواں دی تھاں نہیں ہوندی۔

پنجابی ادب وچ واراں دے ناں نال اجیہی شاعری وی لبھدی اے جیہدے وچ بیررس یاں بہادری والی گل اوس صورت وچ اُگھّی نہیں ہوندی جیہد اویرواء وار دی تعریف یاں تفصیل وچ آگیا اے سگوں ایہہ روحانی قسم دیاں نظماں نیں جیہڑیاں عام کر کے دھارمک پکھ دیاں ہوندیاں نیں ایہہ عام کر کے ہندو سکھ گورووال یاں ایہناں دے چیلیاں یاں پیرووال نے جوڑیاں، ایہناں واراں وچ اینی گل ضرور لبھدی اے کہ ایہناں وچوں کجھ وچ نیکی بدی دا جُدھ دکھایا جاندا اے جیویں گورو گوبند سنگھ دی ''چنڈی دی وار'' ایس قسم دیاں باقی واراں وچ سب دھارمک پرچار اے تے ایہناں دی زبان وی نرول پنجابی نہیں ایہناں وچ وار والی صرف اکّو گل ہوندی اے تے اوہ اے ''وار'' دا خاص بحر وچ جوڑیا ہونا، ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ وار دے مہاندرے وچ بیررس دے نال نال ایس دا خاص بیان ڈھنگ وی آؤندا اے بھانویں وار دا اصل گُن بیررس اے پر ویکھیا جاوے تے وار دی خاص بحر بیررس دے ایس اثر وچ باقاعدہ حصّہ پاندی اے کیوں جے ایہدا آہنگ ای ایہو جیہا ہوندا اے ایہو گل اے کہ جیہڑیاں واراں یاں جنگ دے بیان والیاں جیہڑیاں لکھتاں اوس خاص بحر وچ نہیں لکھیاں گیاں ایہناں دا مجموعی اثر بیررس والا نہیں ابھّر سکیا ایہہ خاص بحر عام کر کے[3]

---

[1] ساہت دے روپ۔ص ۲۸ (گورمکھی)
[2] ہور ویروے لئی ویکھو :جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ :شہباز ملک
[3] جنگ ہند پنجاب۔ص،۸۰

نشانی چھندیاں سرکھنڈی چھند والی ہوندی اے۔ مثال وجھوں نجابت دی نادر دی واریاں پیر محمد دی چٹھیاں دی وار ویکھی جاسکدی اے۔ ایس بحر وچ روحانی واراں وی لبھدیاں نیں جنہاں وچوں آدی گرنتھ دیاں واراں تے گورو گوبند سنگھ دی چنڈی دی وار خاص نیں پر ایہناں وچّوں آدی گرنتھ والیاں واراں دا مجموعی اثر بیر رس دا نہیں انج ای جنگ دے حالے یاں بیان پنجابی شاعری دیاں ہور صنفاں وچ وی موجود نیں جویں سورٹھ،[1] سوّیا، کبت، دوہڑا وغیرہ ایہہ بیان ڈھولیاں وچ وی موجود اے جویں برکلی دے ڈھولے تے بنتیاں وچ وی ایہہ بیان لبھ جاندا اے جویں شاہ محمد دے بیت جیہڑے سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی بارے نیں انجے ای مٹک دا جنگ نامہ لاہور ڈیوڑھ وچ اے پر ایہہ سبھ جنگ دے بیان ضرور آکھوا سکدے نیں وار دا پورا نک نقشہ تے مہاندرا نہیں نتاردے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ ''وار'' پنجابی دی اوس لمیری نظم نوں کہندے نیں جیہدے وچ کسے بہادر دی بہادری والے کم اتّے اوہدی تعریف کیتی گئی ہوئے۔ بہادر دے جَس گائے گئے ہون اوہدے واری صدقے ہون دا اظہار کیتا گیا ہووے ایس سلسلے وچ ایہہ گل بُھلنی نہیں چاہیدی کہ ایس بہادری والے کم دا مقصد سچّا تے نیک ہونا چاہیدا اے تے ایہدے وچ ذاتی دی تھاں اجتماعی رنگ وی ضروری اے ایہدے وچ وار کرن تے وارنوں ڈکن دا بیان وار والے آہنگ وچ کیتا گیا ہووے ایس دا مجموعی اثر غم والا نہیں ہونا چاہیدا نہیں تے ایہہ مرثیہ بن جاوے گا۔ واراں لئی عام کر کے کلیاں ورتیاں جاندیاں نیں جیہڑیاں عام کر کے نشانی یاں سرکھنڈی چھند وچ ہوندیاں نیں انج پنجابی شاعری وچ بہادری دے بیان دیاں ہور صورتاں وی لبھدیاں نیں جیہڑیاں بیتاں، ڈیوڑھ، ڈھولا، سورٹھ، کبت، سویا، شلوک وغیرہ نیں۔ عشقیہ واراں جنہاں دا مجموعی اثر بیر رس تے شنگار رس والا ہوندا اے ایہہ کئی واری نشانی یاں سرکھنڈی وچ ہوندیاں نیں روحانی واراں لئی وی وار والی بحر اپنائی ملدی اے پر اصل واراں اوہو نیں جیہڑیاں بہادرنوں بہادری دے حوالے نال وڈیاوندیاں نیں لڑائی دے بیان الیکدیاں نیں نشانی یاں سرکھنڈی چھنڈ وچ بنایاں جاندیاں نیں تے ایہناں دا مجموعی اثر غم والا نہیں ہوندا۔

---

[1] جنگ ہند پنجاب۔ ص، ۸۳

پنجابی واراں دی ٹور:

جدوں اسی ایس گل دا ویروا کر بیٹھے آں کہ وار کیہ ہوندی اے؟ تے پنجابی وارتوں کیہ مراد اے؟ ہُن ایس گل دا گویڑ لانا اے کہ ایہناں واراں دی ٹور پنجابی شاعری وچ کیہ رہی تے کیہڑی کیہڑی وار کیہڑے کیہڑے دور وچ لکھی یاں بنائی گئی۔

مُڈھلا دور:

وار، شاعری دا بہت پرانا رُوپ اے تے بہادری دی شاعری دی روایت ویداں دے زمانے تیکر اپڑ جاندی اے جنہاں وچ لڑائیاں دے بیان تے بہادراں دے جَس گائے گئے نیں۔[1] سنسکرت، پراکرت ادب وچ ایس قسم دی شاعری نوں "رائسو" کہیا جاندا سی انج تعریف والی تے رزمیہ شاعری قدیم فارسی وچ وی موجود اے عربی ادب وچ قصیدے نوں ایس صنف وچ گنیا جاسکد اے۔

مقامی روایت وچ بہادری والی شاعری موجود سی جدوں پنجابی نے پالی تے اپ بھرنش توں اپنے وکھ لسانی تشخص نوں ابھاریا تے ایس ویلے عوامی پدّھر تے ایہہ واراں جوڑیاں جارہیاں سن ایہناں وچوں "راجہ رسالو" دا وار انگ دا گیت ودھیرا پرانا اے۔[2] ایس نوں کجھ ودواناں نے اٹھویں صدی عیسوی دا متھیا اے جدوں کہ بعض[3] ناتھ جوگیاں دے زمانےتوں دسویں صدی عیسوی دا اقرار دیندے نیں جیہدے وچ راجہ رسالو دا وڈا بھرا پورن بھگت وی آوندا اے ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں پنجاب وچ کوئی پکّی حکومت قائم نہیں سی نکے نکے راجے ابھر پئے سن تے اک دوجے نال لڑدے رہندے سن راجہ رسالو دی کہانی وچ وی ایہہ گل ویکھی جاسکدی اے ایہد اوڈا بھرا پورن سی دونویں سیالکوٹ دے راجے سالباہن دے پتر سن انج پورن بھگت دی کہانی وار دے رنگ وچ ملدی اے پر ایہدے وچ راجہ رسالو والا بہادری والا رنگ موجود نہیں۔ ایس لئی ایس نوں اک لحاظ نال وار نہیں گنیا جاسکدا۔ راجہ رسالو دی کہانی وی پوری وار نہیں اکھوا سکدی ایس وچ رسالو نوں بھانویں اک بہادر دسیا گیا اے پر ایہہ اک مافوق الفطرت قسم دا کردار اے جیہدے بارے

---

[1] ساہت دے روپ۔ص، ۲۲ (گورمکھی)

[2] حکایات پنجاب (حصہ دوم) ص ۲۸۷ (اردو)

[3] Punjabi Literature P 17

پہلاں توں ای پتہ ہونداا ے کہ ''راجہ رسالو'' آوے گا تے فلانے ظالم دا ستیاناس کرے گا۔

ایس قسم دیاں واراں سلطانی دور تیکر سگوں پہلے مغل دور تیکر عوامی پدھر تے بنائیاں جاندیاں رہیاں نیں۔[1] ایس گل دی شہادت سانوں آدی گرنتھ دے کلام وچوں لبھدی اے جیہدے وچ وار رنگ دے کلام بارے ایہہ ہدائتاں ملدیاں نیں کہ فلانی وارنوں فلانی پر چلت وار دی طرزاتے گایا جاوے۔ ایس دور دیاں واراں دی بنیاد ای گایا جانا ہونداسی ایس کر کے ایہہ خیال پکیر الگدااے کہ ایس دور دے وار لکھاری ڈھاڈی یاں گوئیے لوگ ہون گے اوہ آپ ای وار بناندے تے آپوں ای ایس نوں گاکے عام کردے، سلطانی دور تے پہلے مغل دور دیاں واراں جیہڑیاں ساڈے تیکر اپڑیاں نیں ایہناں وچ ٹنڈے[2] اسراج دی وار، سکندر ابراہیم دی وار، للہ بہلیما دی وار، جودھے ویرے دی وار، رائے کمال موج دی وار، حسنے محمے دی وار، مولے دی وار، ملک مرید دی وار، رائے کیلاش دی وار تے دیوان الف خان دی وار شامل نیں۔ ایہناں وچّوں دیوان الف خان توں اڈ باقی ساریّاں واراں اجیہاں نیں جنہاں دے بنان والیاں دا کوئی تھوپتہ نہیں لبھدا،[3] دیوان الف خان دی وار لکھن والا نعت خان جان اے تے ایس دا زمانہ جہانگیر بادشاہ دا زمانہ اے ایس وار وچ کانگڑے دی بغاوت نوں دباؤن دا حال وار انگ وچ بیانیا گیااے۔

[4] ٹنڈے اسراج دی وار، پورن بھگت دے قصے نال رلدی ملدی کہانی والی واراے۔ جیہدے وچ اسراج دی متریئ ماں پورن بھگت دی متریئ ماں لوناں وانگ اوہدے اتے ڈلھ پیندی اے تے گناہ دی دعوت دیندی اے اسراج نہیں مندا اوہ اوہدے پیویاں راجے سارنگ نوں اوہدے خلاف کردیندی اے جیہڑا اوہدے قتل دا حکم دے دینداا ے پر جلاد اوہدا اک ہتھ وڈھ کے اوہنوں چھڈ دیندے نیں۔ اسراج کسے دوجی تھاں جاکے راجہ بن دا اے طاقت پھڑ دااے تے جدوں راجہ سارنگ اتے اوہدے دشمن حملہ آور ہوندے نیں تے اسراج پیوولوں مددلئی پکارن اتے بوہڑدااے تے دشمناں دا صفایا کرداا ے پھیر متریئ ماں بارے بھیت کھولدا اے راجہ سارنگ پتّر دے حق وچ تخت توں دستبردار ہوجاندا اے ایہناں واراں وچوں کجھ دے نمونے ایتھے درج کیتھے جاندے نیں:

---

[1] ساہت دے روپ۔ ص۲۸۶ (گورمکھی)

[2] ساہت دے روپ۔ ص۔ ۲۸۶

[3] پنجابی ادب دی کہانی

[4] Punjabi Literature P 19

ٹُنڈے اسراج دی وار

ا۔ بھبھکیو شیر سرول رائے رن مارو وجّے
خان سلطان بڈھ سورمے وچ رن دے گجّے
خط لکھے ٹنڈے اسراج نوں پاتشاہی اجّے
ٹکہ سارنگ باپ دے دتا بھر لجّے
فتح پائی اسراج جی شاہی گھر سجّے

للہ بہلیما دی وار

ایس وار وچ اوس جدھ دا بیان اے جیہڑا اک مقامی سردار دے اپنے قول اقرار نوں پوریاں نہ کرن اتے ہویا۔

۲۔ کال للہ دے دیس دا کھوا بہلیماں
حصّہ چھوٹا منائیکے جل نہروں دیماں
فرعون ہوئے للہ نے ان منڈیا وہیماں
بھیڑ دونواں وچ مچیاسٹ پئی عظیماں
سر دھڑ ڈگے کھیت وچ جیوں واہن ڈھیماں

حسنے محمے دی وار

ایس وار وچ اک راجپوت سردار دوجے نال ویر رکھ کے لڑا دا اے ناواں توں ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ دونویں سردار مسلمان سن۔

۳۔ حسنے محمے راجپوت رائے بھارے بھٹی
حسنے بے ایمانگی نال محمے کھٹی
بھیڑ دونواں وچ مچیا سروگّے بھٹی
محمے پائی فتح رن گل حسنے گھٹی

ا۔ پنجابی بیر ساہت۔ ص ۱۱۰ (گورمکھی)
۲۔ اوہی، ص ۱۱۰ (گورمکھی)
۳۔ پنجابی بیر ساہت۔ ص ۱۱۱ (گورمکھی)

موسے دی وار

موسے دی منگ نوں کوئی ہور راجہ ویاہ کے لے گیا ایس گل تے موسے نے جنگ کیتی ایہہ وار وی دو مسلمان سرداراں یاں راجیاں وچالے جا پڑی اے۔

[1] ترے سے سٹھ مرتبہ اک گوریئے ڈگے
چڑھیا موسیٰ پادشاہ سبھ جگ پر گے
دند چٹے وڈھ ہاتھیاں کھو کت ور گے
رت پچھاتی بگلیاں گھٹ کالی اگے

ایہہ واراں اوہ نیں جیہڑیاں پہلے مغل دور توں پہلاں پہلاں پنجاب وچ عوامی پڈّھر تے چالوسن جدوں محمد بن قاسم نے ۷۱۲ء وچ سندھ اتے قبضہ کر کے برصغیر وچ پہلی مسلم حکومت دا مڈھ بدّھا ایس مگروں ایہہ خطہ اسلامی اثر وچ ودھیرا ای آوندا چلیا گیا۔[2] نانویں صدی عیسوی وچ ملتان اتے وی مسلماناں دا قبضہ ہو گیا۔ پنجاب وچ وی اسلامی حکومت قائم ہو گئی ایدوں مگروں محمود غزنوی نے آن کے ایس نوں ہور پکیّاں کیتا تے ایس دا گھیر اودھایا سلطانی دور وچ ایس خطے وچ مسلماناں دا عمل دخل ودھیرا ہو چکیا سی ایہناں نے ایس خطے دی رہتل (ثقافت تے معاشرت) تے چھا جان والا روپ اختیار کر لیا سی دوجے لفظاں وچ ایہناں نے اسلامی ثقافت دے ملاپ نال ایتھوں دی نویکلی ثقافت یاں رہتل دا مڈھ بنھ دتا سی ظاہر اے ایہدے وچ بوہتیاں گلاں اسلامی سن زبان دے معاملے وچ وی ایہہ گل ابھر آئی سی کہ پنجابی جیہڑا وکھ تشخص پھڑ یا ایہدے وچ لفظاں ول ای ویکھئے تے ایہہ عربی فارسی بوہتے نیں ظاہر اے ایہہ زباناں مسلماناں دے نال ایتھے آئیاں ایس دور وچ مقامی بہادراں تے جودھیاں جنہاں وچ مسلماناں دی گنتی ودھیری اے جویں کہ واراں توں ای پیا لبھدا اے توں اڈ صوفی درویش لوکاں وی اپنے چنگے عمل نال اسلام نوں پھیلایا، بہادراں نے اپنیاں عمل داریاں قائم کیتیاں جدوں کہ صوفیاں درویشاں لوکاں وچ جا کے اوہناں نوں رب والے سدھے راہ اتے لیون دا راہ پھیڑ یا حضرت اسمعیل، حضرت میراں حسین زنجانی، حضرت داتا گنج بخش، حضرت بابا فرید شکر گنج وغیرہ دے ناں لئے جاسکدے نیں جویں کہ پہلاں وی اشارہ کیتا جا چکیا اے ویکھیا جاوے تے مسلماناں نے ای آن کے مقامی زبان جس نوں پالی توں بعد دی شکل

---

[1] اوہی، ص ۱۱۱ (گورمکھی)

[2] Punjabi Literature P: 19

یاں اپ بھرنش آکھنا چاہیدا اے ایس نوں پنجابی دا وکھ روپ دتا، عوامی پدّھر تے ایہہ واراں رچیاں گیّاں جدوں کہ بابا فرید شکر گنج ہوراں باقاعدہ شاعری کیتی۔

سلطانی دور وچ ای بابا فرید شکر گنج ہوراں دے خلیفہ حضرت نظام الدین اولیا دے مرید حضرت[1] امیر خسرو بارے ایہہ گل ریکارڈ اتے موجود اے کہ اوہناں تغلق دی وار لکھی انج ایدوں پہلاں واراں دی موجودگی ثابت اے پر ایس وار بارے ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ کسے اک معلوم شاعر ولوں باقاعدہ لکھت وچ آئی پہلی وار اے پر ایہہ لکھت حالے توڑی مل نہیں سکی نہ ایس دا کوئی نمونہ ہتھ لگ سکیا اے جیہڑیاں واراں ایس دور دیاں ملدیاں نیں تے جنہاں وچوں کجھ دے نمونے دتّے وی گئے نیں ایہناں دی مرکزی تے پردھان لسانی روایت مسلمانی اے جدوں کہ بحر تے وار وچ دیاں متھاں مقامی نیں۔

پہلا مغل دور

ایس دور وچ مسلماناں دی حکومت وڈھیری پکّی رہی جیہڑیاں واراں بنائیاں گیّاں ایہناں دا جھکا بوہتا کر کے مذہب ول چلا گیا پر عوامی پدھر دیاں بیر رس والیاں واراں وی ہوند وچ آئیاں ایس دور دیاں واراں وچ ملک مرید دی وار، جودھے ویرے دی وار تے رانا کیلاش دی وار شامل نیں ایس توں اڈ گورو گرنتھ وچ شامل واراں جنہاں نوں روحانی واراں آکھنا چاہیدا اے ایہہ وی ایسے دور وچ لکھیاں گیّاں ایہناں وچوں گورو گوبند سنگھ دی چنڈی دی وار بیر رس دی روحانی یاں مذہبی قسم دی وار اے جیہد اجھکا پنجابی وار دی اصل ریت ول اے۔ دیوان الف خان دی وار جیہڑی جہانگیر دے زمانے وچ لکھی گئی ایہہ وی بیر رس دی وار اے جیہدے لکھن والا نعمت خان جان اے ایہناں واراں دیاں کجھ ونگیاں ویکھو:

ملک مرید تے چندر ھڑ الوہیاں دی وار

ایس وار وچ اکبر دے زمانے دے دوسرداراں دی لڑائی دا بیان درج اے۔

[2] کابل وچ مرید نے پھڑیا بڈجور
چندرہڑا نے پھوج کو چڑھیا بڈطور

---

[1] پنجابی بیر ساہت۔ص، ۱۱۲ (گورمکھی)
[2] پنجابی بیر ساہت۔ص ۱۱۲ (گورمکھی)

دوہاں کنبھاراں منہ جڑے دمامے دور
شستر پوجے ساریاں سر بدھے ٹور
ہولی کھیلے چنڈرا رنگ لگے سور
دونویں طرفاں جوتیاں سروگن کور

جودھے ویرے دی وار

ایہدے وچ ایس وار دے کرداراں جیہڑے کہ دھاڑوی نیں ایہناں دے جس گائے گئے نیں۔

[1] جودھا بیر دوئے سامنے باتاں کرے کراریاں
بسنتر دھوئے کپڑے راجہ پون دوے بہاریاں
چڑھیا رانا جودھ بیر ہاتھی سوہن امباریاں
دھو میانوں کاڈھیاں بجلی جیوں چمکاریاں

رانا کیلاش دیو مالدیو دی وار

ایس وار وچ دو راجپوت بھراواں وچالے جنگ دا بیان درج اے جیہڑے جہانگیر دے ویلے ہوئے۔

[2] دھرت گھوڑا امبر پلان سر ٹٹر امبر
ڈھکار رائے امیر یو گرمیگھ اڈ مبر
بجلی جیویں چمکانیاں تیغاں وچ امبر
مال دیو جس کھٹیا جیوں شاہ سکندر

دیوان الف خان دی وار

ایس وار دا لکھاری نعمت خان جان اے ایس وار وچ جہانگیر دے ویلے ہوئی لڑائی دا حال بیان کیتا گیا اے وار دا اصل ناں "[3] راسا سری دیوان الف خان کا'' اے نمونہ ویکھو:

1۔ اوہی، ص ۱۱۲ (گورمکھی)
2۔ پنجابی بیر ساہت ص ۱۱۲ (گورمکھی)
3۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ ص، ۲۳۵

[1] خان چڑھیا نگار چی نسال بجاوے
جیہی بھادوں دی گھٹا گھیری گھر آوے
یُدھ کرن نوں الف خان آنند سیون دھاوے
جانوں نوشہ چونپ نال ویاہن نوں آوے

ایہہ پھٹکل واراں اکثر پورے پورے روپ وچ نہیں ہتھ لگیاں کیوں جے ایہہ سینہ بہ سینہ چلدیاں اگےّ آئیاں تے لکھت روپ وچ آون ویلے تیکر بھُل بھَل گیاں ایس کر کے ایہناں دی کلا بارے کوئی لمّی چوڑی تے ٹھکدی گل نہیں آکھی جاسکدی۔ سینہ بہ سینہ چلدیاں ایہناں واراں دی زبان زمانے دے حساب نال بدل جان دے امکان نوں وی رد نہیں کیتا جاسکدا ایس لئی سوائے ایس گل دے کہ ایہناں واراں نوں سلطانی دور تے پہلے مغل دور وچ واراں دے عام رواج نوں ثابت کرن دی شہادت دے طور تے ورتیے ہور ایہناں دی کوئی اہمیّت نہیں رہندی ایس دور دی چنڈی دی وار جیہڑی بیر رس دی روحانی قسم دی وار اے ایہہ پورے پورے روپ وچ لبھدی اے جیہدا لکھاری گورو گوبند سنگھ اے پر ایہہ وار خیالی یاں مافوق الفطرت گلاں نال بھر پور ہون کارن اپنی اہمیت گوا بہندی اے۔ ایس دا نمونہ حاضر اے:

[2] لکھ نگارے وجن آہموں سامنے
راکش رنوں نہ بھجن سارے سورمے
شیہاں وانگوں گجن سارے سورمے
تن تن کیسر چھڈن دُرگا سامنے

ایس دور وچ بیر رسی واراں دے نال نال عشقیہ واراں وی رچیاں گیاں جنہاں دی بنتر والی اے تے ایہناں وچ عاشقاں دیاں قربانیاں تے سچے عشق دئی معاشرے نال گھول گھلمے دا ذکر اے بعض واراں وچ باقاعدہ لڑایاں دے حالے وی موجود نیں پر ایہہ سمو لچے پکھوں واراں نہیں اکھوا سکدیاں ایہناں وچ مرزا صاحباں، ہیر رانجھا ذکر جوگ نیں ڈھول بادشاہ قسم دیاں واراں وچ راجہ رسالو وانگ دی وار تابیان ہوئی اے تے ایہدا بوہتا جھکا وار ول اے۔

---

[1] اوہی، ص، ۲۳۸
[2] پنجابی بیر ساہت۔ ص ۱۱۳ (گورمکھی)

دُوجا مغل دور

ایس دور وچ وی عشقیہ واراں لکھیاں گئیاں جنہاں وچ کتے کتے جنگ دے بیان وی نیں پر ایس دور وچ جیہڑیاں بیررس والیاں واراں لکھیاں گئیاں اوہ پنجابی ادب دی وار ریت وچ بڑا ای اُچاّ تھاں ملّی کھلوتیاں نیں تے ایہو واراں نیں جنہاں نال وارنوں اوہدے پورے نک نقشے تے مہاندرے نال ویکھیا جاسکدا اے تے پنجابی وار شاعری نوں سمجھیا جاسکدا اے ایہہ واراں نیں نجابت دی نادر شاہ دی وار تے پیر محمد دی چٹھیاں دی وار انج ویکھیا جاوے تے ہورواراں وی لکھیاں گئیاں جنہاں وچوں شاعر جسوندھا دی ''لوکش دی وار'' داناں لیا جاسکدا اے۔ پر ایہہ پہلیاں دو واراں دے پائے دی اُگّی نہیں ایہدے وچ رام چندر دے دو پتّراں لو، تے کُش دی بہادری نوں بیان کیتا گیا اے ایس واردی بولی لہندی اے تے بیان بیررس والا'' نمونہ ویکھو۔

کوئی آوے سور کو کیندا پھر ڈھٹا جو دھیان[1]
ڈولے ہتھ مریندا بھڑ کے ، اگّ جیوں
جن آنے کال سٹریندا ڈنڈا ہتھ لے
لیکھے نہیں گنیدا لکھاں سوریاں

نادر دی وار تے چٹھیاں دی وار دی اہمیت ایس لئی وی ودھیری اے کہ ایہناں دا پچھوکڑ ایسے ای دور دے تاریخی واقعیاں نال جڑیا اے۔ نادر دی وار وچ نادر شاہ درانی دے حملے (۱۷۳۹ء) دا حال بیررس والے ڈھنگ نال بیان ہویا اے ایس وار بارے اک[2] دو گلاں تے پکّ نیں، اک ایہہ کہ ایس دا لکھاری نجابت ای ہوسکدا اے۔ دوجی گل ایہہ کہ ایس نوں حملے ویلے نہیں لکھیا گیا سکوں بعد وچ نظم ہوئی۔ تیجی ایہہ کہ ایہدے وچ دلی دے قتل عام والا حصّہ کسے نہ کسے انداز وچ موجود سی جیہڑا حالے توڑی مل نہیں سکیا کیوں جے ایہہ وار پہلاں سینہ بہ سینہ چلدی رہی تے ایہدے بعد کوئی انہویں صدی دے آخر تے ایس نوں لکھت وچ لیاندا گیا پھیر ویہویں صدی دے شروع وچ ایس دی صحیح شکل سامنے آئی۔ ایس کر کے ایہہ پورے پورے روپ وچ محفوظ نہ ہوسکی تے حالی وی زبانی یاد ہون دی حالت وچ یاں ہوسکدا اے قلمی نسخیاں دی صورت وچ ایہہ

---

[1] اوہی، ۱۱۴ (گورمکھی)
[2] ہور ویروے لئی ہتھلی کتاب دا مضمون نادر دی وار۔ اک بحث ویکھو

کتے نہ کتے سمو لچے روپ وچ موجود ہووے ایس لئی ایس نوں سمو لچے انگ وچ سانبھن سِترن دی اجے لوڑ اے پر جس حالت وچ ایس ویلے ایہہ ساڈے سامنے اے ایس حالت وچ وی ایہہ اج توڑی جوڑیاں یاں لکھیاں سبھناں واراں توں ڈھیر من کھچویں تے وار شاعری دی نمائندہ وار اے ایہہ وار سرکھنڈی تے نشانی چھند وچ اے وار وچ مقامی وار شاعری دی قدیم متھ کل تے نادر نوں کردار دے طور تے شامل کیتا گیا اے نمونہ ویکھو:

[1] چڑھے چوعطہ بادشاہ جیوں بدّل دھانا
گھوڑا ساڈھے ست لکھ سنے مغل پٹھاناں
جنّی زمیں پہاڑ دی نہ رہیا اڈانا
کوٹاں نوں آوّن تھر تھراٹ کر من دا بھانا

ایس دور دی دوجی اُچ پدّھر دی لکھت چٹھیاں دی وار اے جیہڑی پیر محمد نے لکھی، ایہہ وی زبان تے بیان پاروں نادر دی وار دے معیار دی لکھت اے سگوں بعض ماہر تے ایس نوں [2] وارث شاہ دے پدّھر دی کلاسیکی لکھت متھدے نیں، ایہہ [3] وار اٹھارویں صدی دے آخر تے انھویں صدی دے شروع وچ لکھی دسّی جاندی اے ایہہ وار وی پورے پورے وار دے مہاندرے والی اے تے نشانی چھند وچ اے وار وچ واقعاں دے بیان دے نال نال مقولہ شاعر تے لڑائی دے منظر بڑے من کھچویں نیں۔ نمونہ ویکھو۔

[4] تے توفاں ہور جموریاں چاپائیاں ڈنڈاں
تے تبکاں وسن گولیاں جیوں ساون پھنڈاں
تے پیا طوفان اک موت دا سے ہوئیاں رنڈاں
تے ہند و جرم نہ ساڑدے چا پھوکن جھنڈاں
تے مسلم مویا نہ دبیئے تد وچ گھمنڈاں
پر مرن بہادر جنگ تھیں نہ پھیرن کنڈاں

---

[1] نادر دی وار مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
[2] پنجابی دنیا (بھارت) جنوری ۱۹۵۶ء مضمون سیتا رام کوہلی
[3] پنجابی بیر ساہت۔ ص ۱۱۵ (گورمکھی)
[4] چٹھیاں دی وار مرتبہ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر۔ ص ۲۸۔ ۲۷

ایس دور وچ جیہڑے جنگنامے لکھے گئے ایہناں وچوں کربلا نامیاں وچ خاص طور تے مقبل تے حامد نے جنگ حنیف دا واہدا کر کے بیر رس پیدا کرن دی کوشش کیتی اے پر پھیر وی ایہناں جنگ نامیاں دا مجموعی اثر بیر رس والا نہیں۔

سِکھی دور

جدوں رنجیت سنگھ نے پنجاب اتے قبضہ کر کے سکھ حکومت دا مڈھ بدھا ایس ویلے باقی تقریباً سارا ہندوستان انگریزاں دے شکنجے وچ آ چکیا سی ایہو وجہ اے کہ رنجیت سنگھ دی موت مگروں چھیتی ای پنجاب اتے وی انگریزاں دا قبضہ ہو گیا تے سکھ حکومت دا خاتمہ کر دتا گیا ایس دور دے شروع وچ کربلا نامیاں تے اسلامی جنگاں دے بیان وچ رزم دا بیان ملدا اے یاں پھیر عشقیہ کہانیاں نوں وار دے ڈھنگ وچ عوامی پدھرا تے گایا جاندا رہیا اے ایہناں وچ ہیر رانجھا، مرزا صاحباں شامل نیں وار شاعری ول جھکا والیاں داستاناں وچّوں دلا بھٹی تے ڈھول بادشاہ ملدیاں نیں۔ ایس دور وچ بہادری دے واقعیاں نوں یاں لڑائیاں دے حالیاں نوں ضرور نظم کیتا گیا پر بوہتا کر کے ایہہ وار والے اصل ڈھنگ وچ نہیں سگوں بینتاں دوہڑیاں وغیرہ دا ڈھنگ اپنایا گیا اے ایہناں وچّوں [1] شاہ محمد دی ''سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی'' یاں بینت شاہ محمد'' کاہن سنگھ دا'' جنگنامہ لاہور ''مٹک شاعر دا'' جنگ سکھاں تے انگریزاں دا'' تے شیر سنگھ دی لکھت بینتاں شیر سنگھ کیاں'' شامل نیں ایسے دور وچ قادر یار نے ''وار ہری سنگھ نلوہ'' لکھی ایہناں سبھناں وچوں شاہ محمد دی لکھت زبان تے بیان پاروں بیر رس دی لکھت اے پر سوہنی لکھت ہون دے ہوندیاں ہویاں ایہدے وچ وار والا آہنگ گھٹ ای لبھدا اے خبرے ایس دی وجہ ایس دا وار بحر وچ نہ ہونا اے نمونہ ویکھو۔

اک پنڈ دا نام جو مُدکی سی اوتھے بھری سی پانی دی کھڈمیاں
گھوڑے چڑھے اکالئے نویں سارے جھنڈے دتے نی جا کے گڈمیاں
توپاں چلیاں کٹک فرنگیاں دے گولے توڑ دے ماس تے ہڈمیاں
شاہ محمدا پچھاں نوں اُٹھ نٹھے توپاں سبھ آئے اوتھے چھڈمیاں

انگریزی دور

شاہ محمد دی لکھت نوں وی اصل وچ انگریزی دور دا ای سمجھنا چاہیدا اے کیوں جے ایس لڑائی

---

[1] ہور ویروے لئی ویکھو جنگ ہند پنجاب (مقدمہ)

توں فوراً مگروں ای تے انگریزاں نے پنجاب اتے قبضہ کرلیا تے ایہد ے حالات شاعر نے لڑائی توں بعد ای نظم کیتے۔

انگریزی دور وچ انگریزاں دے خلاف عوامی پدھر تے نابری دا احساس سانوں ایس دور دے ادب وچوں عام ہوندا اے ایسے لئی ایس دور دے ڈھولیاں دے ادب وچ بیر رس دا عنصر ودھیرا اے تے ایہہ وی اک قسم دی وار شاعری ای اے ایہہ حالے چھاپے نہیں چڑھے ایہد ے وچ احمد خان کھرل تے دوجے سورمیاں دے جَس گائے ملدے نیں نورا نہنگ[1] دے کجھ ڈھولے اج وی مشہور نیں انج ای مرہٹیاں دے خلاف لڑن والی رانی صاحب کور دی وار، بندے دی وار، رانا پرتاپ دی وار تے مہاراجہ پورس دی وار ورگیاں نکیاں نکیاں غیر اہم واراں ایس دور وچ جگّا تے ایس قسم دے دھاڑویاں دے جَس گاوّن والے گیت وی ہوندوچ آئے جیہڑے بیر رس یاں بہادری دا عنصر رکھدے نیں۔

[1]نورا نہنگ گوت دا اک مسلمان جانگلی سی ضلع ساہیوال دے علاقے دا وسنیک ایس رنجیت سنگھ دا زمانہ بال پن وچ ویکھیا انگریزی دور وچ ہوش سنبھالی۔ انگریزاں نال عوامی پدّھر تے ہوئی مزاحمت دا حال ایس ڈھولیاں راہیں بیان کیتا اے ایہد ے وچ بیرررس موجود اے وار والے مرداوٗ پنے والا آہنگ وی ایہناں ڈھولیاں وچ جھلکدا اے ایس دے بیان وچ بے خونی ودھیری اے اک ڈھولے دا کجھ حصّہ ویکھو ایتھے واراں والی کل نارد دی متھ نوں ورتیا سُو:

[2]کال بلیندی نارد نچیائے سروں پٹکا لاہ کے
میں ماریا شہر ہڑپہ جنیدیاں لکھ ٹکسالوں بھٹ ہوگیائے ڈگے نی محل کرنا کے
میں ماریا گڑھ ملتان دا سکھاں دا رنگ وٹا کے
اوہناں موموناں نوں سے خیراں نی اومیاں نورا
جنہاں دے منہ تے کلمہ سوہنے دے دین دا تے رکھن نبی نوں بانہہ پھدا کے

انگریزی دور دے آخری حصّے وچ جدوں برصغیر وچ اڈ واڈ قسم دیاں تحریکاں چلیاں جیہڑیاں اوڑک تحریک پاکستان دی صورت وچ نکھڑیاں تے جیہدے نتیجے پاروں پاکستان بنیا

---

[1] پنجابی ادب دی کہانی۔ص،۳۲۱

[2] اوہی۔ص،۳۲۱

ایس دور وچ لمّی نظم دا رواج گھٹ جان صدقہ بہادری والیاں کجھ گھٹ لمبائی دیاں نظماں تے بعض صورت وچ گیت لکھے گئے ایہناں وچ غازی مصطفیٰ پاشا کمال بارے نظماں، علم دین شہید بارے قصّے تے حقیقت رائے بارے قصیاں دا ذکر کیتا جا سکدا اے ایس دور وچ وار دے مہاندرے وچوں بنترنوں گھٹ تے بہادری دے عنصرنوں ودھ نظراں اگے رکھیا گیا انج شاعراں وار دی بحر نوں ایس دور وچ وی نہیں بھلیا۔ فیروز دین شرف نے نظم چاند بی بی لکھی جیہڑی کلیاں وچ نہیں پر وار شاعری دا پورا پورا جھلکارا ماردی اے ویکھو اک بند۔

لوہیا[1] مسلم عورتاں دا دنیا منے
پیتے ایہناں بہادری دے بھر بھر چھنے
گُتاں نال بہادری دے خنجر بنھّے
مار چپیڑاں دندنیں شیراں دے بھنّے
ڈھالاں جھولے جھولکے تیغاں وچ پلیاں
مہلک کھلاری انکھ دی اسلامی کلیاں

آزادی دا دور

موجودہ دور وچ پوریاں واراں تے نہیں لکھیاں گیّاں ہاں ۱۹۶۵ء تے ۱۹۷۱ء دیاں پاک بھارت جنگاں ویلے بہادری تے جَس گاوَن والی شاعری وجود وچ ضرور آئی اے ایہدے وچ جنگی ترانے شامل نیں۔ ۱۹۶۵ء والی جنگ ویلے جوشواہ فضل الدین ہوراں ''وار'' دے پورے پورے مہاندرے والی اک نظم لکھی۔ جیہڑی ریڈیو پاکستان لاہورتوں اوہناں آپ پڑھی۔ نجم حسین سیّد ''وار'' دے ناں نال جیہڑیاں نظماں لکھیاں نیں ایہناں وچ اوہنے واراں[2] دا موضوع تے ہیئت دونویں بدل دتّے نیں۔

---

[1] نورانی کرناں۔ ص، ۲۶

[2] جنگ ہند پنجاب۔ ص ۹۳

نادر دی وار: اک بحث

نادر دی وار پنجابی زبان دی اوہ منظوم داستان اے جیہدے وچ نادر شاہ درانی دے برصغیر تے مشہور حملے دی پوری تصویر کھچی گئی اے، نادر شاہ نے ایہہ حملہ ۱۷۳۷ء[1]۔ ۱۷۳۹ء وچ کیتا سی ایس حساب نال ہجری سن ۱۱۵۰۔ ۱۱۵۲ بن دا اے۔ ایس وار دے شروع وچ ای ایس دی دس پائی گئی اے:

صدی نبی دی بارہویں وڈے فکر پئے خانداناں

ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں مغلاں دی سلطنت کھیروں پئی ہوندی سی۔ دکن وچ ۱۷۳۴ء وچ آصف خان خودمختار ہو گیا سی تے سعادت خاں نے اودھ وچ اپنی بادشاہی دا اعلان کر دتا سی۔ بنگال۔ گنگا جمنا دے دوالے دا علاقہ مہاراشٹر مغلاں دے ہتھوں نکل چکے سن تے اوہناں دی حکومت گنیویں مینویں رہ گئی سی۔ ایہدے نال ای مغل دربار سازشاں دا اکھاڑہ بنیا ہویا سی۔ گڑبڑ تے سازشاں دا حال بڑے اگھیڑ ویں انگ وچ وار وچ لبھدا اے جیویں:

ظلم زمین تے ورتیا کوڑ مکر بہاناں

بھاجی وغے فریب دی وچ پھری جہاناں

مصاحب تے چور چکھریاں لا بہن دیواناں ... رل سفلے کرن مجالساں عدل گیا سلطاناں

تے

نہ کیتی نمک حلالی اف توارنیاں ... اوہنے گھر چوغتے دے بالی آتش آن کے

وار دے نسخے جیہڑے ہن تیکر ملدے نیں اوہناں وچ پانی پت دی لڑائی تیکر دے حالے بڑے من کھچویں ڈھنگ تے تاریخی حقیقتاں موجب بیان نے گئے نیں۔ ایس لئی ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ نادر دی ایہہ وار نہ صرف پنجابی شاعری وچ بیر رس یاں رزمیہ نظم دا سوہنا نمونہ اے۔ سگوں ایہہ

---

[1] History of The Punjab P 200

اوس ویلے دی اک بااعتبار تاریخی دستاویز وی اے۔ انھویں صدی دے اخیر لے دہاکے تیکر دیس پنجاب وچ واراں، گون والیاں ڈھاڈیاں دے موہنہاں تے عام سن۔ ایسے ای سمے نادر دی وار دے سوہنے تے من موہنے مہاندرے نے اک انگریز سرایڈ[1] ورڈ میکلیگن نوں ٹمبیا تے اوس ۱۸۹۲ء دے لاگے شاگے خانقاہ ڈوگراں ضلع گوجرانوالے دے اک پنڈ سنگت دے اک ڈھاڈی (مراثی) کولوں وارنوں سنیا تے اک سوا کاٹھ تکاں سنے ایس دا خلاصہ لکھ دتا۔ ایہہ کم حالی نامکمل سی۔ ایس کر کے اوہناں نے ایہہ کم پنڈت ہری کشن کول دے سپرد کیتا۔ جنہاں خانقاہ ڈوگراں دے اک پنڈ اجلن والا دے مراثی جیون تے شرقپور دے پنڈ بڈھن والا دے مراثی مولابخش کولوں وار سنی تے لکھ لئی۔ انج پنڈت ہوراں دے کتھن موجب اوہناں سرایڈ ورڈ میکلیگن دے نسخے تے اپنے نسخے دونواں نوں سامنے رکھ کے اک سانجھا نسخہ تیار کیتا۔ جیہدے نال اک کھوج بھریا مقالہ شامل کر کے پنجاب ہسٹاریکل سوسائٹی دے کٹھ وچ ۲۶ ستمبر ۱۹۱۶ء نوں پڑھیا۔ ایہہ مقالہ سوسائٹی نے چھاپ دتا۔ جیہدے نال وار دیاں تکاں انگریزی وچ شامل کیتیاں۔ ایہو مقالہ سنے وار دیاں تکاں دے ۱۹۶۵ء وچ پنجابی ادبی اکیڈمی نے فارسی اکھراں وچ شائع کیتا۔

فارسی رسم الخط وچ ایدوں پہلاں دو واراں چھاپے چڑھ چکیاں سن۔ پہلی شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ جیہنوں محمد بخش میکن ہوراں ترتیب دتا تے مولوی عبدالحق نے حافظ آباد تو شائع کیتا۔ (ایس نسخے بارے ویروے نال گل اگے چل کے کراں گا) دوجی وار اک گورمکھی نسخے توں متن نوں راقم (شہباز ملک) التھیا سی، جیہڑا ''پنجابی ادب'' لاہور دے دسمبر ۱۹۶۰ء دے پرچے لوک گیت نمبر'' وچ پورے دا پورا چھپ گیا۔

نادر دی ایس وار بارے ہن تیکر ہوئے کم نوں جے سامنے رکھیا جائے تے تن گلاں سانوں کسے نہ کسے رنگ وچ اختلافی نظر آوندیاں نیں:

۱۔ ایس وار دا مصنف کون اے؟ نجابت یا کوئی ہور؟

۲۔ وار کس زمانے وچ لکھی گئی؟

۳۔ وار وچ دلّی دے قتل عام والا حصّہ شامل سی کہ نہیں؟

میں اپنے ایس مضمون وچ ایہناں تناں گلاں تے اپنی مت موجب گل بات کراں گا۔ پہلی گل

---

[1] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۱۹

کہ ایس وار دا مصنف کون اے؟ نجابت یا کوئی ہور۔ ایس بارے پہلاں دوجیاں دی گل سن لیئے
پھیر اپنی کراں گا۔ ایس بارے وار تے سبھ توں پہلاں ٹھک سر کم کرن والے، پنڈت ہری کشن کول
ہوری کہندے نیں کہ کیوں [1] جے وار دی ۵۶۴ تے ۹ ۸۳ نمبر دی ٹک وچ نجابت داناں آوندا
اے۔ ایس لئی ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ وار نجابت ناں دے شاعر دی لکھی ہوئی اے۔ ایہہ کھوج لان
توں پتا لگدا اے کہ نجابت ہرل راجپوت سی تے انھیویں صدی عیسوی دے شروع وچ جیوندا سی۔
اوہدی نسل ہن وی مٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور وچ وسدی اے۔ ایتھے ای پنڈت ہوری اک ہور شوشا وی
چھڈدے نیں کہ کجھ لوک آکھدے نیں کہ اصل وچ ایہہ وار اک بندے سید شاہ چراغ دی لکھی ہوئی
اے، جیہڑا پنڈی شاہ چراغ (موجودہ راولپنڈی) دا بانی سی۔ نجابت اوہدا شاگرد سی اوس وار نوں یاد
کر کے لوکاں نوں سنایا تے زندہ کیتا۔ پنڈت ہوراں دی ایس گل نوں ایہناں مگروں آون والے
گھٹو گھٹ سارے ای تذکرے نگاراں نے نقل کیتا اے۔ احمد [2] حسین قریشی ہوری لکھدے نیں کہ

"راقم (احمد حسین قریشی) نے اپنے بزرگاں دی زبانی ایہہ کئی واری سنیا اے کہ ایہہ وار موضع
جکالیاں ضلع گجرات دے مراثی دی بنائی ہوئی اے۔ بعض کسے سیّد دی تصنیف دسدے نیں۔ ایہناں
وکھو وکھ راواں توں معلوم ہوندا اے کہ ایس وار دے بنان والے دا صحیح ناں تے پتا کسے نوں وی یاد
نہیں۔ ہو سکدا اے ہیر وارث وانگوں ایہنوں ودھا گھٹا کے نجابت دے ناں نال مڑھ دتی ہووے۔
میرے خیال وچ ایہنوں نامعلوم شاعر دی تصنیف منا چاہیدا اے"۔

احمد حسین قریشی ہوری ایدوں مگروں چھپن والی اپنی کتاب مختصر تاریخ وچ وی ایہو ای رائے
ظاہر کردے نیں تے لکھدے نیں کہ

"بعض دا خیال [3] اے کہ ایہہ علاقہ پنڈی دے شاہ چراغ دی تصنیف اے جس نوں نجابت
نے بنا سنوار کے اپنے ناں کر لیا۔ ساڈے نزدیک نجابت والا سلسلہ وی قابل وثوق نہیں۔"

مطلب ایہہ کہ احمد حسین قریشی ہوری ایس وار نوں نہ تے شاہ چراغ دی مندے نیں تے نہ
ای صحیح طور تے نجابت دی سگوں ایس نوں تے نامعلوم شاعر دی تصنیف قرار دیندے نیں۔ جس

---

[1] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۲۱
[2] احمد حسین قریشی: پنجابی ادب، تنقید نمبر، ستمبر، اکتوبر ۱۹۶۲ء۔ ص، ۴۵
[3] احمد حسین قریشی: پنجابی ادب کی مختصر تاریخ ص، ۸۸

دے ثبوت وچ اوہناں کوئی دلیل نہیں دتّی۔ دوجے پاسے پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت نوں ایس لحاظ نال مصنفاں دی صف وچ اگے لیا کے کھلہار رہے نیں کہ نجابت اک امانت دار سی۔ اوہ سیّد شاہ چراغ نوں مصنف[1] منن لئی تیار نہیں ہوندے۔ میرے خیال وچ پنڈت ہوراں کول سیّد شاہ چراغ دے مصنف ہون دی اندرونی شہاوت کوئی نہیں ایس کر کے ایہہ شوشا چھڈ کے اوہ ایس دے کولوں پچھا چھڈانا چاہندے نیں۔ باوا بدھ سنگھ ہوری اوہناں دی ایس گل نوں وزن دار سمجھ کے شاہ چراغ نوں مصنف نہیں مندے[2]۔ انج گل ایتھے تیکر ہن اپڑ گئی کہ مصنف نجابت اے یاں کوئی ہور۔ ایس مرحلے تے جے کروار دے حافظ آباد والے نسخے دا ویروا کردتا جائے تے مناسب رہے گا۔ کیوں جے ایہہ نسخہ اجیہا اے جیہڑا اوار دا مصنف نجابت نوں ثابت کرن لئی ودھیری اندرونی شہادت مہیا کردا اے۔ پنڈت ہوراں نے دسیا اے کہ نجابت داناں اوہناں دی کٹھی کیتی وار وچ دو واری آیا اے۔ ہن ذرا حافظ آباد والے نسخے ول ایس گل نوں مکھ رکھ کے نظر ماریئے تے کجھ چیزاں دی نشان دہی کریئے۔ ایس نشان دہی وچ اکیڈمی والے نسخے دی ترتیب نال حافظ آباد والے نسخے نوں رلایا گیا اے۔

اکیڈمی والے نسخے موجب ''تیموردی کہانی'' دے عنوان مگروں اضافی عنوان'' دربیان احوال فوت شدن اورنگ زیب'' دے تحت پہلی واری نجابت داناں آوندا اے:

میاں نجابت دسدا کھول کے ہن قصہ سارا

اکیڈمی دے نسخے دے عنوان ۱۷ ''نادر شاہ دی اپنے وزیراں نال صلاح'' وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ:

لکھ نجابت سوارتوں مار کھو کے

انج ای عنوان ۲۱، ایلچی داخط نادر شاہ ول دی تک نمبر ۹۳ ۳ توں بعد اضافہ

میرے حال احوال دا نجابت گواہ

عنوان نمبر ۲۴ ''اٹکوں کوچ، وچ حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ عنوان'' دربیان چڑھائی کردن امیر ہزارہ برفضل قلندر بیگ'' دے تحت:

---

[1] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) صفحہ ۲۲ (ایہہ روایت اے کہ ایہدا اصلی مصنف شاہ چراغ سی۔ یقینی نہیں لگدی۔ کیوں جے اک سید کولوں ایہہ امید نہیں ہوسکدی کہ ہندو خیالاں نوں وجود وچ لیاوے۔ فقیر)

[2] بدھ سنگھ باوا: پریم کہانی (لاہور بک شاپ ایڈیشن) ص، ۳۵۱

کہے نجابت بے چارا اگے مومناں
کرئیو نمک پیارا محمد شاہ دا

عنوان نمبر ۳۳ دلی دی حالت وچ اکیڈمی والے نسخہ وچ نجابت انج بولدا اے:

جب تے کار امیر نجابت بات گھتن بادشاہاں

جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ "مقولہ شاعر" دے تحت ایسے تک نوں انج بولدا اے:

ضابطہ باجھ وزیر نجابت مار کرن بادشاہاں

ایدوں اگّے چلیّے تے اکیڈمی دے ایدوں اگلے عنوان ۳۸ کرنال دی لڑائی دے بعد حافظ آباد والے نسخے وچ اضافہ مقولہ شاعر:

یاد سپاہیاں نوں آئی ورتی خلفلی
نجابت آکھ سنائی جو کجھ ورتیا

حافظ آباد والے نسخے وچ عنوان ۱۱۷ حملہ کردن غافل خان برشاہ غزالی:

نجابت سنیا کنی اپنی پڑھ صفت گواہی

اکیڈمی دے نسخے دی تک نمبر ۸۴۹ جتھے آوندا اے:

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

شامل کر لیے تاں ہن تیکر نجابت دے ناں دی ورتوں دی گنتی اکیڈمی والے نسخے وچ دو واری تے حافظ آباد والے نسخے وچ اٹھ واری بن دی اے۔ ہن ذرا حافظ آباد والے نسخے دیاں ہور وادھو گلاں ویکھو ایس دے کل ۷۴ صفحے نیں۔ عنوان سارے فارسی وچ نیں تے مقولہ شاعر وی شامل اے۔ ایس دے کاغذ تے لکھائی چھپائی نوں سامنے رکھ کے گویڑ لائیے تے ایس دے چھپن دا سنہ ۱۹۳۰ء تے ۱۹۴۰ء داوچکار لا زمانہ متھیا جاسکدا اے۔ ایہہ نسخہ شروع حمد توں ہوندا اے تے ختم نتیجہ پوڑی توں پہلاں خاتمہ کتاب دا وی اک عنوان موجود اے تے وار دے حالے کرنال دی لڑائی تے خان دوراں دے شہید ہون تیکر ای نیں، پر نتیجہ پوڑی وچ اوہ دلی دی ویرانی دا ذکر کردا اے:

دلی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی

ایتھے وار ختم ہو جاندی اے، پر ایس نسخے وچ نجابت دیاں تن چیزاں ہور وی شامل نیں۔

(۱) توحید باری تعالیٰ (۲) نعت رسول مقبولؐ (۳) صفت ذوالجناح

ایہناں تناں چیزاں دی زبان تے بحر وار نال سگویں رلدے نیں۔ اک اک شعر ونگی وجھوں پیش کرناں:

توحید باری تعالیٰ

صحیح سچ جبار خدا قہار توں
کجھ نہ کہیا جا تیری خیل دا

نعتِ رسولؐ مقبول

رب چُن کے خاص نور محمدؐ سرجیا
اوس کیتا چکنا چُور بدعت کفر دا

صفت ذوالجناح

دسویں ماہ محرموں صور گھرے نگارے
چڑتل امام حسین دی سر جنہدے بھارے

ایہناں تناں اضافی چیزاں وچ نجابت داناں تن واری استعمال ہویا اے۔ دو واری صرف نجابت تے اک واری نجات۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ حافظ آباد والے نسخے وچ نجابت دے مصنف دے طور تے استعمال ہون دی گنتی یاراں تیکر اپڑ گئی۔ انج جاپدا اے کہ پنجابی ادب دی تاریخ تے تذکرہ لکھن والیاں ایہہ نسخہ اُکا وی نہیں ویکھیا۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں دی فارسی رسم الخط وچ چھپن والی تاریخ دی کتاب ''پریم کہانی'' پہلی وار لگ بھگ ۱۹۳۲ء وچ چھپی۔ باقی تاریخاں تذکرے پاکستان بنن مگروں چھپے ایہناں ساریاں وچوں صرف باوا بدھ سنگھ ہوراں ایس وار تے کھُل کے گل کیتی اے تے پنڈت ہری کشن کول ہوراں دے بیان نوں کتے منیا اے تے کتے اوہدے توں انکار کیتا اے۔ باقی تذکرے نگاراں نے پنڈت ہوراں یاں باوا ہوراں دی لیہہ تے چلن دی کوشش کیتی اے۔ باوا بدھ[1] سنگھ ہوری نجابت نوں مصنف من دے نیں۔ ایس لئی اوہناں پنڈت ہوراں والیاں ای دوٹکاں جنہاں وچ نجابت مصنف دی حیثیت نال آیا اے، ثبوت دے طور تے پیش کیتیاں نیں۔ ہن جدوں کہ حافظ آباد والے نسخے وچ مصنف داناں یاراں واری آیا ثابت

---

[1] پریم کہانی (لاہور بُک شاپ ایڈیشن) ص، ۳۵۴

اے۔ ایس کر کے وار دے نجابت دے مصنف ہون دی اندرونی شہادت لوہے دی لٹھ ورگی پکّی پیڈی بن جاندی اے تے نال ای نجابت دی وارتوں اڈ وی چیزاں دے مصنف ہون دا ثبوت مل جاندا اے۔ انج وی ساری وارنوں اچانویں نظرے وی پڑھ جائیے تے ایہو جاپدا اے کہ ایہدے وچ اک ایکتا اے۔ زبان دی وی تے بیان دی وی۔ بھانویں وار وچ اک توں دوھ بحراں ورتیاں گئیاں نیں، پر پھیر وی اندرونی ایکتا پھٹڑ نہیں ہوندی۔ اک توں ودھ بحراں دی ورتوں میری جاچے مصنف نے سنن والیاں دے اکیوں نوں مکان لئی کیتی اے۔

ہن جدوں کہ حافظ آباد والا نسخہ ساڈے سامنے اے۔ نجابت دا وار وچ یاراں واری ناں آونا ثابت اے۔ وار دے مصنف دیاں دوجیاں چیزاں تے وار وچ دی زبان تے بیان دی ایکتا ثابت اے تے اسی ایہہ گل بناں روک ٹوک دے آکھ سکنے آں کہ نادر دی وار دا مصنف نجابت ای اے۔

ہن اسی دوجے سوال ول ٹرنے آں کہ [1] ایہہ وار کس زمانے وچ لکھی گئی۔ ایہہ گل تے تاریخی حقیقت اے کہ نادر دے حلّے دا ایہہ واقعہ اٹھارہویں صدی [2] دے چوتھے دہاکے دا اے۔ پنڈت ہری کشن کول [3] دا بیان اے کہ ایہہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد لکھی گئی۔ ایہدے ثبوت لئی اوہ آکھدے نیں کہ جے بعد دی تصنیف ہوندی تے ایہدے وچ دلّی دے قتل عام دے حالے ضروری درج ہوندے۔ ایس بارے باوا [4] بدھ سنگھ ہوری پنڈت ہوراں نال اختلاف کردے نیں۔ باوا ہوراں دا خیال اے کہ ضروری نہیں کہ وار لکھن والا حالات ویلے موجود ہووے باوا ہوری ایس دے ثبوت وچ بیرس دیاں کئی واراں دا ویروا پاندے نیں۔ جیویں سکندر نامہ وغیرہ میں باوا بدھ سنگھ دی گل نوں ٹھیک سمجھناں ایس لئی کہ دوجے ادباں وچ تے ساڈے اپنے ادب وچ کئی اجیہے لکھاری تے کئی لکھتاں موجود نیں۔ جیہڑیاں کسے نامکمل چیز نوں مکمل کر دیاں نیں۔ جیویں شیکسپیئر دے ڈرامے پرانیاں تاریخی حقیقتاں تے ادھارنیں تے وارث شاہ دی ہیر توں پہلاں کنیاں ای منیّاں پرمنیّاں ہیراں لکھیاں جا چکیاں سن۔ ایہہ گل تے باہر لا ثبوت ہویا۔ وار دے اندروی کافی ثبوت ایس گل دے موجود نیں کہ وار حملے دے سمے اگّی نہیں لکھی گئی۔ نجابت دا ایہہ آکھنا کہ:

---

[1] نادر شاہ دا حملہ (۱۷۳۷ء تا ۱۷۳۹ء)

[2] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۲۲

[3] پریم کہانی (لاہور بک شاپ) ایڈیشن ص ۳۵۲

[4] اوہی

نجابت گلاں اگلیاں وڈی گوٹھ ماری شطرنج دی

ثابت کردا اے کہ نجابت ہوئی بیتی گل بیان کر رہیا اے تے نتیجہ[1] پوڑی دے سرنانویں دے آخری شعر تے ایس جھگڑے نوں اگّا ای مکّا چھڈ دے نیں:

دلّی گیا ویران کر رت کانگ رسوئی

دے شکست محمد شاہ نوں کر یاد گیوئی

پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھٹوئی

چھیکڑ لی تک وچ احمد شاہ ابدالی داناں لے کے مصنف گل ای صاف کر گیا اے۔[2] نادر ۱۷۳۹ء وچ لُٹ مار کر کے ساز سامان لے کے واپس ٹریا مئی ۱۷۳۹ء وچ اوہ جھناں دے کنڈھے کالووال واپس جاندا دسدا اے۔ نومبر ۱۷۳۹ء وچ کابل اپڑ دا اے تے پھیر اوہ واپس اپنے وطن چلا جاندا اے تے ایتھے ای اوہ اپنے وزیراں ہتھوں قتل ہوندا اے۔ ایہہ واقعہ ۱۷۴۷ء[3]/۱۱۶۰ھ دا اے ایس توں مگروں احمد شاہ ابدالی ایران وچ زور پھڑ دا اے تے مضبوط ہو کے پھیر ہندوستان تے حملے کردا اے۔ وار دی چھیکڑ لی تک وچ احمد شاہ دے زورراں وچ ہون دی دس پائی گئی اے۔

پنڈت ہری کشن کول ہوری نجابت[4] نوں انھیویں صدی دے شروع وچ جیوندا من دے نیں۔ باوا بدھ سنگھ ہوری وی ایسے دے لگ بھگ ٹھیک سمجھدے نیں۔ پر ڈاکٹر فقیر ہوری ۱۷۹۹ء پتہ نہیں اک سال دے فرق پان توں اوہناں دی مراد کیہ اے؟ بہر حال ایہہ گل صاف اے کہ نجابت دا جنم ۱۷۴۷ء توں ۱۸۰۰ء دے درمیان دے زمانے وچ ہویا۔ ایسے سمے وچ اوہ پلیا ودھیا تے اٹھارویں صدی دے آخر وچ یاں انھیویں صدی دے ات شروع وچ اوس نے ایہہ وار مکائی۔ جتھوں تیکر روایت اپنان دا سوال اے۔ ایہہ گل ضرور سمجھ وچ آوندی اے کہ نادر شاہ دے حملے دی لوک وارتا پر چلت ہو سکدی اے۔ نجابت نے اوس نوں نظمایا وی تے ایس نوں تاریخی حقیقتاں دے نال جوڑ میل کے اک تاریخی دستاویز بنا دتا۔ ہن آ جائیے تیسرے سوال ول کہ کیہ ایہدے وچ دلّی دے قتل عام دا قصّہ شامل سی یاں نہیں؟

---

[1] نجابت: نادر دی وار (مرتبہ) محمد بخش میکن ایڈیشن، حافظ آباد۔

[2] History Of The Punjab: Latif P 29

[3] مختصر تاریخ ہند و پاک و سوانح نادر شاہ مطبوعہ فیروز دین اینڈ سنز ص ۴۷

[4] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۲۰

ایس بارے سانوں پھیر گل پنڈت ہری کشن کول توں ای شروع کرنی پوے گی۔ اوہناں دا خیال[1] اے کہ ایہہ وار نادر دا حملہ ہون توں چھیتی ای بعد لکھی گئی۔ دلی دے قتل عام توں پہلاں ای ایہہ وار ہوند وچ آ گئی سی۔ ایسے لئی ایس وچ دلی دے قتل عام دا واقعہ شامل نہ ہویا۔ باوا بدھ[2] سنگھ کیوں جے وارنوں حملے ویلے دی نہیں من دے تے نجابت دی ای تصنیف من دے نیں۔ ایس کر کے وار وچ دلی دے قتل عام دے واقعے نوں شامل نہ ہون دا کارن ایہہ سمجھدے نیں کہ اوس ویلے پنجاب وچ درانیاں دا سکّہ بیٹھ چکیا سی۔ درانی نادر دی سجی بانہہ سن۔ ایس کر کے نجابت نے ڈر دے مارے ایہہ واقعہ نہیں لکھیا۔ کیونکہ ایہدے وچ نادر تے ظلمی ہون دا دھبہ لگدا سی۔ عبد الغفور[3] قریشی ہوری دونواں توں وکھری گل کر دے نیں۔ اوہناں دا خیال اے کہ نادر دی وار وچ صرف اوہناں لڑائیاں دا ذکر اے جیہڑیاں پنجاب وچ لڑیاں گئیاں۔ دلی دی لڑائی ہندوستانیاں دی لڑائی سی نادر پنجابوں باہر ہویا تے وار ختم ہو گئی جتھوں تیکر پنڈت ہوراں دی گل دا تعلق اے اوہ تے نجابت دی اوس تک نال جھوٹھ ثابت ہو جاندی اے۔ جیہڑی نتیجہ پوڑی وچ آخری تک اے:

پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھٹوئی

جے ایہہ کرنال دی لڑائی تے دلی دے قتل عام دے واقعے دے وچکارلے سمے وچ لکھی ہوندی تے پھیر احمد شاہ دا ذکر کیویں آسکدا اسی باقی رہ گئی گل درانیاں دے ڈرتوں دلی دے واقعے نوں وار وچ نہ ہون دا کارن سمجھن دی۔ جس زمانے وچ ایہہ وار لکھی گئی اوس سمے دیاں کئی لکھتاں درانیاں دے خلاف بولدیاں دسدیاں نیں جیویں وارث شاہ دی ہیر وچ آؤندا اے:

نادر شاہ توں ہند پنجاب تھر کے میرے باب دا تدھ بھچال کیتو

یاں احمد شاہ از غیب تھیں آن پوسی رب رکھ جنڈیا لے نوں جاسیا ای

ایہناں دوہاں مصرعیاں وچ نادر شاہ تے احمد شاہ دے دھاڑوی پُنے ول صاف اشارے موجود نیں۔ ہیر ۱۱۸۰ھ وچ لکھی گئی۔ ۱۱۶۰ھ وچ نادر شاہ فوت ہویا۔ ایدوں پچھوں احمد شاہ ابدالی نے حملے کیتے ایہو زمانہ اے نادر دی وار دے لکھے جان دا۔ ایس کر کے باوا بدھ سنگھ ہوراں دی ایہہ گل منن جوگ نہیں کہ نجابت نے ڈر کے دلّی دے قتل عام دا ذکر نہیں کیتا۔ حافظ آباد والے نسخے وچوں وار دے آخری شعر ویکھو:

---

[1] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۲۰

[2] پریم کہانی (لاہور ایڈیشن) ص ۲۲

[3] پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ ص ۲۸۹

نتیجہ پوڑی[1]

جاں دلی تخت چوغطیاں سُکھ وسے کوئی
نہیں اندر ہند دے پٹھاناں ڈھوئی
کر منصوبہ دلّیوں ایران گیو ای !
چڑھ کے آیا نادر شاہ لے کٹک دھروئی
اوس کیتی وچ سنسار دے نہ اگّے ہوئی
جیوں کیتی نادر شاہ ایسی کرے نہ کوئی
اوس کھڑیا تخت طاؤس سی کر بے ابروئی
ادب نہ جاتا تخت دا اوس لیو ای
دلی گیا ویران کر رت کانگ رسوائی
دے شکست محمد شاہ نوں کر مار گیو ای
پر اوہ وی احمد شاہ نے دے لت کھٹوئی

ایس ٹوٹے وچ دلی دے اُجاڑے تے خون دیاں ندیاں ''رت کانگ'' دا ذکر نادر شاہ واسطے ایہہ آکھنا کہ اوس تخت دی بے ابروئی کیتی۔ اوس ہندوستان نال ایسی کیتی جیہڑی سنسار وچ کدی اگے ہوئی نہیں سی۔ ایہہ صاف دس پاندے نیں کہ مصنف بناں کسے ڈرتوں لکھ رہیا اے۔ ایس لئی ڈر والی گل تے ٹھیک نہیں، ہُن ایہہ گل صاف ہوگئی اے کہ وار کرنال دی لڑائی دے فوراً بعد نہیں لکھی گئی۔

ایہہ گلاں سدھ تے ہوگیاں نیں کہ وار وچ دلی دے قتل عام دے واقعے دے نہ ہون دا کارن نہ تے ایہہ اے کہ ایہہ ایس توں پہلاں لکھی گئی سی تے نہ ای ایہہ اے کہ مصنف نے درانیاں دے ڈرتوں ایہہ واقعہ قلم ہیٹھ نہ لیا نداسگوں اصل گل ایہہ اے کہ مصنف نے دلی دے قتل عام دا واقعہ قلم ہیٹھ لیا نداسی تے اوہ وار وچ شامل سی۔ کیوں جے وارسینوں سینی ٹُر کے ساڈے تیکر اپڑی۔ ایس کر کے ایہہ حصّہ بد قسمتی نال لکھت وچ نہیں آسکیا۔

[1] شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ مرتبہ محمد بخش میکن

حقیقت ایہہ اے کہ مصنف نے دلّی نوں ایس وار وچ مرکزی حیثیت دتی اے۔ ایس کر کے کہ نادر دے حملے دا نشانہ براہ راست دلّی سی تے مصنف نے وی گل دلی توں شروع کیتی تے دلی تے مکائی جیویں شروع وچ ''احوال[1] دلی'' دے سرنانویں ہیٹھ اوس دلّی دے لٹّے جان دا ذکر عہد بہ عہد کیتا اے پھیر وار دے چھیکڑ وچ نتیجہ پوڑی دے تحت آکھیا اے:

دلی گیا ویران کررت کانگ رسوئی

ایس کر کے ایہہ کدی ہوای نہیں سکدا اکہ جیہڑا شاعر اپنی ''وار'' دا مرکزی خیال ای دلی تے اُسارے اوہ دلی دے قتل عام نوں بھُل جاوے۔ ایتھے عبدالغفور قریشی دی ایہہ گل کہ اوس نوں صرف پنجاب دیاں لڑائیاں نال واسطہ سی وزن دار نہیں رہندی۔ ڈاکٹر فقیر[2] ہوراں اکیڈمی دے نسخے وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ اجیہا بندہ موجود اے جس کول دلی دے واقعے والی کلی ہے اے پر اوہ اوہنوں ملن وچ کامیاب نہیں ہو سکے۔ ایس کر کے ایہہ گل ٹھوک وجا کے آکھی جاسکدی اے کہ دلی دے قتل عام دا حصہ کسے نہ کسے شکل وچ ایس وار دے نال موجود سی جیہڑا حالی توڑی سامنے نہیں آیا تے حافظ آباد والے نسخے وانگوں امید کیتی جاسکدی اے کہ اوہ وی کسے دن سامنے ای جائے گا۔ حافظ آباد والے نسخے دے مرتب محمد بخش میکن ہوراں وی اپنے نسخے نوں مکمل نہیں آکھیا سگوں اوہناں نے آخری صفحے تے بینتی کیتی اے کہ جس سجن کول وار دی کوئی واہدو کلی ہووے اوہ اوہنوں گھل دیوے تاں جے وار مکمل ہو جائے۔

مُکدی گل

مُکدی گل ایہہ اے کہ نادر دی[3] وار اک مسلمان لکھاری نجابت دی تصنیف اے جیہڑا امٹیلا ہرلاں ضلع شاہ پور دا وسنیک سی۔ ایہہ وار اوس اٹھارہویں صدی دے انت وچ یاں انھیویں صدی دے ات شروع وچ لکھی جس وچ اوس نے نادر شاہ دے مشہور حملے نوں تاریخی حقیقتاں نال جوڑ میل

---

[1] نجابت: نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۶۰

[2] اوہی۔ص ۶۰

[3] نادر دی وار (اکیڈمی ایڈیشن) ص ۱۷

کے بناں کسے ڈر تے لگ لو یڑ توں نظمایا۔ ایس وچ دلی دے قتل عام والا حصّہ وی ضرور شامل سی۔ پروار کٹھی کرن لگیاں ایہہ حصّہ ہتھ نہیں آسکیا۔ امید کرنی چاہیدی اے کہ جیویں محمد بخش میکن دا ایڈٹ کیتا (نسخہ حافظ آباد) مل گیا اے تے جس وچ وارتوں اڈ وی نجابت دا کلام موجود اے۔ انج ای دلی دے قتل عام والا حصہ وی مل جائے گا۔ جدوں انج ہو گیا اودوں پنجابی زبان دی ایہہ ات سوہنی رزمیہ نظم مکمل ہو کے اپنی پوری چمک وکھا کے پنجابیاں دے دلاں وچ چانن کرے گی۔

پنجابی مرثیے دی ٹور

کربلا دا دکھانت ۶۱ ہجری بمطابق ۶۸۰ عیسوی وچ ہویا۔ تاریخی لحاظ نال ویکھیا جاوے
تے کربلا بارے مرثیے دی ہوندایدوں اگلے سال یعنی ۶۸۱ عیسوی وچ برصغیر وچ لبھدی اے۔
جیہڑی دت لوکاں جہناں نوں چاڑن وی آکھیا جاند ااے، ایہناں دے کبتاں دی شکل وچ
اے۔ اختر وحید ہوراں اپنی کتاب ''ملتانی زبان کے قواعد اور فرہنگ'' مطبوعہ ملتانی ریسرچ اکیڈمی
ملتان وچ ایہہ کبت درج کیتے نیں تے ایہناں دا زمانہ بکرما جیتی عہد دے نیڑے یعنی ۶۸۱ء متھیا
اے۔ تاریخ ادبیات مسلماناں پاک و ہند دی چودھویں جلد وچ دسدے نیں کہ ملتان دے آلے
دوالے آباد ایہہ دت یاں چاڑن اصل وچ عرب توں ایتھے آکے آباد ہوئے۔ ایہناں لوکاں نوں امام
حسینؓ دا ساتھ دین وجھوں امیہ سلطنت والیاں نے کڈھ دتا سی۔ ایتھے آکے ایہہ امام عالی مقام نال
اپنی وابستگی دا اظہار کبتاں راہیں کردے رہے۔ ایہناں کبتاں وچوں اک کبت وچ دسیا اے کہ
رائے پن بہادر دھارو تے سیرو جیہڑے عرب وچ رہندے سن، اموی سلطنت دے ظالماں نے
ایہناں دا ڈھ بڈھا۔ دتاں نے سچے امام دا ساتھ دے کے دشمناں نوں قتل کیتا تے ایہناں نے ڈر
پایا۔ میر حسان الحیدری ہوری دتاں دے ایہناں کبتاں نوں ملتان ول دی پنجابی دی مڈھلی شکل
دسدے نیں۔ تے اسیں ذکر کیتے ایس کبت نوں پنجابی مرثیے دی مڈھلی شکل متھنے آں، کیوں جے
ایہدے وچ کربلا دی لڑائی دا ذکر اے تے ''رثا'' دا رنگ اے جس وچ مرن والے دی دردمندی
دے لہجے وچ تعریف کیتی جاندی اے۔ ایدوں مگروں پنجابی ادب نانویں صدی عیسوی وچ لبھنا
شروع ہو جاندا اے۔ جیہدے وچ ناتھ جوگیاں دا کلام شامل اے۔ ایس دور وچ مرثیے دی ہوند
نہیں دسدی۔ دسویں صدی عیسوی وچ اُچ شریف تے ملتان اتّے قرامطہ نے قبضہ کیتا تے ملتان
تے ایہدے آلے دوالے دے لوگ شیعیت تے اسماعیلیت ول جھکے۔ اسماعیلیت دا ڈھ، حضرت

علی علیہ السلام دی اولاد وچوں امام باقر دے بھرا حضرت اسماعیل توں بجھّا، ایسے لئی ایسے فرقے دے عقیدے وچ امام حسینؓ تے اوہناں دی شہیدی نوں مرکزی حیثیت حاصل سی، تے جدوں اسیں ایہہ ویکھنے آں کہ ایس فرقے وچوں اک ذیلی فرقہ نُور بخشی عزاداری دی کردا اے تے ایہہ خیال پکیرا ہو جاندا اے کہ ایہناں وچ غمِ حسینؓ دے عقیدے دا پہلو وی موجود ہووے گا۔ اسمٰعیلی بزرگاں دا کلام گناناں دی شکل وچ موجود اے پر اوہ لوہانکا رسم الخط وچ ہون کر کے حال دی گھڑی عام پڑھیا نہیں گیا۔ بہرحال یارویں تے بارویں صدی عیسوی دے ایہناں بزرگاں وچوں حضرت پیر شمس سبزواری ملتانی (۱۱۶۵ء۔۱۲۷۶ء) دا پنجابی کلام پنجابی دے تذکریاں وچ موجود اے۔ جس توں ایہہ امید پیدا ہوندی اے کہ ایس عہد دا مرثیہ وی ایہناں بزرگاں دے کلام وچ موجود ہووے گا۔

پندرھویں صدی عیسوی وچ پنجابی دا مرثیہ باقاعدہ رثائی رنگ نال ملنا شروع ہو جاندا اے جیہدے وچوں سبھ توں پہلاں ساڈی نظر حضرت شیخ ابراہیم فرید ثانی (۱۴۵۰ء۔۱۵۷۵ء) دے کلام تے پیندی اے جیہڑا شلوکاں توں اڈ اک نصیحت نامے دی صورت وچ موجود اے۔ نصیحت نامے دا اٹھواں، ناواں تے دسواں شعر ویکھو:

۸۔ [1]موسی نٹھا موت تے ڈھونڈے کائے گلی
چارے کنڈاں ڈھونڈیاں اگے موت کھلی

۹۔ رووے بی بی فاطمہ بیٹے دوویں نہی
میں کیہ پھیڑ یا رب دا میری جوڑی خاک رلی

۱۰۔ محمد علی کہایا ہے سی وڈا ولی
پیر پیغمبر اولیئے سمرن تناں بھلی

ایہدے وچوں ناویں شعر وچ بی بی فاطمہ نوں روندیاں دسیا گیا اے، جیہڑیاں کہہ رہیاں نیں کہ میں رب دا کیہ گوایا سی کہ میرے دونواں پتراں، امام حسنؓ تے امام حسینؓ نوں قتل کیتا گیا۔ ایہدے وچ دکھ درد تے رثا دا باقاعدہ رنگ موجود اے۔

---

[1] پنجابی ادب دی مختصر تاریخ (ڈاکٹر دیوانہ) ص:۱۰۱

شیخ ابراہیم فرید ثانی دے ہمعصر گورو بابا نانک (۱۴۶۹ء۔۱۵۳۹ء) بارے ایہہ گل پکّی پیڈی اے کہ اوہناں دے پرچار وچ اسلامی تعلیمات دا رنگ ودھیرا گوڑھا سی۔ اک تے اوہ واحدنیت دے پرچارک سن، دوجے اوہناں دا ودھیرا میل جول مسلمان صوفیاں تے بزرگاں نال رہیا۔ ایہہ گل [1] مہاتماٹی ایل دا سوانی وی کہندا اے کہ اوہناں مسلمان بزرگاں نال ای کئیاں تھاواں دا سفر کیتا۔ بابا گورونانک دے کلام وچ ہور اسلامی چیزاں توں اڈ نبی پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال عقیدت، پنج تن پاک نال محبت تے امامین نال پیار اگھیڑ وِیں پکھّوں دسدا اے۔ بھائی بالا دی جنم ساکھی وچ گورونانک دے ایہہ شبد وی ملدے نیں:

[2] بیٹھا تخت پیغمبری شیر علی سردار
بھائی کہیئے رسول دا ساتھ جوائی یار

علی کیتا سفر جب رہے حسن حسین
دعویٰ کر کے تخت دا لگے یزیدی لین

حسن حسین مار کے یزید ہویا پادشاہ ہے
مروان ہویا وزیر پاس جو خاصا یار کہائے

ایہدے وچ بھاویں مرثیے دا رنگ نہیں پر کربلا دے دکھانت دا ویروے بھریا بیان ضرور اے۔ پندرھویں تے سولہویں صدی دا، ایہہ زمانہ اوہ اے جدوں پنجابی شاعری نے باقاعدہ اک پکّی پیڈی شکل اختیار کرلئی سی تے ایہدے وچ ہر قسم دے خیالاں نوں بیان کیتا جان لگ پیا سی، مرثیہ وی باقاعدہ صنف دی حیثیت نال اُبھر رہیا سی، جیہڑا ستارویں صدی وچ دو پیر ہور اگے ٹریا۔ مولانا عبداللہ لاہوری مڈھلے پکھّوں فقہ دے عالم سن تے اوہناں ۱۶۱۶ء توں لے کے ۱۶۵۴ء تیکر فقہ دے باراں رسالے لکھے جیہڑے باراں انواع کر کے مشہور ہوئے۔ ایہناں رسالیاں وچّوں رسالہ ''حصار الایمان'' وچ مولانا، امیر معاویہ دے ذکر وچ کربلا دا سارا دکھانت کوئی اکونجا (۵۱) شعراں وچ بیان کردے نیں، ایتھے وی واقعہ نگاری ابھروِیں اے۔ رسالہ حصارِ الایمان وچ امام حسین تے حسن دا ذکر:

---

[1] ہمارا نانک ص ۹۰

[2] باراں انواع: مولوی عبداللہ، ص ۲۷۷

[1] یزید ہویا سلطان خود لشکر نوں فرما
مالَ خزانے دیاں تساں جے ایہناں کرو فنا
ناؤں آہا تس بی بی زینب نستی بڈھی آ
تُہہ تے خصم کریندا سوکن دارو ایہہ پیا
دارو آہا زہر دا شربت اندر پا
دِتس حضرت حسن نوں اسنوں تلخی آ

ایہدے بعد لکھدے نیں کہ حضرت حسین نوں پتا لگا، اوہ آئے تے بڈھی نوں پھڑ کے مارن لگے پر حضرت حسن نے منع فرمادتا تے آکھیا کہ خبرے ایس سبب مینوں شہادت دا مرتبہ مل جائے، ایس لئی بڈھی نوں معاف کر دیو:

[2] جے کجھ آکھو بڈھی تائیں مینوں نہ دل بھا
وت حضرت بجھ حسین نوں لشکر گھیر لیا
ایہہ بھی تھیا شہید وت وچ ارادت آ
ہک لعنت کہن یزید نوں ہک منع گئے فرما

مولانا عبداللہ لاہوری وچ کربلا دا واقعہ فقہ دے پکھوں بیان ہویا اے ایس کر کے واقعہ نگاری دا رنگ غالب اے۔

ستارویں صدی وچ حضرت سلطان باہو اک سچّے پنجابی لکھاری ہوئے نیں ایہناں دے دوہڑیاں وچ دو دوہڑے کربلا دے دکھانت بارے نیں جیہناں وچوں اک دا رنگ اکا مرثیے دا اے:

[3] جے کر دین علم وچ ہوندا تاں سر نیزے کیوں چڑھدے ہو
اٹھاراں ہزار جو عالم آہا اگے حسین دے مردے ہو
جے کجھ ملاحظہ سرور دا کردے تاں خیمے تنبوں کیوں سڑدے ہو
جے کر من دے بیعت رسولی تاں پانی کیوں بند کردے ہو
پر صادق دین تنہاں دا باہو جو سر قربانی کردے ہو

---

[1] انواع باراں: ص ۲۷۷
[2] اوہی : ص ۲۷۸
[3] ابیات سلطان باہو، ص ۹

حضرت امام حسین دی شہادت، اوہناں دا سر مبارک نیزے تے ٹنگیا جانا، خیمیاں دا سڑنا، پانی دا بند ہونا، تے ایہناں دا انج دا بیان کہ یزیدیاں نوں ایہہ ظلم کرن لگیاں حضرت محمد ﷺ دا خیال ہونا چاہیدا سی کہ ایہہ اوہناں دے دوہترے سن۔ ایہہ سارے مرثیے دے عنصر نیں جیہڑے سلطان باہو دے ایس دوہڑے وچ موجود نیں۔ انج ایہناں دے کلام دے وچ مرثیے دا پورا رنگ موجود اے۔

ستارویں صدی وچ مرثیے دی ایہہ صورت سانوں دِسدی اے کہ ایس گھڑی پنجابی مرثیہ پکّی پیڈی شکل اختیار کردا جا رہیا سی۔ ایس دا ثبوت سانوں پیر محمد کاسبی دے جنگ نامے دی صورت وچ مِلدا اے جیہڑا پنجابی دا سب توں پہلا جنگ نامہ گنیا جاندا اے۔ ایہہ جنگ نامہ پیر محمد کاسبی نے ۱۰۹۲ھ یاں ۱۶۸۱ء وچ لکھیا۔ جیویں کہ اوہ آپ لکھدا اے۔

[1] بانویں ورھے ہزار ہک پچھلے پاک رسول ﷺ
ایہہ رسالہ جوڑیا کریو تسی قبول

راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ایہہ مان حاصل اے کہ نہ لبھدے جنگنامے دا اصل قلمی نسخہ لبھ کے سودھیا تے ۱۹۸۲ء وچ ویروے بھرے دیباچے نال چھاپ دتا۔ ایہہ پنجابی ادب وچ پہلا جنگنامہ کربلا اے جس وچ واقعہ نگاری، منظر نگاری نوحہ، وین، رزمیہ سب موجود نیں، ونگی

[2] بیٹا حضرت علی دا ہویا پاک شہید
رووَن لگی پرتھمی سکھ نہ سونگ یزید
پووَن تجلی نور دی عرشوں برسن پھل
ماتم کیتا کربلا جنگل سارے ہل

بادشاہ اکبر دے ویلے گولکنڈہ دا سلطان محمد قلی قطب شاہ شاعری دا بڑا شوقین سی ایہہ شیعہ عقیدہ رکھدا سی تے باقاعدہ عزاداری وچ حصّہ لیندا سی۔ ایسے پاروں ایس دے عہد وچ ودھیرے مرثیے لکھے گئے، اوس آپ وی ودھیرے مرثیے لکھے۔ ایہہ گل بڑی حیران کرن والی اے کہ ایس دور دی

---

[1] جنگنامہ پیر محمد کاسبی: مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۸۲

[2] اوہی، ص ۶۴

دکھنّی زبان داجھُکا پنجابی ول انتہا دا اے۔ سلطان محمد قطب قلی دے مرثیے توں ایس گل دی تصدیق آپ مہارے ہوندی اے:

[1] آؤ مل کر ماتمیاں سب اس غماں تھے لہو رووین

وا اماماں یا اماماں ، یاد کر کر دل کھووین

تے

فاطمہ دکھ تھے عرش کرسی تھے غم انجھو سٹے

ساتوں اسمان ہور زمین تھے اگ کی بھڑ کی اٹھے

پنجابی دا اٹھارویں صدی عیسوی دا مرثیہ ہور پیڈی صورت لے کے سامنے آؤندا اے کیوں جے ایس صدی وچ پنجابی زبان دے وڈے وڈے لکھاری مرثیہ لکھدے نظر آوندے نیں۔ رکن الدین، شاہجہاں مقبل، رانجھا برخوردار، حامد شاہ عباسی، شاعرنجابت تے اردو دا شاعر محمد رفیع سودا سرکڈھویں نیں۔ رکن الدّین نے حسین احمد کاشفی دے فارسی جنگ نامے روضۃ الشہداء نوں پنجابی دا بانا پوایا۔ ایہہ مثنوی اے، رکن الدّین نے ایہہ جنگ نامہ ۱۱۳۶ھ بمطابق ۱۷۲۳ء وچ لکھیا اے جیویں کہ اوہ آپ کہندا اے:

[2] یاراں سے اور چھتّی پچھے سنہ ہجر تھیں

خاص زبان پنجابی اندر کیتا سخن فکر تھیں

ایہہ جنگ نامہ حضرت امام حسین دی شہادت، عمرو سعد دا شہیداں دے سر مبارک لے کے دمشق ول جانا، یزید دا پچھتاوا تے حضرت زین العابدین شہیداں دے سر لے کے کربلا ول وہان تیکر اپڑ دا اے۔ ایس جنگ نامے وچ اُچیچی گل ایہہ اے کہ ایہدے وچ لڑائی دے حالے دناں دے حساب نال نہیں سگوں شہیداں دے حساب نال بیان کیتے نیں۔

چوہترویں (۷۴) شہیدی حضرت حسینؓ دی انج بیان ہوئی اے کہ حضرت امام حسین اپنے عزیزاں توں رخصت ہو کے حرماں نوں نصیحتاں فرماندے نیں۔ میدان جنگ وچ ''رجز'' دا بیان اے، جس وچ امام عالی مقام اپنے وڈکیاں دی صفت کردے نیں۔ تے پھیر لڑائی شروع ہو جاندی

---

[1] کلیات سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ محی الدین قادری زور، ص ۴۵۱

[2] روضۃ الشہید: رکن الدّین ص ۷

اے۔ رکن الدین امام عالی مقام دی شہادت دا ذکر انج کر دے نیں:

[1] اُٹھ بیٹھا جاں شمر چھاتی اتوں شاہ نماز گزارے
سجدے اندر اوویں موذی سر نوں کٹ اتارے
ساعت اک اوس صبر نہ کیتا جُدا کرے سِر تن تھیں
شور پیا سب عالم اندر کرب بلا دے بن تھیں
کنبے سبھ فرشتے نُوری روح پیا ملکوتی
روون سبھ جبروت وطن دے ڈول گئے لاہوتی
سورج دے منہ ورتی زردی دھم پئی اسماناں
باغ زمیں دے سبھ کرمائے بُھلّا کھان حیواناں
ملک پرندے دینہہ چن تارے پریاں جِن ہزاراں
ہرنی بچیاں دودھ نہ دِتّا بُھلیّا شیر شکاراں
کل پہاڑاں ماتم کیتا روون وانگ جھلاراں
مچھ سمندر کچھو تندوے سوگ پیا وچ یاراں

اُردو دے مشہور شاعر مرزا محمد رفیع سودا توں پہلاں اُردو وچ مرثیہ گو شاعر موجود سن پر ایہناں وچ کوئی شاعرانہ رنگ نہیں سی۔ سودا نے جیہڑا مرثیہ لکھیا ایہدے وچ اک نویںتا تے جدّت سی۔ سودا نے پنجابی وچ وی اک مرثیہ لکھیا جیہڑا مسدس دی صنف وچ اوہدے کلیات وچ موجود اے۔ کتاب پنجابوں باہر تے غیر پنجابیاں ہتھوں چھپن پاروں لفظ کافی سارے وگاڑ دتے گئے نیں۔ اک بند سودھ کے پیش اے:

تینڈی[2] خاطر اج سکینہ پٹ پٹ سر روئے
بانو دے بھلائے بھائی اک پل نیند نہ سوئے
ویکھو تے اوہ دُکھیا رو رو کیکر جند نہ کھوئے
جس دا بابا دشت بلا وچ ذبح پیا سا ہوئے

---

[1] روضۃ الشہداء: رکن الدّین، ص ۱۴۷

[2] کلیات سودا (جلد دوم) ص ۱۸۶

اِک دُکھ تینڈے مرن دا بھالے میندے نال

دوجے ساڈے سر پیا بتر دا حال

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ پنجابی مرثیے لئی کبت، شلوک، شبد، دوہڑے تے مثنوی توں بعد ہُن مسدس دی صنف وی ورتن وچ آ گئی۔

اٹھارویں صدی دے مرثیہ نگاراں وچوں شاہجہاں مقبل داناں ودھیرا اچّا اے۔ حقّی گل ایہہ اے کہ مقبل نے کربلا دے واقعے نوں صرف واقعہ بیان کرن لئی نہیں لکھیا سگوں کوشش کیتی اے کہ جنگ نامے راہیں پڑھن والے دے جذبیاں نال کھیڈیا جاوے۔ ایس لئی اوس نے اپنے جنگ نامے وچ مثنوی دی حُسن ترتیب پیدا کیتی اے۔ اوس نے اپنے جنگ نامے نوں اک المیہ تے رزمیہ دا ملواں ڈھکواں رُوپ دتا اے تے جتھے چاہیا اے المیہ اگھیڑ یا اے تے جتھے چاہیا اے رزمیہ ںتاریا اے، نال ای اک گل ایہہ اچیچی رکھی اے کہ مثنوی وچ المیہ یا دکھانت دا اثر مجموعی طور تے ابھرے۔ المیے نال غم، دکھ تے ترس دا جذبہ ابھر دا اے۔ مقبل ایس توں وی واقف سی کہ ایہدے نال ڈھاؤ اثروی ہوسکدا اے ایس کر کے اپنے جنگ نامے وچ چھیکڑ تے جنگ حنیف دا واہدا کر کے شامل کردتا جیہدے وچ اوس رزمیہ عنصر زیادہ رکھیا، جس توں بہادری دے جذبے ابھارن دا کم لیا۔ جنگ حنیف دا ایہہ حصّہ مقبل دی کاڈھ تے اکامن وچارا اے جنگ نامے وچ وین دا رنگ ویکھو:

زینب آھیں ماریاں نالے اُمِ کلثوم[1]	ویرا سانوں کرگیوں نمانیاں تے مظلوم
بی بی چوڑا بھنیا پٹ پٹ سُٹے وال	سائیاں کر کر پٹدی چیکاں مار بے حال
مار طماچے قہر دے منہ تے پائے نیل	بال رنڈ پیا آیا مولیٰ رکھے اصیل

نکوں نتھ اتار کے کہندی کر کر وین

رنڈا ڈیرا کر گیوں دولو شاہ حسین

رانجھا برخوردار ایس دور دا اک سچا مرثیہ لکھن والا شاعر اے، جس اپنے جنگ نامے نوں مثنوی دی طرز تے لکھیا اے۔ ایہہ جنگ نامہ حالی توڑی چھاپے نہیں چڑھیا۔ ایہدے وچ رانجھا

---

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتبہ: شہباز ملک ص ۱۴۳

برخوردار اپنے آپ نوں قاضی برخوردار آکھدا اے تے پیر محمد کاسبی نوں وڈیاوندا اے۔ واقعیاں دا بیان مقبل ورگا اے پر جنگ حنیف کوئی نہیں۔ زبان وچ بڑا اثر، بیان وچ بڑا زور اے۔ حضرت علی اکبر دے جنگ نوں جان دی تیاری بیان کردا اے۔

[1] علی اکبر جو آن کے چمے قدم امام — کراں تصدق جان میں اگے قدم امام
حضرت رو رو زار زار بیٹا توں نہ جا — میں جا کراں مقابلہ جو کچھ کرے خدا
علی اکبر پھر رو رو کر دا عرض کھڑو — بابا مینوں بھیج دے اللہ کرے جو ہو
شہزادے نوں شاہ نے آپ لائے ہتھیار — اسپ عراقی پیڑ کے آپ کیتا تیار

حامد شاہ عباسی نے اپنا جنگ نامہ ۱۱۹۱ھ یاں ۱۷۷۷ء وچ لکھیا۔ ایس داروپ سروپ مقبل والا اے فرق صرف ایہہ اے کہ جتھے مقبل نے ایک صفحہ لکھیا اے، حامد نے پنج صفحے کالے کر دتے نیں۔ ایس توں اڈ حامد نے مقبل دے مقابلے وچ زبان اُکّی سادہ تے عام فہم لکھی اے۔ تے ایس سلسلے وچ بعضیاں تھاواں تے فن تے قاعدیاں دا خیال وی نہیں کیتا، اوہ آپ کہندا اے۔

[2] مینوں غرض نہ قافیہ تے نہ نال ردیف
زاری دِل دے واسطے حالت کہاں شریف

حامد دا ایہہ جنگ نامہ مقبل نالوں وی ودھ عاماں وچ مشہور اے تے محرماں وچ گھر گھر پڑھیا سنیا جاندا اے۔ جنگ نامے دی بحر مثنوی دی اے پر بے خیالی وچ اک ودتھاواں تے غزل بن گئی اے بی بی زینب دا مرثیہ ویکھو:

[3] ہے ہے میرے والیا میرے شاہ حسین — تیرے باجھ نہ آوندا اج اسانوں چین
ہے ہے مائی فاطمہ ہے ہے باپ علی — ویکھو میرے آن کے روندے کیکر نین
ہے ہے بھائی حسن جی ہے ہے قاسم شیر — اج یزیدی اساں نوں سکھ نہ دیندے لین

انھیویں صدی عیسوی وچ پنجابی مرثیے دے پیر نہ نرے پکّے ہوئے سگوں مرثیہ لکھاریاں دی گنتی وچ ودھیرا اوا ہدا ہویا۔ کجھ مرثیہ نگار ایہہ نیں:

---

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتبہ: شہباز ملک ص ۳۹
[2] جنگ نامہ حامد: ص ۴
[3] جنگ نامہ حامد: ص ۱۵۲

غلام سکندر، منشی غلام حسین گامن، صید علی ملتانی، نور محمد چشتی، مخدوم شاہ محمود، شاہ چراغ چوہانوی، محمد حسین احمد آبادی، سیّد اکبر شاہ، گھسیٹا کاسبی، کریم بخش بدر، بخش فقیر، محمد اکبر علی، غلام نبی حسینی، مولوی حبیب اللہ، مولوی فیروز دین، شرف حسین ملتانی، غلام علی، حامد علی، نور محمد گدائی، واصف حسین، غلام حسین، تائب، شمشیر علی ذاکر، غلام مصطفیٰ موسی لدھیانوی، عبد الرحیم استاد لاہوری۔

انھیویں صدی وچ آ کے پنجابی مرثیے دیاں ایہہ شکلاں بنیاں کہ جنگ نامے وچ مثنوی دا چل رہیا انداز رہیا پر جنگ نامیاں وچ رثا دا عنصر ابھارن لئی جیہڑیاں من وچار گلاں آئیاں سن اوہناں دے ردعمل دے طور تے کجھ جنگ نامے اجیہے وجود وچ آئے جیہناں وچ کربلا دے واقعیاں نوں اصل تے تاریخی حقیقتاں نال جوڑ کے ودھیری سنجیدگی نال بیانیا گیا۔ پنجابی وچ ایہہ سلسلہ شاہ ولی اللہ دے بیٹے شاہ عبد العزیز دی کتاب سر الشہادتین وجھوں آیا۔ سبھ توں پہلاں محمد حسین احمد آبادی نے ایس کتاب دا ترجمہ گلزار حسین دے ناں نال کیتا۔ اودوں مگروں مولوی حبیب اللہ نے ایس توں اثر لے کے ایہنوں پنجابی دا بانا پوایا۔ ایس قسم دے جنگ نامیاں وچ الم تے درد مندی دا پہلو وی موجود اے اک گل ایس دور وچ مرثیہ ادب وچ ایہہ آئی کہ جنگ نامیاں وانگوں وکھو وکھ شہیدیاں نوں مثنوی وچ بیان کرن دا سلسلہ شروع ہویا۔ گھسیٹا کاسبی دا جنگ نامہ ایس سلسلے وچ پیش کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ جنگ نامہ جے مقبل دے جنگ نامے نال رلا کے پڑھیا جاوے تے ایس گل تے حیرانی ہوندی اے کہ مصرعیاں دے مصرعے اکّو نیں، اُنج ایہہ جنگ نامہ مجموعی طور تے اپنی وکھ حیثیت وی رکھدا اے، کیوں جے جنگ نامے وچ مقبل دے جنگ نامے وچ درج قاسم دی شہیدی توں کجھ ودھ مواد موجود اے، نالے آخر تے مصنف نے انج دس پائی اے:

کہیا گھسیٹے کاسبی قاسم دا مقصود

اس بندے دی روح نوں پڑھ پڑھ دیو درود

گھسیٹا کاسبی دے جنگ نامے دی زبان ودھیری اثریلی، بیان بڑا زوردار تے منظر نگاری خوب اے۔ حضرت قاسم دی پیاس دا نقشہ کنّے چنگے لفظاں وچ کھچیا اے:

[1] خیمے دے ول دوڑیا لگی بوہت پیاس | اگے بالغ بیبیاں روون ہو اُداس
پانی ہتھ نہ آوندا موذی لین نہ دین | قاسم گردی کھا کے ڈِگا گود حسین
کہندا شاہ حسین نوں چاچا دیویں آب | دو گھٹ پانی پی کے جاواں جنگ شتاب
گل وچ لے فرزند نوں منہ تھیں کرے بیان | لے توں اندرو اتدے میری پاک زبان

منہ دے اندر پھیر توں آوے ہوش بجا
پانی اساں نصیب دا کھڑ یا رب اُٹھا

انھیویں صدی ایس گلِ دی اچیچ رکھدی اے کہ ایہدے وچ مرثیے دی اک نویں شکل سامنے آئی۔ ایہہ کربل کتھا دا ڈھنگ اے جیہڑا مجلساں دی صورت وچ لکھیا گیا۔ ایس قسم دا مرثیہ بوہتا کر کے ملتان دے علاقے ول لکھیا گیا جیہدے وچ ذاکرانہ رنگ وچ پنجابی نثروی شامل ہوندی۔ ایس قسم دے مرثیے مسدس، مربع، چومصرعہ، ڈیوڑھ، فرد تے مثنوی وچ لکھے گئے۔ وچ وچ نثر چلدی تے نال نال مرثیہ، ایس رنگ دے مرثیے لکھن والیاں وچ غلام سکندر، مولوی فیروز تے نور محمد گدائی سرکڈھویں نیں۔ مولوی فیروز دی نثر تے نظم سبھ توں پہلاں مقبول ہوئی، اوہدیاں کتاباں وچ مجموعہ فیروز، نہر ماتم تے صحیفۂ ماتم شامل نیں۔ صحیفۂ ماتم وچ مولوی فیروز دا رنگ ویکھو:

نثر:[2] اے محبان شبیر علیہ السلام دے! راوی روایت کریندا ہے جو ہک رات سین فاطمہ صغریٰ کول ماء دے سُتے ہوئے آہے لیکن ویلے رات دے کون رو کر اہی سین شہر بانو بسم اللہ پڑھ کے نال ہاندے لا کے پچھیس اللہ وسائی جیونی بھائی کیوں رو کر اُٹھے ہیں سین فاطمہ صغریٰ آکھیا، امبڑی اک وحشت ناک خواب میں ڈٹھا ہے ایہدی تعبیر حاصل کرو......''

اصل وچ مرثیاں وچ ایہہ تقریراں سنن یاں پڑھن والیاں نوں آرہے مرثیے تے رون روان لئی اگوں ای تیار کرن دا کم دیندیاں نیں۔ مولوی فیروز دی نظم وی بڑی اُچ پدّھر دی اے:

---

[1] شہادت امام قاسم: گھسیٹا کا سی ص: ۱۰
[2] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: شہباز ملک ص ۴۹

جاں[1] لڑ گئے سخی شبیر دے یار و فرزند برادر یارے
آکھڑا ہک ٹبے تے تنہا تھئی لا چارے
کھول کے تنیاں طرف مدینے رکھ بیمار دی انتظارے
اتنے تائیں پیو اکبر دے ڈٹھا ہک سوارے

اوس سوار نے آکے حضرت امام عالی مقام نوں خط دتا جس وچ لکھیا سی:

آہا پہلی سطر تے لکھیا اینویں بابل سائیں
ڈکھیاں بالاندی کُوک ہوندی ہے ما پیو تائیں
ہے دستور بالاندی ہوندی ما پیو دی چھاں سوائی
اپنی ہتھیں بیمار کُوں بابل کیوں قبر ڈکھائی

موجودہ صدی یعنی ویہویں صدی وچ پنجابی مرثیہ روایت نوں ہور پکیریاں کردا اگے ٹریا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ جنگ نامے دی طرز تے مرثیہ لکھنا تے مجلسی ڈھنگ وچ مرثیہ کہنا جیہڑیاں دو مستقل قدراں بن چکیاں سن، جیہڑیاں موجودہ صدی وچ موجود نیں، جدوں اسیں موجودہ صدی دے مرثیہ ادب ول جھات پانے آں تے سانوں بڑے بڑے نامی گرامی شاعر مرثیہ لکھ کے ڈھم پاندے دسدے نیں۔ کجھ مرثیہ نگاراں دے ناں ایہہ نیں:

محمد بوٹا گجراتی، ملکھی رام، فقیر بخت علی، افتخار عالم، استاد ہمدم، محمد امین، بشیر احمد جھلاّ، غلام محمد باغبان، امیر الدین، جیون شاہ، صفدر حسین، محمد شاہ ماہر، گل محمد ملتانی، منشی محمد حسین، محمد حسین پردیسی، سید عباس علی اختر، قاضی محمد عالم، غلام حیدر فدا، مولوی غلام حیدر، خدا بخش مخزون، مراتب علی شاہ، مظفر علی شاہ جوبن، عبدالرشید خواجہ، حشمت شاہ، خورشید عالم، جھنڈو رنگریز، غلام حسین شفیق، میاں شیر علی، محمد دین دردی، جوہر جالندھری، شہاب الدین ثاقب، نذیر احمد نذیر، محمد شفیق عاشق، نور الدین ناظم، عائشہ بی بی، محمد شفیع حکیم، راجہ محمد افضل، حسین بخش کمتر ملتانی، خیر الدین، غلام محمد خاں، سید محمد رضی، حکیم لاہوری، محی الدین مونس، محمد اعظم، مرزا عبدالحمید، مولوی نجم الدین فائز، منظور احمد، عبدالعزیز، احمد دین، میاں محمد علی، اقبال دائم، آغا امداد علی خاں غالب تے معراج دین اختر وغیرہ۔

---

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: شہباز ملک ص ۵۰

ایہناں دے لکھے جنگ نامیاں وچ دونویں وڈے رنگ ، جنگ نامے دا رنگ تے مجلسی رنگ موجود نیں۔ ایس دور وچ مرثیے وچ اک واہدا ہویا کہ مختلف شاعراں نے اڈو اڈ شہیدیاں لکھیاں، ایس توں اڈ جھوکاں، سی حرفیاں تے باراں ماہ وچ وی مرثیہ لکھیا گیا۔

جنگ نامے دی طرز تے مرثیہ لکھن والیاں وچ سر الشہادتین تے گلزار حسین والی اصلاحی تے تحقیقی لہر وی جاری رہی جس وچ محمد بوٹا گجراتی تے عبدالعزیز دے جنگنامے سرکڈھویں نیں۔ محمد بوٹا گجراتی دا جنگ نامہ معرکۂ کربلا ایس لحاظ نال اُچیچ رکھدا اے کہ باوجود ایس دے کہ سنجیدہ تے تحقیقی رنگ دا اے۔ جنگ نامے لئی محمد بوٹے نے عام مثنوی بحرنوں چھڈ کے اک ہور نچدی ٹپدی بحر اپنائی جس نال جنگ نامے وچ لڑائی دی منظر نگاری ویکھو:

کھا[1] غصّہ پھیر امام نے ہتھ دھریا چا تلوار تے
جا پیندا سیّد کُدّ کے اس فوج بے دین کفار تے
پیا وڈھ وڈھ لاندا ڈھیریاں اوہ غازی شیر خدا دا
آمُوزی پھڑے عذاب نوں جیوں آیا روز جزا دا

اقبال دائم اجیہا خوش نصیب تے بھرواں شاعر اے جیہڑا شاہ نامہ کربلا لکھ کے جنگ نامے دی طرز تے مرثیہ لکھن والیاں دی اگلی پال وچ آکھلوتا اے۔ دائم اقبال جدوں تیک حیات رہیا پنجابی ادب دی رج کے خدمت کردا رہیا۔ دائم دا جنگ نامہ سر الشہادتین ول جھکاوی کھاندا اے پر "رثا" دا رنگ اُبھارن والے جنگنامے ول وی ایہدا جھکا و دھیرا اے۔ ایس نے مثنوی دی تھاں وارث شاہ دی ہیر والا ڈھنگ اختیار کیتا اے۔ دائم نے اپنے جنگ نامے وچ کربلا دی زینب نے کنعان دی زینب نوں رلا کے زینب دی پکار لکھی اے جس وچ دونواں دے دکھ نوں دسن دا چارا کیتا اے:

اوہ[2] یعقوب جائی تے میں علی جائی جے اوہ شان والی میں وی شان والی
میں حسین دی بھین سدان والی تے اوہ یوسف دی بھین سدان والی

---

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ ص ۵۵
[2] شاہنامہ کربلا : دائم ص:۱۲۱

میرا نام زینب کربلا والی ، اوہدا نام زینب کنعان والی
ستی رہی او ویر دے ٹرن ویلے تے میں جاگدی رہی ارمان والی
روندی رہی اوہ گھراں وچ بیٹھ پر دے قدم اک نہ بوہے توں چان والی
میں پردیسن مسافر بے وطن زینب کربلا جنگل خیمے لان والی

موجودہ دور وچ مجلسی رنگ دا مرثیہ ودھیرا لکھیا گیا اے تے ودھیرا لکھیا جا رہیا اے۔ غلام حیدر فدا اک اجیہا مرثیہ نگار اے جیہدیاں ہن توڑی کوئی نوں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ فدا نوں نظم تے نثر دونواں تے ودھیرا عبور اے:

دربار الشہداء وچ حضرت قاسم دے بیان وچ فدا دی نثر نگاری دا کمال ویکھو:

''مومنین! حضرت اپنے پیارے بھتریجے کوں جھولی وچ پا کے پیار فرمیندے آہن، جو اتنے تائیں خنجر خونخوار گھن کے شمر ستمگار بھی آ گیا۔ جھنگ ڈبکے بولیا! بس حسین ہن بالاں دے پیاراں دے ویلے گزر گئے ہن، میڈی تلوار دے ویلے آ گئے ہن، ایں بال کوں پرے اٹھا چھوڑ جو تیکوں کسدا نہ ڈیکھے۔''

پنجابی مرثیے لئی مسدس تے مرزا محمد رفیع سودا نے ای شروع کر دتی سی۔ ایدوں مگروں مسدس وچ باقاعدہ مرثیہ لکھیا گیا۔ موجودہ صدی وچ مسدس بھرویں لکھی گئی اے تے اجیہی لکھی گئی اے کہ انیس تے دبیر دا رنگ بنھ دتا اے۔ غلام حیدر فدا دے مرثیے وچوں رزمیہ دا اوہ حصّہ ویکھو جتھے تلوار دی تعریف تے اوہدا چلنا دسیا اے:

[1] فرفر کریندی تیغ گزر شرربار گئی ایں صف دے پار آئی ول اوں صف دے پار گئی
نازاں بھری مریندی کریندی شکار گئی ہک بئے کوں آہندے شامی کہ اوہ میکوں مار گئی
ایں سر تے ٹھک تھئی کڈی اوں سر تے ٹھک تھئی
سراڈ گئے زمیں دے آلاش پھک تھئی
لشکی جاں تیغ ڈرتوں زمیں تھر تھرا گئی دل وچ پیا ایہہ خوف کہ اوہ تیغ آ گئی
پہنتی دھڑک دھمک تاں سمک خوف کھا گئی اج تیغ آ کے فرش حشر دے وچھا گئی

---

[1] ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا ص ۱۵۲

ول ول کے ونج کے خبر گھدی آسمان دی
ڈیون ملک فلک دے صدا الاّمان دی

کربل کتھا یا مجلسی ڈھنگ دے مرشیہ نگاراں وچ گل محمد عاشق داناں وی ودھیرا سرکڈھواں اے۔ ایہد یاں کوئی چھ کو کتاباں چھپ چکیاں نیں۔گل محمد عاشق نوں نثر تے نظم دونواں تے عبور اے۔نظم وچ دکھ تے الم دا بیان ایس ڈھنگ نال کردا اے کہ کالجے رُگ بھریا جاندا اے، کربلا دے میدان وچ حُر آیا تے یزیدیاں ولوّں سی پر امام عالی مقام دی معصومیت تے مظلومیت پاروں ایہناں ول ہو گیا۔حُر نوں زینب دا خطاب عاشق ملتانی دی زبانی سنو۔

اے حُر بھائی جے وطن ہوندا میں کراں ہا خوب مہمانی[1]
بھل قسم خدادی تریجا ڈینہہ ہے بندسادات دا پانی
چھوٹے چھوٹے بال بن پانی بالکل خشک دہانی
سنگدلا ایں ویرندی نہ جیوے بھین نمانی

موجودہ صدی وچ پنجابی مرشیے دی روایت ہور پکیری ہوئی جنگ نامے تے مجلس دونواں ڈھنگاں وچ مرشیہ لکھیا گیا تے ودھیرا لکھیا گیا۔مجلسی ڈھنگ وچ ایہہ پھیلیا پیدا ہویا کہ اڈ واڈ شاعراں نے کربلا دے دکھانت دے اڈ واڈ حصیّاں نوں نظم کیتا۔نوحے لکھے گئے۔زینب تے صغریٰ دیاں فریاداں لکھیاں گئیاں۔حسینی دوہڑے لکھے گئے۔تے ایہہ چیزاں اج وی لکھیاں جا رہیاں نیں۔اج دے مرشیہ لکھن والیاں وچوں معراج دین اختر نوں بعد سعید جعفری داناں آوندا اے۔فقیر قادری وی چنگے مرشیے لکھے نیں۔شوکت علی قمر تے سلیم کاشر نے وی مرشیے لکھے نیں تے بہت سارے شاعراں نے سلام، انج مرشیے دی روایت اگےّ ودھ رہی اے۔

[1] دربارِ نورانی: عاشق ملتانی ص ۱۳

بابا فرید شکر گنج : حیاتی، فکر تے فن

اُٹھ[1] فرید وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اتار

اسلام اک سچّا تے سُچا دین اے ایہہ اعرب دی نکی جنی وادی وچوں کل دنیا اتے کھنڈ جانا اک تے ایہدے دین فطرت ہون تے ایہدے سچّے دین دی وجہ نال سی تے دوجے اوہناں پاک ہستیاں دی وجہ نال۔ جہناں نے اسلام دی تعلیم نوں عملی طور تے اپنی حیاتی نوں نمونہ بنا کے دنیا دے سامنے پیش کیتا۔

ایہناں بزرگاں دی تبلیغ دا رنگ ایہو ہوندا سی کہ ایہہ ہر گل اپنے آپ نوں سامنے رکھ کے کردے سن لوکائی دے سامنے اپنے آپ توں نماز پڑھن دی پکّی کردے نماز پڑھدے تے ایس گل دا دھیان رکھدے کہ کوئی اجہیا کم اوہناں کولوں نہ ہو جائے جیہڑا اللہ تعالیٰ دے دربار وچ قیامت والے دن اوہناں دی شرمندگی دا کارن بنے ایسے لئی اپنی حیاتی وچ غیر اللہ دے لمحیاں توں اوہ ہر آن بچن دی کوشش کردے تے لوکاں نوں ایہدی پکّی کردے سن۔

بابا فرید شکر گنج ایہناں ای نیک پاک ہستیاں وچوں اک سرکڈھویں ہستی سن جیہڑے غیر اللہ دے لمحیاں تے غصّے تے کرودھ ظاہر کرن توں وی گریز نہیں کردے تے رب تعالیٰ دی حمد و ثنا نہ کرن تے نماز نہ ادا کرن والے، بندے نوں کتا کہن توں وی فرق نہیں کردے تے فرماندے نیں کہ بے نماز ہون دی ایہہ ریت کوئی چنگی ریت نہیں۔

بابا فرید شکر گنج دا اصل ناں مسعود تے لقب فرید الدین سی تے عام کر کے شکر گنج یاں گنج شکر دے لقب نال مشہور ہوئے اوہناں دا سلسلہ نسبی لحاظ نال فرخ شاہ بادشاہ کابل تے سلطان ابراہیم ادہم تے چھیکڑ وچ حضرت عمرؓ فاروق نال جا رلدا اے۔

---

[1] ایس مقالے وچ متن بول فریدی مرتبہ ڈاکٹر فقیر (اکیڈمی ایڈیشن) وچوں ورتیا گیا اے۔

بارھویں صدی عیسوی دا زمانہ اک لحاظ افراتفری تے ہنگامیاں دا زمانہ سی، ترکی دے قبیلے لہندے ول ودھ رہے سن اوہناں چڑھدے لہندے ہر علاقے وچ اپنی طاقت دا دبا پایا تے نویاں آبادیاں قائم کیتیاں ایس ہل چل نال آبادیاں وچ ودھیری تبدیلی ہوئی کئی خاندان مک گئے تے تختاں والے سرلکان لئی ایہدر اوہدر نسن بھجن ڈیہہ پئے۔

ایہناں نسن بھجن والے لوکاں وچ اک پریشانی دا ماریا خاندان جس دے سربراہ قاضی شعیب سن۔ ترکاں غزدے حملے پاروں اپنے تناں پتراں تے ٹبر نوں لیکے کابل ول ٹریا تے ایتھوں پنجاب دے شہر لاہور وچ آوار دہویا، ایتھوں قصور تے پھیر اوس ویلے دے ہندوستان دے بادشاہ دے آکھن تے ملتان دے نیڑے وسدے قبضے کھوتووال جاڈیرے لائے، بادشاہ نے قاضی شعیب نوں اوتھوں دا قاضی مقرر کردتا سی۔

قاضی شعیب ہوراں دے پتراں وچوں اک جمال الدین سلیمان سن جنہاں دا ویاہ کھوتووال دے شیخ وجہیہ الدین فجندی دی دھی نال ہویا ایتھے ای فرید الدین مسعود ۱۱۷۵ء[1] وچ پیدا ہوئے آپ دے دو ہور بھراوی ہوئے جنہاں دے ناں عزیز الدین محمود تے نجیب الدین محمد متوکل سن۔

فرید الدین مسعود ہوراں دی مڈھلی تعلیم اوہناں دی والدہ دی نگرانی ہیٹھ مکمل ہوئی جیہڑیاں آپ ودھیریاں پارسا تے ربی پیار نال بھرپور دل رکھدیاں سن تصوف دیاں کتاباں وچ ایہناں دے زہد تے پاک بازی دے کئی قصّے لکھے نیں اجیہی نیک پاک تے زاھدہ خاتون دی نگرانی ہیٹھ فرید دی مڈھلی تعلیم دا اثر ایہہ ہویا کہ بچپن وچ ای ایہناں دے من وچ اللہ پاک دی محبت اتناں دی ڈونگھی رچ وس گئی۔

کھوتووال وچ مڈھلی تعلیم حاصل کرن مگروں فرید ہوری ہور تعلیم حاصل کرن لئی ملتان اپڑے اوس ویلے اوہناں دی عمر اٹھارہ ورہیاں دی سی۔ اوتھے مولانا منہاج الدین وی مسیت والے مدرسے وچ داخل ہوئے۔ قرآن شریف دی تعلیم حاصل کرن دے بعد فقہ دی کتاب ''نافع'' مولانا منہاج الدین ترمذی کولوں پڑھنی شروع کیتی۔ ایس دور وچ اوس ویلے دے مشہور صوفی بزرگ حضرت قطب الدین بختیار کاکی اوتھے تشریف لیائے تے فرید ہوراں نوں کتاب دے مطالعے وچ

---

[1] بابا فرید گنج شکر : نصیر احمد جامی ص ۱۲

اناں دا رجھا ویکھ کے پچھیا ''کیہ پئے پڑھدے او'' جواب ملیا ''نافع'' فرمایا ''نفع دے گی! جدوں فرید ہوراں اوس بزرگ ول ویکھیا تے ادب نال اُٹھ کھلوتے تے آکھن لگے ''مینوں کتاب توں نہیں تہاڈے توں نفع ہووے گا۔''

جدوں حضرت قطب الدین بختیار کاکی دلّی تشریف لے جان لگے تے فرید ہوراں اوہناں دے نال جان دا ترلا پایا اوہ اوہناں نوں نال لے گئے تے اوتھے صوفیاں دے اک وڈھیرے وڈے کٹھ وچ فرید ہوراں نوں اپنا مرید کیتا۔

حضرت قطب الدین بختیار کاکی، حضرت معین الدین چشتی اجمیری دے مرید سن جیہڑے اوس ویلے حالی حیات سن۔ ایسے زمانے وچ خواجہ معین الدین چشتی دلّی تشریف لیائے تے فرید ہوراں دے دین تے علم، عبادت، ریاضت تے مجاہدے توں وڈھیرے متاثر ہوئے تے اپنے خلیفے اگے فرید ہوراں دی تعریف کیتی۔ علم تے رّبی لگن، زہد، عبادت تے ریاضت، مجاہدے تے پاک بازی نے بڑی چھیتی فرید نوں بزرگی دے دتی سی۔ تے مرشد دی حیاتی وچ اوہناں دی بزرگی دی باشنا دور دور تیکر اپڑ گئی جیہدے نال ای لوک اوہناں ول ڈھک پئے آپ مجلسی زندگی توں گھبراندے سن کیوں جے انج اوہناں دی عبادت تے ریاضت وچ یکسوئی تے اکیتا نہیں سی آوندی ایس تے بابا فرید ہوری دلّی توں ہانسی تشریف لے گئے تے مرشد دی وفات تے دلّی اپڑے خلافت دا خرقہ پایا پر چھیتی ای ایہہ سب کجھ چھڈ کے اوتھوں پنجاب دے اک ویران جیہے علاقے اجودہن، جیہڑا بعد وچ ایہناں دی نسبت نال پاک پتن، بنیا آباد ہوئے تے ایتھے ای لوکاں نوں آخری ساہ تیکر رب رب کرن نیک پاک بنن تے آخرت لئی زاد راہ بنالیں دی پکّی کردے رہے تے [1]۔۱۲۶۵ء وچ فوت ہوئے۔ تے مزار پاک پتن وچ اے تے حالی وی لوکاں لئی زیارت گاہ اے۔

بابا فرید دا ایس علاقے وچ آؤنا اک رحمت توں گھٹ نہیں سی کیوں جے ایہہ علاقہ اک کفر گڑھ دا درجہ حاصل کر چکا سی۔ بابا ہوراں ایتھے آکے خانقاہ بنائی درس تدریس دا کم کیتا تے لوکاں نوں اک رب ول بلان تے اوس دی عبادت کرن دا درس دتا، بابا ہوراں دے ایتھے وارد ہون

---

[1] بابا فرید گنج شکر: نصیر احمد جامی ص ۷۸

بارے پنجاب دا سرکڈھواں شاعر وارث شاہ ہیر وچ لکھدا اے۔

مودود والا ڈلا پیر چشتی جنیدی عاجزی زُہد منظور ہے جی[1]

شکر گنج نے آن مقام کیتا دکھ درد پنجاب دا دور ہے جی

بابا فرید شکر گنج دی حیاتی تے اوہناں دا پیغام ساڈے لئی نجات دی منزل تے اپڑان لئی راہبر دا کم دیندے نیں اوہناں دا پیغام اوہناں دے اوس کلام راہیں ساڈے تیکر اپڑیا اے جیہڑا شلوکاں یاں بولاں دے روپ وچ اے۔ بابا ہوراں دے کلام دی وڈیائی دا گویڑ ایس گل توں وی لایا جاسکدا اے کہ اوہناں توں کوئی تن سوورھے بعد آون والے صوفی سنت بابا گورونا نک اوہناں دے کلام توں ایڈے متاثر ہوئے کہ اوہناں دے رنگ وچ شلوک آکھے تے اپنی تعلیم تے پرچار لئی ایہناں بولاں توں بنیاد دا کم لیا، بعد وچ گورونا نک جی تے بابا فرید دے کلام دے نال ہور بھگتاں دے کلام نوں اک تھاں کیتا گیا جو آدی گرنتھ کہایا۔ بابا فرید گنج شکر دے ایہہ پاک تے پوتر بول گرنتھ راہیں وی اج لوکائی نوں اک رب ول پئے بلاندے نیں۔

تصوّف

حقیقت نوں دو ڈھنگاں نال پچھانیا، جاندا اے اک کسبی ڈھنگ نال تے دوجا وہبی ڈھنگ نال عقل نال حقیقت تیکر اپڑن نوں کسبی ڈھنگ آکھیا جاندا اے۔ تے وجدان والے ڈھنگ نال حقیقت تیکر اپڑن نوں وہبی طریقہ آکھدے نیں ایہناں دوناں طریقیاں وچ وڈھیرا فرق اے عقل اپنی ایس گھاٹ پاروں حقیقت تیکر اپڑن نوں رہ جاندی اے پر وجدان جس نوں دوجے لفظاں وچ عشق آکھنا چاہیدا اے ایہہ اوہ جذبہ اے جیہڑا اساریاں حداں ٹپ جاندا اے ایس جذبے دا تعلق دل نال ہوندا اے۔ دلوں نفسانی خواہشاں نوں دنیاوی آلودگیاں نوں کڈھ کے جیہڑی صفائی حاصل ہوندی اے ایہہ وجدان تے عشق دی دولت نال انسان نوں مالا مال کر دیندی اے۔ عقل دلیلاں شہادتاں نال بحث کردی اے۔ جدوں کہ عشق سمجھوں تے حدوں باہر گلاں نوں وی اپنے وگلتے وچ لے آوندا اے ایہو تصوّف اے حقیقت تیکر اپڑن لئی صوفی ایسے لئی عقل دی تھاں عشق والا راہ پھڑدے نیں۔ ایسے عشق نوں اپنی حیاتی دا مول مدّعا من دے نیں تے رب دی رضا نوں پانا اپنی

---

[1] ہیر وارث شاہ: مرتبہ: عبدالعزیز بیرسٹر ص ۳

عبادت داسٹہ متھرے نیں۔

ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ صوفی عقل نوں اصلوں ای چھڈ دیندے نیں گل صرف اینی اے کہ اوہ عقل نوں پہلا درجہ نہیں دیندے اوہ پہلا درجہ جذبے، وجدان یا عشق نوں دیندے نیں کیوں جے ایہناں وچ شک یاں وسوسے دی گنجائش نہیں رہندی تے انج رب نال سدھا تعلق جڑ جاندا اے تے جدوں سدھا تعلق جڑ جائے تے دوئی نہیں رہندی تے دوئی نہ رہے تے حقیقت مل جاندی اے۔ رب مل جاندا اے ساڈے کئی صوفیاں نوں ایہہ درجہ حاصل ہویا تے اوہدے اظہار لئی جیہڑا علامتی نظام اوہناں اپنایا اوہدے وچ سب توں پہلے نمبرا تے "ہیر رانجھے" دے استعارے نیں جدوں کوئی صوفی کہندا اے۔

رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی

تے ایہہ نرے پرے لفظ ای نہیں اوس نوں ایہہ درجہ حاصل ہو گیا ہوندا اے پر ایہہ ضروری نہیں کہ ہر صوفی ایس تجربے دا آنند مانے ایس دا اظہار وی کر دیوے کئی ایس ملاپ یاں وصال دے اظہار نالوں وچھوڑے دی سک نوں بیان کرن وچ بوہتا آنند محسوس کر دے نیں۔ بابا فرید ایہناں صوفیاں وچوں نیں۔

بابا فرید ہوراں دی شاعری وچوں مجموعی طور تے اوہناں دے تصوّف نوں نکھیڑن دا چارہ کیتا جاوے تے سانوں دو گلاں بڑیاں نتارویاں لبھدیاں نیں:

۱۔ اوہ شریعت توں پرایہہ نہیں ہٹدے

۲۔ رّبی عشق دی نوعیت اوہناں کول دو قسماں دی اے۔

ا۔ رب کولوں ڈردیاں محبوب دی وڈہپ مننا

ب۔ رب نال پیار تے اوہدے وارے وارے جانا

پہلی گل جیہڑی اوہناں نوں طریقت دے نال شریعت دے وی نیڑے لیوندی اے اوہ اے۔ اوہناں دا تبلیغی ڈھنگ رب دی عبادت تے ریاضت تے دنیا تے آخرت لئی زادراہ بنان لئی نیک عمل کمان لئی نہ صرف پکّی کیتی اے بلکہ عملی نمونہ پیش کر کے وکھایا اے۔ فرید وچ اجاگر کرن تے تعلیم دین دے ہور ڈھنگ موجود نیں۔ پہلا ڈھنگ اے سدھا سدھا عبادت تے شرعی طریقیاں

نوں اپنانا جیویں اوہ فرماندے نیں۔

اُٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اتار

ایتھے اک ہور گل نویکلی لبھدی اے کہ اوہ لوکاں نوں بُرا کہن دی تھاں اپنے آپ نوں آکھ رہے نیں تے ایس گل دا اشارا کر رہے نیں کہ انسان نوں اپنا محاسبہ کرنا چاہی دا اے ایہدے وچ لوکاں نوں راہے پان دا وسیلہ وی اے۔ جتھے اوہ شرعی طریقیاں نال عبادت دی تلقین کردے نیں اوتھے شریعت تے نہ چلن والیاں نوں بُرا وی آکھدے نیں۔

فریدا بے نمازا کُتیا ایہہ نہ بھلی ریت

کدے چل نہ آیوں پنجے وقت مسیت

ہُن ویکھیا جاوے تے ایہناں دونواں بولاں وچ نماز دی نہ نری پکّی کیتی گئی اے۔ سگوں مسیت وچ نماز ادا کرن دی پکّی کیتی اے۔ تے انج نہ کرن والے نوں اک تھاں کتّا آکھیا گیا اے تے دوجی تھاں واجب قتل قرار دتا گیا اے۔ ایہہ اک اجیہی شے اے جیہڑی بابا فرید دا ای حصّہ اے۔ ایس دی وجہ ایہہ اے کہ آپ قادری چشتی سلسلے دے بزرگاں دی بیعت سن تے اوہناں وچ شیخ عبدالقادر جیلانی تے خواجہ معین الدین چشتی ورگے اُچّے درجے دے بزرگ شامل نیں آپ نے خواجہ معین الدین چشتی اجمیری کولوں سدھا فیض وی حاصل کیتا سی ایس لئی آپ دا تصوّف اسلامی تصوّف دے وڈھیرا نیڑے نیڑے رہندا اے۔ جیویں ایہہ ویکھ لو کہ اسلامی تصوّف دا مڈھلا دُھرا ''رب تعالیٰ توں ڈرنا'' اے بابا فرید نے اپنی شاعری وچ ایس انگ نوں وڈھیرا ابھاریا اے فرماندے نیں۔

اُٹھ فریدا سُتّیا جھاڑو دے مسیت

توں سُتّا رب جاگدا تیری ڈاہڈے نال پریت

اوہ رب نال پیار وی کردے نیں تے اوس نوں ڈاہڈا وی قرار دیندے نیں کیوں جے اوہناں دے خیال موجب جے رب نال پیار کرنا اے تے اوہدی رضا جوئی ضروری اے تے رضا جوئی انج ای ہوسکدی اے کہ اوہدی مرضی موجب عمل کیتے جان۔ رب چاہندا اے کہ انسان نوں جس

مقصد لئی دنیا اتے گھلیا گیا اے اوس نوں بھُل نہ جائیے پر جدوں انسان بھُلدا اے تے بابا فرید
ہوراں ورگے بندے سدھے راہ تے لان لئی کُرلا اٹھدے نیں۔

فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیسیا توں آہو کیہڑے کم

مطلب اے کہ اوہناں دا فرمانا اے کہ توں ایتھے دنیا دے کماں وچ رجھن یا سون آیا ایں کہ
ایس دنیا اتے تیرے آون دا کوئی ہور وی مقصد اے؟ جدوں قیامت والے دن رب تعالیٰ تیرے
کولوں حساب کتاب منگے گا تے توں کیہ جواب دیویں گا؟ فرید ہوراں دی شاعری وچ یوم حساب
نوں کئی طریقیاں نال بیانیا گیا اے کتے سدھے تے تخاطب دے طریقے نال کتے تمثیل نال تے
کتے استعارے نال ایہناں وچوں اک ڈھنگ ایہہ اے کہ اوہ انسان نوں بار بار اوہدی موت یاد
کراندے نیں انسان تے ایہدے نال نال ایس کائنات دے فناہ ہو جان دی حقیقت نوں بیان
کردے نیں تے انج ایہہ پیغام دیندے نیں کہ جدوں ایہہ تیرے ایس جسم دے آلے دوالے دیاں
چیزاں سنے تیرے فناہ ہو جانا ایں تے باقی صرف تیرے عمل رہ جانے نیں تے کیوں توں اوہ نیک
عمل نہیں کردا جیہڑے تیری نجات کرن ایس لئی اوہ مادی شان وشوکت نوں چنگا نہیں سمجھدے تے
کہندے نیں۔

کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسار دے وی گئے
کوڑا سودا کر گئے ، گوریں جا پئے !

اوہ ایس گل دا گیان رکھدے نیں کہ انسان دا جسم انسان کولوں دنیاوی عیش و آرام لئی بہت
کجھ منگدا اے تے انسان ایس جسم دیاں مانگاں ہتھوں ای مادی دنیا وچ رجھ کے رب نوں بھل جاندا
اے۔ دوجے لفظاں وچ نفس امارہ ہتھوں انسان خراب ہوندا اے ایس لئی اوہ ایس نفس دی آواز
نوں کتے دی آواز نال رلاندیاں فرماندے نیں:

فریدا ایہہ تن بھونکنا نت نت رکھیے کون
کنیں بجے دے رہاں کتی وگے پون

بابا فرید دی شاعری دا جیہڑا انگ بیان کرن لئی ایہناں دی شاعری وچوں کجھ کلام مثالاں
وجھوں پیش کیتا گیا اے ایہہ انگ اوہناں دی شاعری تے تصوّف دا مول انگ اے ایس لئی کہ

اوہناں شاعری لئی تصوّف نوں اختیار نہیں کیتا تے نہ ای تصوّف لئی شاعری کیتی اے سگوں اوہناں دا پہلا تے آخری مقصد بھٹکے انساناں نوں اک رب ول بلانا اے تے اک رب تیکر اپڑن دا سلامتی والا رستہ دسنا اے۔ جس داناں اسلام اے اسلام وچ ایہہ نہیں کہ دنیا نوں ترک کر دتا جاندا اے بلکہ حقوق اللہ تے حقوق العباد دوناں دا درجہ برابر دا اے ایسے لئی جدوں اسی بابا ہوراں دی حیاتی ول ویکھنے آں تے اوہ جتھے حقوق اللہ نوں پوریاں کردے دسدے نیں اوتھے اوہ حقوق العبادتوں وی پرے نہیں اوہناں باقاعدہ شادی کیتی اولاد ہوئی، جماعت خانہ بنایا، دن وچ اک حصّہ اجیہا وکھ کیتا ہویا سی جدوں اوہ ملن والیاں نوں اوہناں دے مسئلیاں تے اوکڑاں بارے مشورے دیندے سن۔

بابا جی نے اپنی شاعری وچ مادی دنیا نوں انگ لان توں جیہڑا اٹھا کیا اے اوہ رب نوں بھل کے دنیا دے اُکے ہو جان دے عمل نوں سامنے رکھ کے ٹھا کیا اے اوہناں دی سوچ ایہہ اے کہ جدوں انسان نوں موت یاد ہووے گی تے اوہ کدی وی گناہ نہیں کرے گا۔ ایس لئی اوہ بار بار فناہ دا تے موت دا ذکر کردے نیں تے نال ای ''حیات بعد از موت'' دا تذکرہ کیتے بنا نہیں رہندے تے اوہ اے ''مت شرمندہ تھیویں سائیں دے دربار'' اوس حیاتی لئی اوہ ایس حیاتی ول گوہ کرن دی پکّی کردے نیں اوہ انسان نوں بنیادی طور تے چنگی عقل والا قرار دیندے نیں تے فرماندے نیں چنگی عقل ایہو اے کہ انسان گناہ نہ کرے تے ہر گھڑی اپنا محاسبہ کردا رہے۔

فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
انپڑے گریوان میں سرنیواں کر کے ویکھ

ایس لئی کہ اوہناں نوں پتہ اے کہ شیطان انساناں نوں ورغلاندا اے پٹھے راہ تے پاندا اے جتّاں چر انسان اپنا محاسبہ آپ نہ کردا رہے اونا چر اوہدی اصلاح نہیں ہوسکدی کیوں جے آپوں اوس اصلاح تے راضی نہ ہووے بھانویں کوئی سومتاں دیندار ہے اوہ سُدّھر نہیں سکدا:

فریدا کو کیندیاں چا کیندیاں متیں دیندیاں نہ
جو شیطان و نجائیاں سے کت پھیریں چت

ایس لئی بابا جی انسان دے اندر لے پردے یاں دل نوں رب ول موڑن دا جتن کردے نیں۔ موت دے ڈر نال جیہڑی کہ اک اٹل حقیقت اے تے ایس موت دے نال جڑیاں دوجیاں حقیقتاں جویں دنیا دیاں سبھے گلاں، شان شوکت، عزت وقار، محل ماڑیاں، رعب داب سب انسان

دی حیاتی وانگ ختم ہو جان والیاں نیں۔ فناہ ہو جان والیاں نیں جیہڑی شے رہ جانی اے اوہ انسان دے اوہ عمل نیں جیہڑے اوہ ایس دنیا دی حیاتی وچ کر دا اے ایہناں وچ بندیاں نال کیتیاں نیکیاں بدیاں تے رب نال کیتیاں نیکیاں دونوں شامل نیں۔ ایس لئی جدوں بابا جی انسان دے دل نوں ایس حقیقت توں جانوں کر الیند ے نیں تے پھیر انسان نوں رب کولوں ڈرن لئی نہیں رب نال پیار کرن دی ترغیب دیندے نیں کیوں جے انسان جدوں ساری دنیا نوں فانی تے صرف رب دی ذات نوں باقی سمجھ لیندا اے تے صرف باقی نال اوہدے پیار دے ودھ جان دے امکان وی ودھ جاندے نیں ایس لئی بابا ہوری فرماندے نیں۔

سکّر کھنڈ نبات گڑ ماکھیوں ماجھا دودھ

سبھے وستوں مٹھیاں رب نہ پجن تدھ

رب تعالیٰ دی واحدذات پاک نوں دنیا دیاں ساریاں مٹھاساں توں اچیاں دسن دا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ باقی ساریاں مٹھاساں تے مٹ جان والیاں نیں جیہڑی مٹھاس دائمی اے اوہ رب دے پیار دی مٹھاس اے رب دے ملاپ دی مٹھاس اے جس نوں حاصل کرنا چاہی دا اے۔ رب دے پیار نوں یاں رب نوں حاصل کرن لئی اوہ رب نال عشق کرن دی پکّی کر دے نیں جیہدے لئی اوہناں مقامی شاعری دی روایت موجب انسان نوں اک کواری کڑی تے رب نوں اوہدا خاوند متھ کے، ایس دنیا نوں پیکے تے اوس دنیا نوں سوہرے قرار دے کے تھاں تھاں جتھے اوہ کواری کڑی دے اوس ان ڈٹھے محبوب لئی پیار دا نقشہ کھچدے نیں اوتھے نال نال سوہرے جان لئی اجیہے کم کرن دی وی پکّی کر دے دسدے نیں جیہڑے اوس کڑی نوں سگھڑ سلیقے والی تے گن ونتی بنا دین تاں جے اگلے گھر اوس دا خاوند جس نوں بابا ہوری ''شوہ، داناں دیندے نیں اوہدے توں خوش ہووے سوہرے اوہدی عزت آور کیتی جاوے ایہہ کم کیہ نیں ایس دنیا وچ رہ کے نیک عمل کرنا رب دے حقاں تے انساناں دے حقاں نوں پوریاں کرنا ایہو اوس کڑی دی یاں دنیا وچ رہندے بندے دی سگھڑتا، گن تے سلیقہ نیں۔

ساہورے ڈھوئی نہ ملے پیئے ناہیں تھاؤں

پر واتڑی نہ پچھے دھن سہاگن ناؤں

اپنی شاعری وچ بیان ہوئے ایس تمثیلی ڈھنگ وچ بابا فرید اپنے آپ نوں وی اک کڑی متھ

کے اپنے ''شوہ'' محبوب ازلی یاں رب تعالیٰ نال اپنے عشق دا اظہار کر دے نیں ایہدے وچ کتے ''شوہ'' نوں راضی کرن لئی اوہدے رنگ وچ رنگے جان دا بیان اے تے کتے ''شوہ'' ڈاہڈا بے پرواہ آکھیا گیا اے۔ بوہتیاں تھانواں تے محبوب نوں ویکھن دی سک اے۔ رب دے وصال لئی ترلاتے کرلاٹ اے، جیہڑی بابا جی دی شاعری نوں سکھراں تے اپڑا دیندی اے۔

شوہ دے عشق دی اہمیّت

جو بن جاندے نہ ڈراں جے شوہ پریت نہ جائے
فریدا کیتی جوبن پریت بن سک گئے کملائے
ڈھونڈ دیئے سہاگ کوں توتن کائی کور
جنہاں ناؤں سہا گنی تنہاں جھاگ نہ ہور

محبوب دے رنگ وچ رنگے جان بارے

فریدا رتّی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوئے
جو تن رتے رب سیّوں تن تن رت نہ ہوئے

محبوب دی سِک تے ایس دا اظہار

فریدا راتی وڈیاں دھکھ دھکھ اٹّھن پاس
دھرگ تنہاں دا جیونا جنہاں وڈائی آس

محبوب دے دیدار دی انتاں دی سِک

کاگا کرنگ ڈھنڈھولیا سگلا کھا لیا ماس
ایہہ دوئے نیناں مت چھوئیو پر ویکھن کی آس

محبوب نوں ملن دی چاہت دے اظہار دا اک ہور انگ

فریدا گلیئے چکڑ دور گھر نال پیارے نیہہ
چلاں تے بجھے کملی ، رہاں تے ٹٹّے نیہہ

بابا ہوری محبوب ازلی عشق دی اہمیت وی سمجھدے نیں اوہدے رنگ وچ رنگے جان نوں

وی ضروری خیال کردے نیں جیہڑی محبوب نوں ملن دی اوہناں دے من وچ سک اے اوہدے وی اوہناں دی شاعری وچ کئی پہلو نیں کتے اوہ محبوب بناں رات نہیں گزار سکدے تے کتے سک اینی ودھ جاندی اے کہ فرماندے نیں میرے جسم دا اک اک ذرّہ ختم ہو جاوے پر دوا کھاں نہ ختم ہون کہ پنے محبوب نوں ویکھن دی امید اے محبوب نوں ملن یاں اوہدے وچ اپنے آپ نوں ختم کر دین دی ایس راہ وچ کئی خطرے نیں جنہاں نوں بابا ہوری کوئی اہمیّت نہیں دیندے فرماندے نیں۔

بھجو سنجّو کملی اللہ ورسو مینہ

جائے ملاں تنہاں سجناں ٹٹّے نائیں نیہہ

ایہہ کملی انسان دا اپنا جسم اے اوہدی لشک پشک اے دنیاوی مرتبہ تے شان و شوکت اے تے مینہ اوہ آوکڑاں نیں جیہڑیاں بندے تے رب دے وچکار کھلوتیاں نیں پر بابا جی دا فرمان اے جے ایہناں آوکڑاں دی پرواہ نہ کردا بندہ اگے ودھے تے ایہناں آوکڑاں دا مینہ انسان دے دل نوں دھو مانج دیندا اے تے انج اوس دے من دی صفائی ہو جاندی اے تے من دی صفائی مگروں انسان نوں وجدان دی دولت ملدی اے تے وجدان دی دولت ملن نال رب تے بندے دے وچکار کوئی دوئی نہیں رہندی تے ایہو صوفی دی منزل تے مقصود ہوندا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ بابا فرید شکر گنج بھانویں پنجابی شاعری دے ابتدائی دور دے بزرگ نیں پر اوہناں آوندیاں ای اک پاسے تے پنجابی شاعری نوں پکّیاں پیراں تے کھلہار دتا تے دوجے پاسے پنجابی وچ اسلامی تے دیسی تصوف دے ملاپ نال اک نویکلا پنجابی تصوّف ابھاریا جس دا مول جُسّا اسلامی تصوّف تے کھلوتا اے بابا جی دا اصل مقصد اسلامی تبلیغ سی جس نوں اوہناں شریعت دی تھاں طریقت یاں حقیقت راہیں اپنایا پر اوہناں دا تصوّف شریعت توں پرے نہیں جاندا اوہ جتھے ظاہری زہد عبادت نوں ناپسند کردے نیں اوتھے نماز دی سختی نال پکّی کردے نیں موت دے بعد دی حیاتی بارے اوہناں دی ساری شاعری وقف اے جس وچ اوہ ایس دنیا دی بے ثباتی دے نال نال اگلے جہان لئی یا پل صراط توں لنگھن لئی زادِ راہ بنان دی پکّی وی کردے نیں اوہ رب نال پیار کرن دی پکّی کردے نیں پر بندے نوں اپنے آپ نوں رب دے سامنے لے جان دے قابل بنان لئی ایتھے تیاری کرن دا پیغام وی دیندے نیں۔

شعری خوبیاں

جدوں اسیں پنجابی زبان دی تاریخ نوں لسانی لحاظ نال ویکھنے آں تے سانوں پتہ لگدا اے کہ پنجابی زبان نے اپنے آپ نوں اُپ بھرنش کولوں دسویں یا گیارہویں صدی وچ وکھ کیتا۔ ناتھ جوگیاں تے حاجی بابا رتن توں مگروں بابا فرید تے شاہ شمس سبزواری نے ایس نوں ادبی پدّھر دتّا۔ ایہناں ساریاں وچوں بابا فرید دا کم اتناں دا ودھ اے۔ ایہہ گل ثابت اے کہ بابا فرید عربی تے فارسی دے وی چنگے شاعر سن تے ایہناں دوہناں زباناں مگر سینکڑے وریہاں دا ادب عالیہ موجود سی ایس کر کے جدوں بابا جی نے پنجابی زبان نوں اپنایا تے ظاہر اے اوہناں دا شعری رویّہ اوہناں ترقی وند زباناں دے پدھر دا ای سی ایہو وجہ اے کہ پنجابی زبان نے ایہناں دے بعد اپنا ادبی پدھر اُچا کرنا شروع کردتا۔ بابا جی دیاں شعراں وچ شعری خوبیاں دی بھال کرن لگئے تے ایہہ گنن گوچریاں نہیں ایہدے دو کارن نیں اک تے ایہہ اے کہ اوہناں شاعری صرف شعر کہن لئی نہیں کیتی یاں اوہناں تک بندی نہیں کیتی اوہناں شاعری اچّے مقصد واسطے کیتی جس نال جڑیا جذبہ دل دیاں ڈوہنگیائیاں وچوں نکلیا ہویا سی۔

اوہ ایس خطّے دے لوکاں نوں اوہ کجھ بنان دے چاہوان سن جس دا روحانی تجربہ اوہ آپ کر چکے سن۔ اوہ آپ حقیقت توں جانوں ہو چکے سن تے لوکائی (عوام) نوں ایس توں جانوں کران دا جذبہ رکھدے سن۔ رب نوں حاصل کرن لئی جیہڑا سدھا راہ اختیار کرنا چاہی دا اے اوہ آپوں اوہدے اتّے ٹر چکے سن تے ایس قابل سن کہ اوس راہ تے پا سکن۔ ایس لئی رب ول لے جان والے سلامتی والے رستے یعنی اسلام اتے ٹورن لئی اوہ طریقت تے شریعت دے ملویں ڈھکویں (ملے جلے) ڈھنگ نوں اپناندے نیں تے اپنیاں گلاں نوں لوکاں دی سوجھ سیانف دی پدھر تے لیا کے شعراں دا روپ دیندے نیں۔ ایہدے لئی اوہناں دی شاعری وچ سانوں سب توں پہلی تے وڈی خوبی جیہڑی لبھدی اے اوہ اے شلوک یاں بول دا استعمال۔ ایس نوں شعر دو مصرعہ یاں دوہّا آکھیا جا سکدا اے۔ ایہہ صنف ایس توں پہلاں ناتھ جوگیاں تے بھگتاں نے وی ورتی سی تے لوکاں وچ مقبول سی بلکہ لگدا اے کہ اوس ویلے تیکر اک مصرعے تے دو مصرعے دے اکھان وی موجود ہون گے۔ کیوں جے لوک شاعری وچوں اکھان ای سب توں پرانی چیز جاپدے نیں۔

بابا جی نے ایہہ صنف ایس لئی استعمال کیتی کہ اوس ویلے چھاپہ موجود نہیں سی۔ لکھت دا لما چوڑا رواج نہیں سی تے اوہ اپنی شاعری لکھت لئی نہیں بلکہ سنن لئی کرنا چاہندے سن۔ لوکاں نوں اک ربّ ول بلانا چاہندے سن ایس لئی شلوک یاں بول وچ اوہدے اختصار تے چھیتی سمجھ آون پاروں ایہہ صنف اوہناں اختیار کیتی۔ شلوک یاں بول وچ اکھان وانگوں کوئی اک مضمون بڑے مختصر لفظاں وچ بیان کیتا جاندا اے ایس سلسلے وچ اک گل آکھنی ایتھے .جچدی اے کہ بابا جی نے ایہناں شلوکاں وچ دوجیاں نوں مخاطب کرن دی تھاں اپنے آپ نوں مخاطب کیتا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں دا تخلص فرید یا فریدا بعض تھانویں بول دی بحر وچ شامل نہیں پر اکثر تھانواں تے ایہہ ہے گل کجھ وی اے اوہناں شعراں وچ تخاطب دا جیہڑا ڈھنگ اختیار کیتا اے سانوں دسدا اے کہ بابا ہوری انساناں نوں اپنا محاسبہ آپ کردیاں رہن دی پکّی کردے نیں۔ دوجی گل ایس تخاطب دے ڈھنگ وچ ایہہ لکّی ہوئی لبھدی اے کہ اوہ کسے دا دل نہیں دکھانا چاہندے اوہ فرماندے نیں۔ ''ہیاؤ نہ کہیں ٹھاہ'' پر اپنے آپ نوں مخاطب کر کے ای اوہ دوجیاں نوں سدھی راہ اتے لان وچ کامیاب دِسدے نیں بابا جی دی شاعری وچ پہلی خوبی سادگی تے دوجی اپنے آپ نوں مخاطب کرنا اے۔

اوہناں دی شاعری وچ تیجی خوبی ایہہ اے کہ اوہناں اپنی گل آکھن لئی مقامی ماحول تے روایت نوں اپنایا ایہدی سب توں وڈی مثال ایہہ اے کہ اوہناں انسان نوں اک ان ویاہی کڑی تے رب نوں اوس دا شوہ متھ کے ایس دنیا نوں پیکا گھر تے آخرت نوں سوہرا گھر آکھ پیکے گھر سلیقہ سکھن تے داج بنان دی پکّی کیتی اے بابا جی ایس طریقے نوں حقوق العباد تے عبادت تے ریاضت نوں حقوق اللہ متھ کے فرماندے نیں کہ جے انسان سلیقے والا ہو کے آخرت لئی زادِراہ بنالوے تے اوہنوں ہمیش دی خوشی حاصل ہو جاندی اے۔ ایہہ تمثیل بابا ہوراں ایس خطّے دی قدیم مقامی ادبی روایت توں لئی اے جیہدے وچ عشق دا اظہار عورت ولوں ہوندا اے۔ ایس توں مگروں پنجابی دی صوفی شاعری وچ ایس تمثیل نوں اتناں ورتیا گیا۔

بابا ہوراں دی شاعری دی چوتھی خوبی مقامی ماحول وچوں لئے گئے اکھان تے محاورے دا استعمال اے جنھاں دیاں مثالاں اوہناں دی شاعری وچ تھاں تھاں لبھدیاں نیں نمونے لئی ایہہ

بول دیکھو۔

فریدا جے توں عقل لطیف ہیں کالے لکھ نہ لیکھ
اپنڑے گریوان میں سرنیواں کر کے ویکھ

ایہدے وچ'' محاورہ گریبان وچ منہ پا کے ویکھنا'' استعمال ہویا اے جس دا مطلب اپنے آپ دا محاسبہ کرنا اے۔

انج ای اک اکھان ندی کنارے رکھڑا اج ڈگا کہ کل''نوں اپنے لفظاں وچ بڑا سوہنا لیاندا اے۔

کندہی اتے رکھڑا کچرک بنے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھیے کچرک تائیں نیر

باباجی دے کلام وچ پنجویں تے سب توں وڈی خوبی اوہناں دا علم بیان تے بدیع توں جانوں ہونا اے تے ایہناں صنعتاں دا اوہناں دی شاعری وچ ودھیرا استعمال اے جے اسیں اوہناں دی شاعری نوں ایہناں علماں دیاں باریکیاں دے حساب نال نکھیڑن لگیئے تے دفتراں دے دفتر تیار ہوسکدے نیں۔ ایتھے کجھ مثلاں دتّیاں جاندیاں نیں:

ا۔ تشبیہہ

ایہدا مطلب ہوندا اے دو چیزاں وچوں اک نوں دوجی نال رلا کے سمجھانا یعنی ایہناں دونوں چیزاں نوں اک برابر دسناں جیویں اسیں آکھدے آں کہ فلانے دا مکھڑا چن ورگا اے یا فلانے دی بہادری شیر ورگی اے۔ باباجی دیاں تشبیہاں بڑیاں نویکلیاں نیں ایہہ دیکھو:

فریدا سوئی سرور ڈھونڈھ لو جتھے لبھی وتھ
چھپڑ ڈھونڈے کیا ہوئے چکڑ ڈبے ہتھ

۲۔ استعارہ

ایہہ صنعت، تشبیہہ وانگوں ہوندی اے پر ایہدے وچ جس چیز نال تشبیہہ دینی ہووے اوہنوں اوہو ای متھ لیا جاندا اے۔ مطلب اے چن یا شیر ورگا دی تھاں چن یاں شیر آکھ دینا۔ باباجی دا ایہہ استعارہ ویکھو

فریدا ایہہ وِس گندلاں دھریاں کھنڈ لواڑ

اک راھندے راھندے راہ گئے اک راہندی گئے اجاڑ

۳۔ صنعت دلالت

بیان دے علم وچ اک چیز دوجی چیز دا پتہ دیوے جس دا پہلاں پتہ نہ موجود ہووے ایس نوں صنعت دلالت کہندے نیں۔ مطلب ایہہ کہ دسی گئی شے دے واسطے نال دوجی شے دی جانکاری ہووے اک بول ویکھو

فریدا در درویشی گا کھڑی چلاں دنیا بھت

بنھ اٹھائی پوٹلی کتھے ونجاں گھت

ایتھے درویشی دی پوٹلی (دال) دلالت کرن والی اے تے درویشی دیاں ذمّے داریاں نوں مدلول دے طور تے لیاندا گیا اے۔

۴۔ مجاز مرسل:

جدوں اسیں لفظ توں اوہدے اتلے معنیاں توں ذرا کوڈوہنگھے معنیاں وچ ورتنے آں تے اوس نوں مجاز مرسل آکھیا جاندا اے۔ گدڑ دے حقیقی معنی تے اک جانور دے نیں پر ایہہ اک بزدل جانور اے جدوں اسیں ایس لفظ نوں مجازی معنیاں وچ ورتاں گے تے بزدل انسان لئی گدڑ دا لفظ استعمال کراں گے۔ ایس صنعت دا استعمال باباجی دی شاعری وچ انج اے۔

فریدا رب کھجوریں پکیاں ماکھیوں نہیں دھن

جیوں جیوں ونجے ڈھیہڑا سو عمر ہتھ پون

ہتھ پین دا حقیقی مطلب ہوندا اے کہ کسے چیز دا پھڑیا جانا پر مجازی معنیاں وچ چیز دے کھلو کے جان لئی یاں ڈگ پین لئی ورتیا جاندا اے۔ جیویں کہندے نیں میرے تے سو روپے نوں ہتھ پے گیا یاں کلیجے نوں ہتھ پے گیا۔ ایتھے باباجی نے عمر نوں ہتھ پین توں مراد ایہہ لئی اے کہ عمر ختم ہو کے مک رہی یا ڈگ رہی اے۔

۵۔ مراعات النظیر :

جدوں اجیہے لفظ استعمال کیتے جان جنہاں وچ آپو وچ معنوی ایکتا ہووے جدوں اک لفظ دا تعلق دوجے نال بنے تے ایہہ وی شعر دی اک خوبی ہوندی اے جیویں باغ دے ذکر نال کلیاں، کنڈے، پتّے، گھاہ، بلبل رکھ بوٹے، پون وغیرہ ورتے جان بابا جی نے ایس صنعت نوں انج ورتیا اے:

فریدا چنت کھٹولا وان دکھ برہا وچھاون لیکھ
ایہہ ہمارا جیونا توں صاحب سچّے ویکھ

مکدی گل ایہہ اے کہ بابا جی دی شاعری وچ ڈھیر ساریاں شعری خوبیاں نیں جنہاں نے اوہناں دی شاعری نوں شنگھار کے ہر من پیار بنا دتا تے ایہو وجہ اے کہ بابا جی دی شاعری پاروں پنجابی شاعری نے اپنے مڈھلے دور وچ ای پیر پکّے کر لئے۔

حسین فقیر دی دُعا

[1]نی تینوں رب نہ بھلّی دعا فقیراں دی ایہا
ربّ نہ بھلّی ہور سبھ کجھ بھلّی رب نہ بھلّن جیہا

ایہہ مٹھے بول ساڈے ایس لاہور وچ اج توں گھٹو گھٹ پونے چار سو سال پہلاں اک سُوہے ویس والے فقیر نے لاہور دی فضا وچ کھنڈائے سن تے ایس فقیر دیاں ایہو جہیاں بُلاریاں تے خبرے کنے ای کافر دل مسلمان ہو گئے سن۔ ایسی مٹھی بلاری والا مٹھا فقیر بھانویں اج ساڈے وچ نہیں پر خبرے کیوں اوہدیاں کافیاں پڑھ کے انج جاپدا اے کہ کافیاں بندہ آپ نہیں پڑھ رہیا، سگوں کوئی مدھر تے سریلی سُر وچ گا کے کنّاں وچ رس گھول رہیا اے تے انج شاہ حسین دی ہوند سانوں ہر گھڑی اپنے چوفیرے محسوس ہوندی اے تے خبرے قیامت توڑی محسوس ہوندی رہوے گی، کیوں جے

کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں مرن توں اگے مرو

حیاتی دا ایہہ نظریہ رکھن والے بھلے لوک بے شک امر ہوندے نیں جیویں حضرت سلطان باہو فرماندے نیں۔

قبر تنہاں دی جیوے ہو

اکبری سمے وچ حق دی بلاری والے ایس فقیر شہنشاہ نوں اج اسی مادھو لال حسین آکھنے آں۔ اوہناں دا اصل ناں حسین سی۔ سوہا بانا پان پاروں لال تے اک ہندو دوست مادھو نال گوہڑے پیار پاروں مادھو لال کہاندے سن۔ ایہہ مادھو اوہناں دی تبلیغ نال نہ صرف مسلمان ہویا سگوں حسین دی وفات مگروں اوہناں دا خلیفہ وی بنیا۔

---

[1] ایس مضمون وچ متن کافیاں شاہ حسین (مجلس شاہ حسین ایڈیشن) وچوں ورتیا گیا اے

پنجابی شاعراں دا تذکرہ[1] مطابق حسین لاہور دے بھاٹی دروازے وچ ۱۵۳۸ء وچ پیدا ہوئے اوہناں دے والد محمد عثمان راجپوت سن۔ جنہاں دے وڈے ہندووں مسلمان ہوئے سن۔ حسین دے باپ نے چھوٹی عمرے حسین نوں ٹکسالیوں باہر والی میت وچ قرآن کریم دی پڑھائی لئی پا دتا جتھے مولوی ابو بکر ہوری پڑھاندے سن۔ مولوی ابو بکر ہوراں کول اوس ویلے دی کرنی والے بزرگ بہلول دریائی آئے۔ اوہناں نے حسین دا ملوک مکھڑا ویکھ کے تے نکی عمرے علم تے خدمت دا شوق ویکھ کے اپنی خاص نظر حسین تے پائی۔ جیہدے نال حسین نے سالاں دا پندھ دناں وچ مکالیا تے قرآن حکیم حفظ کرنا شروع کر کے دوجیاں علماں ول منہ کیتا۔ حضرت بہلول دریائی حسین نوں جاندی واری درگاہ حضرت داتا گنج بخش تے باقاعدہ حاضری دین دی پکّی کر گئے سن۔ ایس لئی حسین نے ایس گل تے وی پہرہ دتا تے درگاہ داتا گنج بخش نال لگدی میت وچ عبادت تے ریاضت کردے رہے تے اوڑک رب نال لگن دا ایہہ حال ہو گیا کہ ساری ساری رات عبادت وچ گزار دیندے سن۔ انج اوہناں دی عمر ۳۶ ورھیاں دی ہو گئی۔ علم حاصل کرن دا شوق حالی وی سی۔ اک دن شیخ سعد اللہ لاہوری ہوراں کولوں تفسیر دا درس لیندے جدوں ایہہ مضمون سامنے آیا جیہدے وچ رب نے ایس دنیا نوں کھیڈ توں ودھ نہیں آکھیا سی تے ایسے تے تکیہ کر دیاں سبھ کجھ چھڈ چھڈا کے فقیری بانا پالیا تے اجیہیاں حرکتاں کرن لگ پئے جیہڑیاں اوہناں دی پچھلی ۳۶ ورھیاں دی حیاتی توں اُکیاں الٹ سن، انج اوہناں نے اپنی عمر دے ۲۷ ورھے ایس حالت وچ وہائے۔

عمر دے ایسے ای سمے وچ اوہناں کافیاں آکھیاں، جیہڑیاں نہ صرف تصوّف سگوں پنجابی ادب وچ اک اچا تھاں ملی کھلوتیاں نیں۔ اوہناں دیاں ایہہ من بھاونیاں کافیاں سدا بہار پھلاں وانگوں مہک رہیاں نیں۔

ایہناں ۲۷ ورھیاں وچ حسین نے سوہا بانا پالیا، سنگیت دے علم توں جان کاری حاصل کیتی۔ تے پھیر نت راگ رنگ دیاں محفلاں نوں سجاندے رہے۔

شاہدریوں باہر ایس فقیر ربانے نے دھونی رمائی۔ ایدھروں، اودھروں سینکڑیاں دی گنتی وچ لوک چوفیرے کٹھے ہو جاندے، ایہناں وچ مسلمان تے ہندو سبھے سن۔ مادھو نال ملاقات وی ایسے سمے ہوئی۔ جیہڑی اوڑک حضرت رومی دے یار وانگوں اٹوٹ ہو گئی، ایتھوں تیکر کہ نہ صرف

---

[1] پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ ص ۵۳

مادھو لال مسلمان ہویا، سگوں حسین دے وفات پان مگروں خلیفہ بنیا۔

ایس ای سمے وچ حسین دیاں ات نویکلیاں کرنیاں دی باشنا اینی کھلری کہ اکبر بادشاہ تیکر ایہدی مہک جا اپڑی۔ حسین نوں اپنے دربار وچ بلایا تے پرکھ کے اوہدے پیریں ہتھ لائے۔ اکبر بادشاہ دا شہزادہ سلیم شہزادگی دے سمے وچ ای حسین دا معتقد ہو گیا سی۔ اوس نے اوہناں دیاں کرنیاں وچ اینی دل چسپی لئی کہ اپنے اک منشی بہار خان نوں صرف حسین دیاں کرنیاں تے حرکتاں نوں لکھت وچ لیاؤن تے لا دتا۔

مگروں ایہہ ''روزنامچہ بہاریہ'' دے روپ وچ سامنے آیا۔ حسین دیاں کرنیاں دا ویروا ڈھیر لمّاں اے۔ نالے ایتھے اوہناں دے بیان کرن دا موقعہ وی نہیں۔ اسی تے اوہناں کرنیاں نالوں ودھ اوہدے مٹھے بولاں دے کھیوے آں۔

شاہ حسین پنجابی ادب وچ ایس گلوں بڑے خوش قسمت شاعر نیں کہ اوہناں دی حیاتی دے سمو لچے حالات اک نہیں۔ کئیاں کتاباں راہیں ساڈے تیکر اپڑے نیں۔ ایہناں کتاباں وچ باغ اولیائے ہند۔ حقیقت الفقراء، تاریخ لاہور تے تحقیقات چشتی شامل نیں۔ ایہناں توں مگروں ایہناں ای کتاباں دے حوالیاں نال ہور وی کئی کتاباں لکھیاں گئیاں۔ جنہاں وچ راما کرشنا دی صوفی پوئٹس وی آوندی اے۔

دوجے پاسے ساڈی پنجابی شاعری دا انملا ہیرا سید وارث، شاہ حسین توں گھٹو گھٹ پونے دو سو سال پچھوں ہویا۔ کیوں جے حسین دی وفات ۱۱۰۸ ہجری (عیسوی دی ۱۵۹۹ء) دسّی جاندی اے تے سید وارث شاہ نے ہیر ۱۱۸۰ھ وچ مکائی۔ پر فیر وی وارث شاہ دی حیاتی حالی تیکر، ہنیرے وچ اے، کجھ گلاں اساں انھیاں وانگوں ٹوہ ٹاہ کے کڈھیاں نیں۔ پر اوہناں تے وی اعتبار نہیں کیتا جا سکدا۔ ایہہ ا شاہ حسین دی حیاتی تے شاعری شیشے وانگوں ساڈے سامنے اے جیہدے توں اسی ایہہ گو یڑ لا سکنے آں کہ اوہدے بیان وچ کِنّاں ٹِل تے تران اے۔

حسین نے اپنی شاعری دی نیہہ رب نال سچے عشق تے رکھی اے، ایسے لئی اوہ صوفی کہاندا اے۔ اوہدی ہر کافی دی سطر تے ہر سطر دا ہر لفظ اپنے رب دی یاد تے بندگی دا سندیسہ دیندا اے۔ حسین دی شاعری نوں اسی تن وڈے حصیاں وچ ونڈ سکنے آں، ایہناں وچوں پہلا حصہ دنیا دی بے

ثباتی تے اوڑک موت دے منہ وچ جان دی حقی گل نوں الیک دا اے۔ اوہدے دوجے حصّے وچ دنیا تے آوَن تے ایس سمے نوں رب دی یاد وچ بیتان عبادت تے نیک عمل کماوَن دا سینہا اے، تے تیجے وچ رب دے ملاپ لئی کرلاٹ، ایس حصے وچ شاعر اپنے آپ نوں رب دی باندی یاں ووہٹی متھ کے اوہدے کیرنے کردا جاپدا اے حسین دیاں ۱۶۳ کافیاں ایہناں تناں خانیاں وچوں کسے نہ کسے وچ سماجاندیاں نیں۔ ایہہ گل پکی پیڈھی اے کہ جس بندے نوں موت یاد ہووے گی۔ اوہ گناہ گھٹ کرے گا ایسے گل نوں مکھ رکھ کے حسین نے اپنیاں کافیاں وچ مڑ مڑ دنیا دی بے ثباتی تے اوڑک خاک سمان داذکر کیتا اے۔ اوہدی دوسری کافی وچ آوندا اے

ایس ویلے نوں پچھوتاسیں جدجا پوسیں وچ کھڈی

اوہ آہندا اے کہ ایہہ دنیا تے چار دیہاڑے اے، پر فیر تے ایتھے آوَنا کوئی نہیں ایس لئی نیک عمل کمالے، ایس جوبن تے مان نہ کریں جے

دنیا توں مرجاناوت نہ آوَنا

جو کجھ کیتا بُرا بھلا وو کیتا اپنا پاوَنا

آدمیوں پھِر مُردا کیتا مِتّر پیاریاں تیرا چولا سیتا

گور ازل پہنچاوَنا

چار دیہاڑے گوئل واسا کیا جانا کت ڈھلسی پاسا

بالک من پر چاوَنا

چونہہ جنیاں مِل جھولم جھولی کندھے اٹھائی ڈنڈا دولی

جنگل جائے سماوَنا

کہے حسین فقیر ربانا کُوڑا کُوڑ دا کردا ماناں

خاکو دے وچ سماوَنا

ایسے احساس نوں اک دوجی کافی وچ انج بیان کیتا اے کہ

ایتھے رہنا ناہیں کوئی بات چلن دی کرو وو

وڈھے اُچے محل اساریو گورنمائی تیرا گھر وو

جس دیہی داتوں مان کریناں ئیں جیویں پرچھانویں ڈھروو
چھوڑ ترکھائی تے پکڑ حلیمی بھے صاحب توں ڈروو
کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں مرن تھیں اگے مروو

تے ایس کافی وچ احساس دی شدت ہوروددھ جاندی اے پئی

پیارے لال کیا بھرواسا دم دا
اڈیا بھور تھیا پردیسی اگّے راہ اگم دا
کوڑی دنیا کوڑ پسارا جیوں موتی شبنم دا
جنہاں میرا شوہ ریجھایا تنہاں نہیں بھو جم دا
کہے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا

حسین دی جاچے ساڈھے ایہہ جیہڑے ساہ نیں ایہہ مانگوں نیں۔ ایہہ اساں ادھار دے طور تے لے ہوئے نیں۔ تے اوڑک سانوں ایہہ موڑنے ای پین گے۔ اپنی ایس کافی وچ اوہ آہندا اے۔

آخر دا دم بُجھ وے اڑیا

ساری عمر ونجائی آ ایویں باقی رہیا نہ کجھ وے اڑیا
در تے آئے لتّھو بیو پاری جے تھوں لتی آوست ادھاری
جا ترتھیندی گڑ وے اڑیا
کہے حسین فقیر سائیں دا لُجھ گُلجھ نہ لُجھ وے اڑیا

ساڈے سوہنے دیس پنجاب دی ایہہ ریت رہی اے۔ سگوں ہن وی بدلی ہوئی شکل وچ ہے اے کہ مٹیاراں چھوٹی عمرے اپنے داج بنان لگ پیندیاں نیں۔ پنڈاں وچ داج دا سامان چرخہ یاں کردشیا ای رہندا اے۔ پر شہراں وچ مشینی حیاتی دے نال نال ایہہ سامان وی مشینی ہو جاندا۔ مشیناں سلائی کڈھائی سگوں سلمے تِلّے والیاں، پر عمل پنڈاں یاں شہراں دا بس اکو ای ہوندا اے کہ کڑی نے اپنے سوہرے گھر داج بنا کے لے جانا ہوندا اے۔ حسین عمل دے ایس رُوپ نوں حقیقت دے رنگ وچ انج ویکھدا اے کہ بندہ جدوں دنیا وچ ہوندا اے اوہ ماپیاں دے گھر اوس مٹیار وانگوں ہوندا اے جس نوں سوہریاں لے جانا اے۔ حسین بندے دے سوہرے دوجے جہان نوں متّھدا

اے۔ جتھے حساب کتاب ہووے گا اوہ آہندا اے جدوں موت تینوں ویاہ کے لے جاوے گی تے اگے جا کے توں داج کیہ وکھائیں گا؟ ایسے لئی اوہ اپنیاں کافیاں وچ چرخے توں لے کے گوہڑے پونی تے پچھی تیکر سبھ وستاں استعاریاں دے طور تے استعمال کردا اے جدوں اوہ کہندا اے۔

کتن سکھ نی دللییٔے کڑیئے چڑھیا لوڑیں کھاری
تندٹٹی اٹیرن بھنا چرخے دی کر کاری

تے اوہدا مطلب ایہہ ہوندا اے کہ اوہ بھلے لوک نیک عمل کمان دی جاچ سکھ لے کیوں جے توں بس ایس دنیا توں جان ای والا ایں، تیرے عملاں وچ شیطانی وسوسے روڑے اٹکاندے نیں پر فیر وی توں نیک عمل کمان ول دھیان کر تے فیر اوڑک آپ ویروا پاندا اے کہ

کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں باجھ خواری

حسین جدوں لوکاں دا دھیان رب ول نہیں ویکھدا تے اوہ کُرلا اٹھدا اے

توں آہو کت دللّی نی توں آہو کت دللّی
ساری عمر گنوایا اینویں پچھی نہ گھتّی آبجھلّی
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل ناہیوں بھلّی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلّی

انج تے ہر صوفی شاعر دی سموچی شاعری دا ڈھ بنیاد عشق ہوندا اے۔ پر حسین دا رب نال عشق اک نویکلا عشق اے۔ حسین اپنے آپ نوں محبوب (ووہٹی) دے طور تے بیان کر کے آہندا اے کہ ساڈا تعلق تے ازلوں ای اے بس ذرا کو وچھوڑا پے گیا اے تے اوہ ایس وچھوڑے وچ ای اپنی کتھا بیان کردا اے۔

واری وو ویکھ نمانیاں دا حال کداں وو مہرپوی
راتیں درد دہیں در ماندی برہوں پچھاڑ شینہہ
رو رو نین بھرینی آں چولا جیویں ساونڑا مینہہ
گل وچ پلّو مینڈا دست پیراں تے کدی تاں اساڈڑا تھیو
سر صدقے قربانی کیتی گھول گھماندی ہاں جیو
کہے حسین فقیر سائیں دا ہور بھروسہ نہیں آن ملاڑیو

ہیر تے رانجھے دے کردار اں وچ اپنے رشتے ناطے نوں پرو کے اوہدے گل سمجھان دا انداز وی نویکلا اے۔

من اٹکیا بے پرواہ نال اس دین دُنی دے شاہ نال
قاضی ملاں متیّں دیندے کھرے سیانے راہ دسیندے
عشق کیہ لگے راہ نال
ندیوں پار رانجھن دا ٹھاناں کیتا قول ضروری جاناں
مِنتاں کراں ملاح نال
کہے حسین فقیر نمایاں دنیا چھوڑ آخر مر جاناں
اوڑک کم اللہ نال

ایتھے عشق دی جانکاری کراندیاں جدوں صرف عشقتے گل کردا اے۔[1] نال ای انسانیت دے دشمن جیہڑے اندروں ہور تے باہروں ہور نیں ایہناں دی نندیا وی کردا اے اوہ کہندا اے کہ جے ایس منافقت نوں چھڈ یں تاں کوئی مرتبہ پاسکنا ایں۔

عاشق ہویں تاں عشق کماویں   راہ عشق دا سوئی دا نکّا
دھاگہ ہویں تاں جانویں
باہر پاک اندر آلودہ   کیا توں شیخ کہاویں
شاہ حسین جے فارغ تھیویں   تاں خاص مراتبہ پاویں

عشق دے رستے نوں سوئی دے نکّے تے پاندھی نوں دھاگے نال تشبیہہ عشق دی گھالنا دا اک نویکلا اظہار اے تے حسین دے لفظاں وچ

جس تن لاگے سوتن جانے   ہور گلاں کرن سو کھالیاں

کیوں جے عشق حقیقی نوں تے کوئی فقیر ای سمجھ سکدا اے تے فقیری بڑی دُور ہوندی اے۔
بھانویں شاہ حسین نے گھٹو گھٹ سبھ کافیاں وچ فقیر دا لفظ ورتیا اے تے رب نوں سائیں آکھیا اے۔ فقیر تے سائیں دے لفظ اوہنے اپنیاں کافیاں وچ واری واری استعمال کیتے نیں۔ پر فیر وی اوہ آہندا اے۔

---

[1] پورنے: حسین شاہ ص ۹۳

مشکل گھاٹ فقیری داوو

پائے کٹھالی درمت گالی کرم جرائے شریری داوو

چھوڑ تکبّر پکڑ حلیمی راہ پکڑو شیری داوو

کہے حسین فقیر نمایاں دفتر پاڑ اوپیری داوو

تے جدوں اوہ پیری چھڈ کے فقیری دی گل کردا اے تے نال ''نماناں'' دا لفظ استعمال کردا اے، پئی فقیر وی آس تے نماناں وی۔ سائیں دے سامنے تے اوہ اپنے آپ نوں گھٹ توں گھٹ دسن دا چارا کردا اے۔ سگوں اک تھاں تے آہندا اے۔

میں ناہیں سبھ توں

ایتھے اوہنوں سائیں سائیں سجھدا اے کیوں پئی

چور کرن نت چوریاں

عملی نوں عملاں دی گھوڑیاں کامی نوں چِنتا کام دی

اساں طلب سائیں دے نام دی

پات شاہاں نوں پت شاہیاں ، شاہاں نوں اگراہیاں

مہر نوں پنڈ گراں دی

اک بازی پائیاں سائیاں ، اک اچرج کھیل بنائیاں

سبھ کھیڈ کھیڈ گھر آوندی

لوک کرن لڑائیاں شرم رکھی توں سائیاں

سبھ مرمر خاک سماوندی

اک شاہ حسین فقیر ہے تسی نہ آکھو کوئی پیر ہے

اساں کوڑی گل نہ بھاوندی

فقیری مل کے سائیں سائیں گوکدیاں فیر ایہہ حال ہو جاندا اے کہ جے کسے نوں دعاء وی دتی جاندی اے تے اوہ۔

نی تینوں رب نہ بھُلی دعاء فقیراں دی ایہا

رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھُلی رب نہ بھلن جیہا

ایہو شاہ حسین دی فقیری اے ایہو اوہدا تصوف تے ایہو پیغام جس تے سانوں عمل کرنا چاہیدا اے۔

سلطان باہوؒ تے فقر

راہ[1] فقر دا تد لدھوسی ، جد ہتھ پھڑیوسی کاسہ ہُو

تارک دنیا توں تداں تھیوسیں ، جد فقر ملیوسی خاصہ ہُو

دریا وحدت دا نوش کیتوس ، اجاں وی جی پیاسہ ہُو

راہ فقیری رت ہنجوں روون باہُو لوکاں بھانے ہاسہ ہُو

فقر دارستہ اودوں لبھدا اے جدوں دنیا دا لالچ تے طمع چھڈ کے بندہ صبر سنتوکھ تے قناعت پھڑ دا اے تے جدوں ایہہ فقر حاصل ہو گیا پھیر سمجھو کہ دنیا چھُٹ گئی دنیا دی ایہہ لشک پشک جاندی رہی دنیا دا ایہہ عیش آرام تے آنند جاندا رہیا تے ازلی ابدی عیش تے آرام حاصل ہو گیا، آخرت دی سُکھاں بھری حیاتی لبھ گئی۔ ایس راہ تے چلن والا فقیر رب دی وحدت دے اک دو جام نہیں سگوں دریاواں دے دریا پی کے وی تر ہیایا رہندا اے۔

فقر دیاں ایہناں منزلاں دے جانو، فقر دیاں ایہناں راہواں دے پاندھی تے فقر دی بیڑی وچ بہہ کے وحدت دے سمندر وچ ٹھلہن والے مہانے پنجابی دی صوفیانہ شاعری دے سدا مہکویں پھُل، حضرت سلطان باہو فرماندے نیں کہ فقیری دی راہ بڑی آوکڑاں بھری اے ایس نوں اختیار کرن والا لہو دے اتھرو وگاندا اے۔ دنیا دار لوکاں لئی فقیری اک ہاسا تے بکھیڑا اے پر ایہہ تے اوہو ای جان دا اے جیہڑا ایس نوں اختیار کرے۔

فقیری یاں فقر وچ اوکھیائی کس پاروں ہوندی اے؟ ظاہری دنیا چھڈن پاروں، دنیا دار لئی ایس توں وڈی آوکھیائی کیہ ہو سکدی اے کہ اوہنوں شہد جیہی مٹھی تے پھُلاں جیہی کُولی دنیا چھڈنی پیندی اے پر فقر دی راہ تے ٹرپین والے واسطے دنیا دی ایہہ مٹھاس اصلوں عارضی ہوندی اے کیوں جے فقیر لئی تے سبھ توں ودھ مٹھاس اک رب وچ اے جس نے ایہہ ساریاں مٹھاساں پیدا

---

[1] ایس مضمون وچ ممن ابیات باہو :اللہ والے کی قومی دکان وچوں ورتیا گیا اے

کیتیاں نیں ایسے لئی بابا فرماندے نیں۔

[1]سکر کھنڈ نبات ، گڑ ماکھیوں ماجھ دودھ
سبھے وستوں مٹھیاں رب نہ پجن تدھ

فقر دی راہ تے چلن لئی سب نالوں پہلاں ایہہ ضروری ہوندا اے کہ اصل فقیر اوس اک رب تے پکّا تے اکّا یقین کرے جس نے ایہہ کائنات بنائی اے جیہڑی ساڈیاں اکھاں دے سامنے وی اے تے اکھاں توں اوہلے وی اے، ایس پکّے تے سچّے رب تے یقین کرن لئی قرآن وچ آوندا اے **اِنَّ ھٰذا حق الیقین۔**

حضرت سلطان باہو ظاہر تے باطن دے سلطان ہوندیاں ہویاں فقر دی راہ تے چلن والے اصل فقیر سن، رب تے پکّا تے اکّا یقین کرن بارے اوہناں دا آکھنا ایہہ اے کہ رب نوں تے اوہدے ناں نوں دل وچ قائم دائم کر لینا ای اصل فقیری اے۔

نہیں فقیری جلیّاں مارن ، ستیاں لوک جگاون ہو
نہیں فقیری وہندیاں ندیاں ، سکیاں پار لنگھاون ہو
نہیں فقیری وچ ہوا دے ، مصلّے پاٹھراون ہو
فقیری نام تنہاں دا باہو دل وچ دوست ٹھہراوں ہو

تصوف کیہ اے؟ دنیا وچ رہندیاں غیر اللہ نوں چھڈ اللہ نال لو لا لینا تے اللہ نال لو تاں ای لگدی اے جے غیر اللہ نوں اللہ دا درجہ نہ دتا جائے کیوں جے دنیا دی ہر ظاہری شے غیر اللہ دا درجہ رکھدی اے ایہو شرک اے ایسے لئی ایس نوں تے ایہدے وچدیاں چیزاں دے لالچ تے حرص نوں دلوں کڈھ دتا جائے۔ جدوں بندہ ایہہ کم کر لئے تے اوہدا دل صاف ہو جاندا اے تے اوہ صوفی کہاندا اے صوفی لئی فقر تے فقر لئی صوفی ضروری اے تاں ای فقر فقر تے صوفی، صوفی کہا سکدا اے۔

صوفی لئی ضروری اے کہ اوہ صدق کماوے جیہڑا فقر دے راہ تے چلن والیاں لئی ات ضروری ہوندا اے سلطان باہو فرمانے نیں۔

---

[1] بول فریدی مرتبہ: ڈاکٹر فقیر ص ۴

ثابت صدق تے قدم اگیرے تاں ای رب لبھیوے ہو

لوں لوں دے وچ ذکر اللہ دا ہر دم پیا پڑھیوئے ہو

ظاہر باطن عین عیانی ، ہو ہو پیا سنیوے ہو

نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جنہاں دی جیُوے ہو

فقرلئی صدق بڑا ضروری اے کیوں جے رب نے فرمایا اے لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ صَدِقِ اوہو ای اے رب تے ڈٹھے باجھ یقین، رسول پاک دا پہلا یار حضرت ابو بکر صدیقؓ ، امت دا رفیق اوس صدق کمایا تے سوہنا صدق کمایا۔ صدق ہووے تے بندے دا لُوں لُوں رب دا ذکر کردا اے، ذکر جیہڑا فقرلئی ضروری اے، ذکر جس بارے رب نے ودھیری پکی کیتی اے سلطان باہو وی فقر دی راہ وچ ذکرنوں اہمیت دیندیاں فرماندے نیں۔

دل دریا سمندروں ڈوہنگا غوطہ مار غواصی ہو

جیں دریا وچ نوش نہ کیتا رہی جان پیاسی ہو

ہر دم نال اللہ دے رکھن ذکر فکر کی آسی ہو

اُس مرشد تھیں زن بہتر باہو جو فند فریب لیاسی ہو

باہو ہوراں ذکر دے نال فکر دی وی دس پائی اے، ایہہ فکر، رب دی ذات وچ فکر کرنا ایں جویں کہ ''ولاتفکروافی ذاتہٖ'' وچ آیا اے ایہہ فکر وی فقیر دا اک گُن ہوندا اے جیہڑا اوس نوں فقر دے راہ تے ٹور کے رب تیکر اپڑن وچ مدد دیندا اے۔ حضرت سلطان باہو فکر دا مقام ذکر کولوں وی اُچا سمجھدے نیں۔

ذکر کنوں کر فکر ہمیشہ ایہہ لفظ تکھا تلواروں ہو

کڈھن آہیں تے جان جلاون فکر کرن اسراروں ہو

فکر دا پھٹیا کوئی نہ جیوے ، پٹے مُڈھ پہاڑوں ہو

حق دا کلمہ آکھیں باہو رب رکھے فقر دی ماروں ہو

ایس دے ہوندیاں ہویاں کہ اوہناں دا کہنا ایہہ اے کہ ذکر نالوں فکر زیادہ کرنا پر ذکرنوں اوہناں نے چھڈن لئی نہیں آکھیا کیوں جے اوہناں نوں ایس گل دی سار اے کہ ذکرتوں تے دنیا دا پتہ

ی خالی نہیں ایس کر کے اوہ فکرنوں اہمیت دین دے باوجود فکر دا تھاں تھاں ذکر کرنوں نہیں اُکدے۔

فکر کنوں کر ذکر ہمیشہ ایہہ لفظ تکھا تلواروں ہو
ڈُاکرسوئی جیہڑے فکر کماون اک پلک نہ فارغ یاروں ہو
عشق دا پٹیا کوئی نہ چھٹیا ، پُٹ سٹیا مُڈھ پہاڑوں ہو
حق دا کلمہ باہو عاشق پڑھدے رہا رکھیں فقر دے پاروں ہو

باہو دے آکھن موجب فکر نال ذکر تے ذکر نال فکر کرن والا ربی عشق وچ پھسیا اے اوہ عشق جیہڑا بندے دے دنیاوی پکھ نوں پُٹ کے اک بنّے ماردا اے تے اوہنوں حقیقت دے کنڈے نال رلا کے سُرخ رُو کر جاندا اے انج صرف فقر دے پاروں ہوندا اے۔ کیوں جے فقر دی راہ تے چلدیاں عاشق حق دا نعرہ ماردے نیں، حق دا کلمہ پڑھدے نیں تے رب دا ذکر کردے نیں۔

مولانا جامی فرماندے نیں کہ جے رب نوں ڈھونڈ دا ایں تے عشق وچ قدم رکھ کے واصل ہو جا ایہہ عشق کیہ اے؟ صوفیاں دے آکھن موجب رب کائنات دے مظاہر وچ کجھ کو، جلوہ گر اے۔ صوفی ایہناں مظہراں وچوں جدوں ایس ''کجھ کو'' دا نظارہ کردے نیں تے سمو لچے نظارے دے چاہوان ہو جاندے نیں ایس چاہت ایس کسک تے ایس بے چینی دا ناں عشق اے ایسے لئی ہر صوفی تے فقر دی راہ تے چلن والا عشق تے ودھیرا زور دیندا اے تے ایسے تے مان کردا اے۔[1] ترجمان الاشواق وچ ابن العربی وی ایسے عشق دا ذکر کردا تے ایہدے تے ٹرن دا اقرار کردا اے۔

سلطان باہو نے اپنے تصوف تے فقر دی نیہہ ایسے ای عشق تے رکھی اے ایسے لئی اوہناں دا کہنا اے کہ۔

عشق چلایا طرف اساناں فرشوں عرش وکھایا ہو
رہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں ساڈا اگے جی گھبرایا ہو
اسیں پردیسی ساڈا وطن دوراڈا اینویں کوڑا لالچ لایا ہو
باہو مر گئے جو مرنے تھیں پہلے تنہاں ای رب نوں پایا ہو

ایہہ مرن تھیں پہلے مرنا کیہ اے؟ اوہو ''موتوا قبل ان تموتوا'' ایسے مرن وچ تے حیاتی اے ں لئی کہ ایہہ مرنا سدا لئی جیبن دا ساماں کرنا اے فقیر سالک صوفی تے عشق ایس موت نوں اصل وچ

---

[1] لعلاں دی پنڈ: ص ۳۰۵ (مضمون ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری از پروفیسر اسمٰعیل بھٹی)

وصال کہندے نیں باہو فرماندے نیں۔

""مُوتُو" والی موت نہ ملی جیں وچ عشق حیاتی ہو
موت وصال تھیوسی ہکو جد اسم پڑھیو سی ذاتی ہو
عین دے وچ عین تھیوسی دور ہوئے قرباتی ہو
ہو دا ذکر ہمیش سنیدا باہو دینہ سکھ آرام نہ راتی ہو

سلطان باہو جتھے فقر لئی اک رب تے یقین، صدق، ذکر تے فکر نوں ودھیرا ضروری سمجھدے نیں اوتھے فقر دیاں ایہہ منزلاں مارن لئی جنہاں دو بنیادی چیزاں نوں ات ضروری سمجھدے نیں اوہ انسان دا[1] ادراک، وقوف یاں علم اے جیہدا تعلق عمل نال ہووے تے ایس راہ تے ٹورن لئی راہبریاں مرشد دی ہوندا اے باہو دا خیال اے کہ علم تے مرشد بناں فقر دی راہ تے دو پیروی ٹریا نہیں جاسکدا اتے جے بندہ ایس راہ تے دو پیروی نہ ٹرے اوس نے رب نوں کیہ پانا اے؟ ایس لئی فرماندے نیں۔

علمے باجھ کوئی فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورھیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلن پردے دل جاہل بت خانہ ہو
میں قربان تنہاں دے باہو جنہاں ملیا یار یگانہ ہو

"یار یگانہ" نوں ملن لئی مرشد دا ہونا ضروری اے جیہڑا فقر دی راہ تے پا کے اوس دا میل کرائے۔ مرشدیاں راہبر دی ضرورت تے اہمیت توں اڈ سلطان باہو ہوراں مرشد دیاں خوصیتاں تیکر دسیاں نیں کیوں جے اوہ فقر لئی مرشد نوں ات ضروری سمجھدے نیں۔

مرشد باجھوں فقر کماوے وچ کفر دے بڈے ہو
شیخ مشائخ ہو بہندے حجرے، غوث قطب بن اڈے ہو
رات اندھاری مشکل پینڈا، سے سے آون ٹھڈے ہو
تسبیہاں نپ بہن مسیتی جویں مُوش بہندا وڑکھڈے ہو

---

[1] مہکدے پھل: ڈاکٹر فقیر ص: ۵۳

پھیر فرماندے نیں:

مرشد اوہ سہیڑئیے جیہڑا دوجگ خوشی وکھاوے ہو
اوّل غم ٹکڑے دا میٹے وت رب دا راہ سمجھاوے ہو
اس فکر والی کندھی نوں چا چاندی خاص بناوے ہو
جس مرشد انّھے کجھ نہ کیتا باہو اوہنوں وہندی ندی رڑھاوے ہو

سلطان باہو ہوراں دی ایس تعلیم تے کلام نوں مکھ رکھ کے ایہہ آکھیا جاسکدا اے کہ صوفی نوں فقر توں تے فقر نوں صوفی توں وکھ نہیں کیتا جاسکدا۔

حافظ شاہجہان مقبل: حیاتی تے کلام

حافظ شاہجہان مقبل دی اچیچتا پنجابی ادب وچ دو پکھوں اے اک ایہہ کہ اوہ اک کامیا
تے اگھا مرثیہ نگار اے تے دوجی ایہہ کہ وارث دے بعد ایہہ مقبل ای اے جس نوں ہیر لکھار با
وچوں اسی اچا درجہ دے سکنے آں مقبل نے غوث الاعظم حضرت محی الدین عبد القادر (۱۰۷۸
۱۱۶۶ء) دی مدح وی لکھی اے جیہڑی مدح پیر زال دے ناں تے مشہور اے پر ایہدے وچ من
عقیدت توں وکھ ادبی لحاظ نال کوئی اچیچی گل نہیں کر سکیا۔

خوش قسمتی دی گل اے کہ مقبل دا زمانہ اوہدے اپنے لکھے موجب ۱۱۵۹ھ[۱] (محمد شاہ بادشہ
ادب دے طالب علماں دی آ گوائی لئی نتر گیا اے پر ایدوں ودھ اینا وی نہیں کہ وارث شاہ وا
اوہدے تھاں ٹکانے دا ای علم ہو جاندا نہ ای ایہہ اُگھ سُگھ اے کہ پنجابی ادب دا ایہہ انملا ہیرا کیہڑ
تھاں ہمیش دی نیندر سُتا اے۔ اوہدیاں لکھتاں دے لسانی نظام نوں مکھ رکھ کے سیانیاں اینی گل نتار
اے کہ اوس[۲] دی ٹھکدار پنجابی دے لفظاں دی چون جیہڑی اوس نے اپنے کلام وچ ورتی ا۔
ایس گل دا پتہ دیندی اے کہ اوہ ماجھے (لاہور امرتسر وغیرہ) دے علاقے دا وسنیک سی۔[۳] ڈاکٹر فق
ایس رائے نوں ایس کر کے نہیں من دے کہ مقبل دی ہیر دی ورتی بولی وارث شاہ دی ہیر وا
زبان نال رلدی اے اوہناں دا خیال اے کہ مقبل دی ہیر دی زبان ماجھے دی زبان نہیں ایس لحا
نال ممکن اے مقبل لہّے دا وسنیک ہووے[۴] اصل گل ایہہ اے کہ وارث شاہ دی زبان اتے جدوا
اسی کسے اک لہجے دا ٹھپہ نہیں لاندے سگوں ایہہ گل نتارنے آں کہ اوہ بھانویں شیخو پورے د
علاقے دا وسنیک سی ہیر اوس ملکہ ہانس (ساہیوال) لہّے دے علاقے وچ لکھی پر کیوں جے

۱۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ از شہباز ملک۔ ص،۱۷۱

۲۔ مقبل رچناولی مرتبہ شمشیر سنگھ اشوک (گورمکھی) ص،۲

۳۔ ہیر مقبل۔ ص۷

۴۔ پنجابی لسانیات: شہباز ملک ص،۱۹۷

سارے پنجاب وچ تھاں تھاں پھر دار ہیا ایس کر کے اوہدی زبان اتے اک لہجے دی تھاں پنجابی دالٹریری، مرکزی یاں ٹکسالی لہجہ ای پردھان اے ایہو گل اسی مقبل بارے آکھ سکنے آں سگوں ایہہ گل وی آکھی جا سکدی اے کہ کیوں جے وارث نے مقبل توں ودھیرا اثر قبول کیتا ایس کر کے وارث وانگ مقبل نوں وی اسی معیاری بولی دا شاعر متھ سکنے آں تے ایہہ معیاری بولی لاہور امرتسر دے ماجھے دنی بولی دے ملاپ بناں مکمل نہیں ہوندی سگوں ایہہ انگ معیاری بولی دا پردھان انگ اے ایس لئی لسانی سٹیاں نوں مکھ رکھ کے اسی مقبل دا تھاں ٹکانہ لاہور امرتسر گورداسپور قصور شیخوپورہ گوجرانوالہ وغیرہ دے نیڑے تیڑے متھ سکنے آں۔

تاریخاں تذکریاں وچ مقبل دے اکھیاں توں انّھے ہون دا ذکر ملدا اے۔ راقم نے ایدوں پہلاں اپنی کتاب ''جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ'' وچ ایس گل دا کجھ نتارا کیتا اے کیوں جے لکھتاں وچ دے ویرویاں تے مشاہدیاں نوں ویکھدیاں دل نہیں من دا کہ بندہ مقبل نوں انھیّاں آکھے کیوں جے جیہڑی منظر نگاری اوس جنگنامے تے ہیر وچ کیتی اے اوہ اک سجاکھا بندہ ای کر سکدا اسی اصل وچ اوہدے انھّے ہون بارے اوہدے اپنے اکھر تذکرہ نگاراں نے شہادت دے طور تے پیش کیتے نیں۔ اوہ اپنے جنگنامے وچ لکھدا اے۔

[1] تخلص ایس فقیر دا مقبل ہے مشہور
ایہہ عاجز ہے بھائیو اکھیں تھیں معذور

پر بہت سارے نسخیاں وچ ایہہ شعر انج اے

[2] تخلص ایس فقیر دا مقبل ہے مشہور
ایہہ عاجز ہے بھائیو اکھیں تھیں مہجور

اک [3] قلمی نسخہ راقم نے اجیہادی ویکھیا اے جیہدے وچ ایہہ شعر اُکا ای موجود نہیں۔ ہن گل ''معذور'' تے ''مہجور'' والی اے معذور دا مطلب تے واقعی وانجیا ہویا اے پر مہجور دا مطلب [4] جدائی کیتا گیا اے۔ مقبل کیوں جے خالص اسلامی ذہن رکھدا اسی غوث پاک دامنن والا مطلب اے

---

[1] جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ ص، ۱۷۱
[2] قصہ امامین (۱۲۸۱ھ) ص ۵۸ و مقبل رچناولی۔ ص۔ ۲۱۸ (گورمکھی)
[3] جنگنامہ مقبل (قلمی) مملوکہ ڈاکٹر وحید قریشی
[4] کریم اللغات ص ۱۶۵

قادری مسلک دا سی ایس لئی ہوسکدا اے کہ اوس نے ایہہ گل تصوّف دے رنگ دی آکھی ہووے کہ اوس نے رب دے دیدار دی آس لائی اے تے ایس حوالے نال اوہ اپنے آپ نوں مہجور یعنی ہجر دا ماریا آکھ رہیا ہووے ایہہ گل سامنے رکھ کے مقبل دے انھیّاں نہ ہون بارے گل نوں اگے ودھایا جا سکدا اے اُنج عام تذکرے تاریخاں اوس نوں "حافظ" لکھدے نیں ایس سلسلے وچ ایہہ گل وی آکھی جا سکدی اے کہ اوہ قرآن دا حافظ ہووے جدوں قلمی نسخے وچ معذوریاں مہجور والا شعر ای موجود نہیں تے ایہہ شعر ای الحاقی ہووے تے حافظ قرآن نوں تذکرے تاریخاں والیاں انھیّا حافظ بنا دِتّا ہووے۔

ہن تیکر کیتیاں گلاں وچوں مختصر طور تے ایہہ گل نتاری جا سکدی اے کہ حافظ شاہجہان مقبل محمد شاہ بادشاہ (اٹھارویں صدی عیسوی) دے زمانے وچ پنجابی زبان دے ٹیکسالی [1] علاقے وچ ہویا اے ایہہ گل پکّی نہیں کہ اوہ اکھوں انّھا سی اوس نے جنگنامہ امام حسن حسین، ہیر تے مدح غوث پاک کتاباں لکھیاں اوہ قادری مسلک دا فقیری فکر رکھن والا بزرگ سی [2] شمشیر سنگھ اشوک ہوراں خیال ظاہر کیتا اے کہ مقبل قصور دے قادری فقیراں وچوں ہوسکدا اے۔ مقبل دیاں لکھتاں بارے شمشیر [3] سنگھ اشوک ہوراں دا خیال اے کہ ہو سکدا اے کہ اوس ایہناں توں اڈ ہور کتاباں لکھیاں ہون کیوں جے ایہہ ہو نہیں سکدا کہ ایڈا قادر کلام شاعر اک دو لکھتاں لکھ کے بس کر دیوے اوہناں قلمی نسخیاں دے کجھ جانوں سیانیاں دے حوالے نال ایس گل دا بھوگ پایا اے کہ مقبل نے قصہ ادب وچ لیلےٰ مجنوں دے قصے دا وہڈا وی کیتا سی پر ایہہ قصہ اجے تیکر کیہدرے ویکھیا نہیں جا سکیا اوہناں دا خیال اے کہ شاید انجے ای اک دو ہور قصے وی مقبل نے لکھے ہون تے کھوج کرن والے کدی مقبل دا ایہہ کلام پنجابی ادب لئی کتوں کڈھ لیاؤن۔

حال دی گھڑی مقبل دیاں تن لکھتاں ساڈے سامنے نیں جنگنامہ مقبل، ہیر تے مدح غوث پاک، مقبل دے فکر تے فن نوں نتارن لگیاں اسی ایہہ تِنّے لکھتاں اپنے سامنے رکھنے آں۔

سب توں پہلاں تے سوال ایہہ پنگر دا اے کہ ایہہ ویکھیا جاوے کہ مقبل نے ایہناں تِنّاں وچّوں کیہڑی لکھت پہلاں ہوند وچ لیاندی [4] مولابخش کشتہ دا خیال اے کہ ہیر جنگنامہ توں پہلاں

---

[1] ایس بارے مزید مطالعے لئی ویکھو پنجابی لسانیات: شہباز ملک۔ ص ۱۳۹ تا ۱۴۱

[2] مقبل رچناولی (گورمکھی) ص ۲۰

[3] اوہی، ص ۲۰

[4] پنجابی شاعراں دا تذکرہ۔ ص ۱۰۸

دی لکھت اے ایہہ گل پکّی طرح نہیں آکھی جاسکدی کیوں جے ایس بارے اندر لی یاں باہر لی شہادت کوئی موجود نہیں جنگنامے وچ اندر لی شہادت اوہدے لکھے جان داسن ۱۱۵۹ھ یاں ۱۷۴۷ء بن دی اے۔ فنی لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ہیر تے جنگنامہ برابر کھلوتے دسدے نیں ہاں مدح غوث پاک دامعیار فکر تے فن پاروں کوئی ایڈا اچّا نہیں لگدا ایس لئی ایہہ وی تے آکھے جان دی گنجائش نکل سکدی اے کہ مدح دی زبان تے کلا نا پختہ ہون پاروں سب توں پہلی لکھت مدح ای ہووے ایدوں مگروں ہیر لکھی گئی تے آخر وچ جنگنامہ مقبل جس دے لکھن داسن وی لبھدا اے ایس لئی مناسب لگدا اے کہ مقبل دیاں لکھتاں تے ایس حساب نال ای گل بات کیتی جاوے۔

مدح

جیویں کہ پہلاں ذکر آ گیا اے ایہہ سی حرفی اے تے ایہدے وچ حضرت محی الدین عبدالقادر جیلانی (۱۰۷۸ء۔۱۱۶۶ء) پیرانِ پیر دستگیر غوث الاعظمؒ دی تعریف کیتی گئی اے ایہہ کتاب مدح پیرزال تے مدح مائی بڈھی دے ناں تے وی مشہور ہوئی شمشیر سنگھ اشوک ہوراں ایہہ مدح اک ہتھ لکھت نسخے نوں جیہڑا سمت بکری ۱۹۱۲ دا لکھیا اے گورمکھی روپ وچ اپنی کتاب[1] وچ ۱۹۶۱ء وچ شائع کر دتا پر فارسی[2] رسم الخط وچ ایہہ مدح ایدوں پہلاں کئی واری چھپ چکی اے۔ ۱۸۷۲ء وچ لاہوروں مدح پیرزال مدح مقبل کلمہ طیب دے ناں تے، ۱۸۷۴ء وچ لاہوروں ای چراغ دین سراجدین کشمیری بازار ولوں جیہدے وچ غزل درنعت تے چرخہ وی شامل اے لاہور دے حافظ محمد الدین اینڈ سنز نے ۱۹۱۱ء وچ شائع کیتی ایدوں مگروں ۱۹۲۵ء وچ ملک دین محمد اینڈ سنز نے لاہوروں تے پھیر لاہوروں ای ملک بشیر تے جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز نے بناں تاریخ تے سن توں چھاپی ایس حساب نال ایہہ مدح ودھیرے چھپی ملدی اے۔

ایس سی حرفی دا فکر تے ظاہر اے اسلامی اے تے شاعر نے حضرت محی الدین عبد القادر جیلانی غوث پاک نال اپنی عقیدت دا اظہار کیتا اے تے اوہناں نوں اپنا رہبر تے ہادی متھیا اے سی حرفی وچ صوفی شاعراں وانگ عشق دا اظہار عورت ولوں کیتا اے شاید ایسے لئی ایس سی حرفی نوں مدح بڈھی داناں وی دتا گیا اے کہ ایہہ مدح اوس مائی بڈھی ولّوں اے جس دے پتّر دی ڈبی ہوئی جنج

---

[1] مقبل رچناولی (گورمکھی) ص، ۲۲۳ تا ۲۳۲

[2] پنجابی کتابیات جلد:۱: ڈاکٹر شہباز ملک ۱۹۹۱ء، ص ۴۶۴۔ ۴۶۳

(بیڑی) حضرت غوث پاک دی کرامت نے بنّے لادتا سی، سی حرفی وچ ہر چوتھے مصرعے وچ مقبل تخلص ورتیا گیا اے تے نال ای غوث پاک نال عقیدت دے نال نبی پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تے چار یاراں حضرت ابوبکرؓ، عمرؓ، عثمانؓ، علیؓ نال وی عقیدت دسی گئی اے تے غوث پاک نوں حضرت علیؓ دے واسطے نال نبی پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے خاندان وچوں دس کے غوث پاک دے حوالے نال ای قیامت والے دن بخشان دا ترلا پایا اے۔ جتھوں تیکر ایس لکھت دی زبان دا تعلق اے ایہہ درمیانے درجے دی اے پر کتے کتے مقبل دا اوہ رنگ سامنے آوندا اے جس نوں وارث نے اناں دا پسند کیتا تے اپنی ہیر وچ مصرعیاں دے مصرعے اپنا لئے ایس سی حرفی وچوں ایس رنگ دے اک دو چومصرعے ملاحظہ کرو۔

[1] ت تار کے لاوَنا ایں خلق بنّے میراں گل دی آس پچاونا ہیں
اٹھے پہر اللہ مشتاق تیرا ، نبی منیا جو فرماونا ہیں
ابوبکرؓ تے عمرؓ ، عثمانؓ علیؓ ، اگے ایہناں دے سیس نواونا ہیں
صدقہ حسن حسین دا مقبلے نوں ، دکھ دس کے مکھ سہاونا ہیں

(بند:۳)

[2] دولتاں نعمتاں بخش میراں ، ننگ بھکھ دے وس کیہ پاونا ہیں
تیرے فضل دا کجھ شمارنا ہیں ، ڈبیاں بیڑیاں نوں بنّے لاونا ہیں
میراں جس ول قہر دی نظر ہووے ، اوہنوں خاک دے وچ ملاونا ہیں
مقبل جیہاں اُتے مہربان ہوویں ، بندہ پرورا تخت بہاونا ہیں

(بند:۸)

[3] ک کرم اوہناں دھن ونتیاں دے دستگیر دی زیارتے آوندیاں نیں
کوئی فکر جہان دا یاد ناہیں ، غم درد نہ دلے تے لیاوندیاں نیں
کھاون سنج صباح پلا کلیا ، زری بادلے پٹ ہنڈاوندیاں نیں
دستگیر دے واسطے مقبلے نوں ، نت نیا متاں چیز کھواوندیاں نیں

(بند:۲۲)

---

[1] مقبل رچناولی (گورمکھی) ص، ۲۲۴
[2] اوہی: ص، ۲۲۵
[3] مقبل رچناولی (گورمکھی) ص، ۲۲۹

غور کیتیاں پتہ لگدا اے کہ مقبل نے جیہڑا لسانی تے شعری نظام اپنایا اے اوسے نوں وارث شاہ نے اگے ٹوریا مدح لئی جیہڑی بحر ورتی گئی اے ایہو بحر وارث نے ہیر لئی ورتی اے۔

ہیر آکھدی سنو سہیلیو نی، میں تاں جیڈ دی گل ساوندی ہاں (مقبل)

مقبل دیاں ایہہ دونویں لکھتاں چومصرعیاں وچ نیں مدح سی حرفی اے جدوں کہ ہیر سی حرفی نہیں پر جنگنامے وچ مقبل نے نہ تے ایہہ بحر ورتی اے تے نہ ای ایہہ شعری بنتر (ہیئت) جنگنامہ مثنوی اے جس نوں دوہریاں وچ اک دوجے دے نال رلا کے کہانی دیاں کڑیاں رلایاں نیں جنگنامے دی بحر ملاحظہ کرو۔

[1] قاسم تائیں آکھدا حضرت شاہ حسین

سکھ نہ ستوں قاسماں دنیا تے دن رین

آؤ ہن ہیر تے جنگنامے بارے ذرا ویروے نال گل کھولیئے۔

ہیر

مقبل دی لکھت ہیر نوں بہت سارے سیانیاں معیار دے لحاظ نال اوہدیاں لکھتاں وچوں پہلا نمبر دتا اے ایہدی اک وجہ تے ایہہ اے کہ ہیر دی جیہڑی کہانی مقبل دے ویلے تیکر پرچلت سی یاں قلم بند ہو چکی سی مقبل نے اپنے تخیل دے زور نال اوہدیاں چولاں نوں فنکاری تے اُستاکاری نال ٹھوک کے اک ودھیرا سوہنا پلاٹ تیار کیتا اوس نے ایہہ کم نہیں کیتا کہ جس شکل وچ لکھی جا چکی سی انج ای اپنا لیا دوجی گل اوہنے ایہہ کیتی کہ ہیر دی زبان بڑی ٹھکویں تے زوردار بنائی تاں جے پڑھن سنن والے نوں کہانی ول کھچ ہووے۔ وارث نے مقبل نوں اپنایا اے پر مقبل نے احمد گوجر توں فائدہ لیا اے مقبل دی ہیر دا اک مصرعہ تسی پڑھ چکے او احمد گوجر دا کلام ویکھو:

[2] رانجھا ہیر دے ساہرے جاوڑیا بھکھا جیویں پھرے اُتاولا جی

اگے پلنگھ تے ساہمنے ہیر بیٹھی چار چشماں ہوئیاں اکاولا جی

احمد نے وی اپنی ہیر چومصرعیاں وچ مکمل کیتی اے تے ایہہ مقبل توں پہلاں ہویا اے پلاٹ

---

[1] جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: شہباز ملک۔ص، ۱۳۳

[2] ہیر وارث ایڈیٹر ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ جلد دوم۔ص، ۴۲

دے لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ایس دی من کھچویں ٹھوکا ٹھا کی دا کم احمد گوجر نے شروع کیتا۔ احمد گوجر دے ڈولے خاکے وچ کجھ رنگ مقبل نے بھریا تے اگوں وارث شاہ نے ایس نوں مکمل صورت وچ پیش کر کے ناں کھٹیا[1]۔ احمد گوجر ای پہلا شاعر اے جنھے پہلے پنجابی ہیر لکھاری دمودر کولوں اپنے آپ نوں وکھریاں ہون دا چارا کیتا تے دمودر دے طرپیے نوں المیہ بنا دتا پر ایہہ کہانی جدوں مقبل کول آوندی اے تے اوس اپنے فن تے فکر نال ایس نوں ہور من کھچواں بنایا مقبل دی ہیر احمد گوجر دی ہیر نالوں ودھیری چنگی اے وارث شاہ نے جنھاں دو ہیراں کولوں اناں دا فائدہ اٹھایا تے پورے پورے مصرعے تے ادھے اپنی لکھت وچ شامل کر لئے ایہہ ہیر احمد گوجر تے مقبل ای نیں تے ایس معاملے وچ وارث نے احمد نالوں مقبل نوں ودھ ترجیح دتی اے۔

ہن ذرا ایہہ ویکھیئے کہ مقبل تے ہیر دے دوجیاں لکھاریاں وچ کہانی پکھوں کیہ وڈھے فرق نیں اسی ایس گل نوں مقبل رچناولی دے حوالے نال اگے ٹورنے آں۔

۱۔ مقبل دی ہیر وچ رانجھا جدوں مسیتے اپڑ دا اے تے ملّاں اوہدی خاطر کردا تے چنگا سلوک کردا اے جدوں کہ دمودر اپنی ہیر وچ جھیوراں دی اک کڑی اوہدے اُتے عاشق کروا دیندا اے ہیر وارث وچ معاملہ ایہہ اے کہ ملّاں رانجھے دی چنگی کھنپ ٹھپدا اے۔

۲۔ دمودر دی ہیر وچ ہیر دی لڑائی نورے چدھڑ نال ہوندی اے مقبل نے ایہہ گل نہیں دسی۔

۳۔ مقبل نے ہیر دی کڑمائی رانجھے نال جان پچھان ہون توں کئی ورھے بعد کرائی جس نوں بعد وچ وارث نے اپنایا پر مودر نے ہیر دی سیدے نال کڑمائی نو سال دی عمر وچ کروائی۔

۴۔ مقبل ہیر نوں رانجھے دی جھونپڑی وچ اپڑا کے پہلی رات نوں دوناں نوں نسا دیندا اے جدوں کہ دمودر تے وارث شاہ دیاں ہیراں وچ ایہہ واقعہ اڈ شکل وچ اے۔

۵۔ نسّن توں بعد مقبل نے دسیا اے کہ کھیڑے عدلی راجے دے شہر وچ اپڑ کے ہیر تے رانجھے نوں پھڑ کے پہلاں آپ کُٹدے تے پھیر عدلی راجے کول لے جاندے نیں جدوں کہ وارث شاہ رانجھے نوں مرزے وانگوں سواندا اے دمودر نے دسیا اے کہ دونویں عاشق ناہڑاں دی مدد لیندے نیں تے کھیڑیاں نال ناہڑاں دی لڑائی وی ہوندی اے۔

---

[1] وارث نراوارث۔ ص، ۱۵

۶۔ مقبل دی ہیر وچ آؤندا اے کہ جدوں ہیر نوں بد و بدی کھیڑے ویاہ لے جاندے نیں تے رانجھے نوں مجھاں دے کے نوکر بنا کے نال گھلیا جاندا اے راہ وچ کھیڑیاں دے شکار ٹر جان مگروں ہیر رانجھے نوں ڈولے وچ واڑ لیندی اے جدوں کھیڑیاں نوں پتہ لگدا اے تے اوہ مارن نوں تیار ہو جاندے نیں تے ہیر ایہہ آکھ کے بچا لیندی اے کہ ایہہ نوکر اے میرا موتیاں دا ہار ٹٹ گیا سی تے موتی چنن لئی میں آپ اس نوں ڈولے وچ واڑیا اے وارث وچ رانجھا نال ضرور ٹردا اے پر ڈولے وچ دی صورت حال موجود نہیں۔

۷۔ دمودر ہیر دی ماں داناں کُندی دسدا اے پر مقبل ملکی دمودر سہتی دے عاشق داناں رامو برہمن دسدا اے پر مقبل مراد بلوچ، دمودر رانجھے نوں سدھ بگائی کولوں جوگ دواندا اے جدوں کہ مقبل بالناتھ کولوں وارث نے ایہہ ساریاں گلاں مقبل توں لیّاں۔

۸۔ مقبل دے قصے وچ لڈن ملاح دیاں رناں دا ذکر نہیں تے ایہو گل دمودر وچ اے پر وارث اپنے قصے وچ لڈن دیاں رناں دا ذکر کر کے ایہناں نوں رانجھے تے فریفتہ ہوندیاں دسدا اے نالے وارث دی ہیر وچ لڈن دا سلوک رانجھے نال چنگا نہیں جدوں کہ مقبل لڈن دا سلوک رانجھے نال چنگا دسدا اے تے ایہہ گل اوس دمودر توں لئی۔

جنہاں گلاں نوں نکھیڑیا گیا اے ایہناں توں پتہ لگدا اے کہ مقبل دی ہیر دمودر توں بعد ہیر ادب وچ اک اہم دستاویز قرار دتی جا سکدی اے زبان توں اُڈ مقبل نے اپنی فکر نال ایس لکھت نوں اک انمول لکھت بنان دا چارا کیتا۔ مقبل دے کرداراں وچوں رانجھا اک پکّا عاشق دِسدا اے پر اوہ بڑا مہنے بازا اے عورتاں وانگ مہنے بھڑدا اے عورتاں نوں موقعہ ملن تے ضرور نندا اے تے بے وفا خیال کردا اے۔ رانجھا راگاں دا وی جانُو اے ودھیرا انڈرا اے راتی کلّا ای بیلے وچ سوندا اے انج ای ہیر دے کردار نوں ویکھیا جاوے تے ایہہ ودھیریاں خوبیاں والی اے رانجھے نالوں وی نڈر تے دلیر اے سماج نال ٹکر لین توں نہیں جھکدی صدق دی پکّی اے رانجھے دی بیماری داسُن کے واویلا کر دی تے چوڑیاں بھن لیندی، وال کھوہندی تے رب اگے ایہدی صحت لئی گڑگڑا کے دعاواں منگدی اے ودھیری چالاک اے جنج ویلے جدوں رانجھا اوہدے ڈولے وچوں پھڑیا جاندا اے تے جھٹ ای موتیاں دا ہار توڑ کے موتی چنن لئی بلان دا بہانہ بنا کے اوہنوں بچا لیندی اے۔ رانجھے نال عورتاں

بارے بحث وچ پوری اُتر دی اے۔ مقبل دی ہیر دے سارے کردار ودھیرے نتارویں نیں ایس توں اڈ مقبل نے اپنی ہیر وچ اپنے زمانے دے سماج دا نقشہ بڑے استادکاری والے ڈھنگ نال تے کامیابی نال کھچیا اے ایہناں ساریاں خوبیاں توں مگروں ہن ذرا ہیر مقبل وچوں کجھ نمونے ویکھو جنہاں توں مقبل دے فکر تے فن دا گویڑ لانا آسان ہو جائے گا۔

[1] تارے گن دیاں رانجھے نوں رات گزری ہوئی فجر تے اٹھ نماز پڑھدا
راہ جھنگ سیالاں دا پچھ کے جیو گھوڑا شوق دا پیڑ کے ترت چڑھدا
چاٹ برھوں دی رانجھے نوں زور لگی جیویں دودھ مدھانیاں وچ کھردا
جنہاں عاشقاں محل نہ ماڑیاں نی تنہاں آکھ کیہ مقبلا خوف گھردا

[2] رانجھا آکھدا ہیر نوں سمجھ ہیرے تینوں سچ دی بات سناوساں میں
ہور کم نہ آوندا کوئی مینوں پر مجھیاں چار لیاوساں میں
موجود مہر ہزارے دالا ڈلا ہاں خاطر ہیر دی چاک سداوساں میں
مقبل ہیر دے جیودی ہیر جانے پر اپنی توڑ نبھاوساں میں

[3] مساں مساں کر کے کیدو رات کٹی چوچک سیال دے پاس اُٹھ آوندا اے
جو کجھ ہیر دا رات نوں حال ڈٹھا قصہ آکھ تمام سناوندا اے
پیر اپنے چغل نے کہی ماری لہو ہیر تے رانجھے دے نہاوندا اے
مقبل چغل دا ستیا ناس جاوے اگے اپنا پھیڑیا آوندا اے

[4] ہیر آکھیا قاضیا گھول گھتی تیرا حکم مناں سردار تھیواں!
میرے چم دیاں لاہ کے پہن جُتیاں جے میں عذر کراں گنہگار تھیواں
اے پر ایہہ ہنیر نہ ہوئے میتھوں رانجھا چھوڑ کے کھیڑے دی نار تھیواں
مقبل یار دے نال قرار میرا غیر محرماں تھیں بیزار تھیواں

---

[1] ہیر مقبل ایڈیٹر ڈاکٹر فقیر۔ص، ۷

[2] اوہی۔ص، ۱۵

[3] اوہی: ص ۲۴

[4] ہیر مقبل ایڈیٹر ڈاکٹر فقیر: ص ۴۵

[1] گھر جائیکے مائوں نوں کہیا سہتی اماں نواں جوگی اک آیا اے
بیٹھا وچ اجاڑ دے مار دھواں کدی عمر سر سوال نہ پایا اے
کسے کھروند پیوندا نہ ڈٹھا اوس اپنا بھیت لکایا اے
جیہا سُنی دا سی تیہا جا ڈٹھا مقبل کامل رب ملایا اے
[2] ہویا عادلی راجے دا درد کٹھا کیتی ہیر تے رانجھے دعا میاں
ہور شہر سارا گلزار ہو یا دتی رب نے اگ بجھّا میاں !
کہیا راجے نوں ہیر تے رانجھنے نے تیرا کرگ مقصود خدامیاں
عشق ہیر تے رانجھے دا پاک ہویا مقبل ظاہر آکھ سنا میاں

جنگ نامہ

جیویں کہ پچھے گل کر آئے آں مقبل نے جنگنامہ ۱۱۵۹ھ یاں ۱۷۴۷ وچ لکھیا ایہہ اٹھارویں صدی دا پہلا ادھ اے پنجابی ادب وچ مرثیے دی ٹورول جھات ماریئے تے مرثیہ پھٹکل تے جنگ نامے دی صورت وچ ایدوں پہلاں موجود سی ستارویں صدی وچ سلطان [3] باہوتوں مگروں اٹھارویں صدی ۱۷۲۳ وچ رکن [4] دین نے حسین واعظ کاشفی دی کتاب روضۃ الشہدا (فارسی) دا کھلا منظوم ترجمہ کیتا۔ مرزا محمد [5] رفیع سودا (۱۷۰۶ء۔۱۷۸۱ء) نے وی مرثیہ لکھیا پر ویکھیا جاوے تے ایس صدی دا پہلا اہم مرثیہ نگار مقبل ای اے جس نے جنگنامے نوں اک مثنوی وانگ بنا سوار کے مرثیے دی اصل صورت وچ سامنے لیاندا ایہدی بنتر وی مثنوی والی اے۔ مقبل نے کربلا دے دکھانت دا تاریخی مواد تاریخاں دی تھاں ادب وچوں لیا تے جنگ نامیاں دی پرت تے چلدیاں ایس دا باقاعدہ اک پلاٹ بنایا ایہدے وچ اپنے تخیل دی استاکاری لا کے کئی چیزاں دا واہدا کر لیا مثال دے طور تے میدان جنگ وچ امام قاسم دی شادی تے امام حنیف والا سارا قصہ خاص طور تے ذکر

---

[1] اوہی: ص ۱۰۰
[2] مقبل۔ رچناولی (گورمکھی) ص، ۱۱۱
[3] مجموعہ ابیات باہو مرتبہ ملک فضل دین ص، ۹ (ج۔ جے کر دین علم وچ ہوندا تاں سر نیزے کیوں چڑھدے ہو)
[4] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ شہباز ملک: ص، ۳۵
[5] کلیاتِ سودا (جلد دوم) ص، ۱۸۶۔

دے قابل نیں حالانکہ ایہہ دونویں گلّاں تاریخی طور تے ثابت نہیں۔ ایس بارے ایہو آکھیا جاسکدا اے کہ اوہ تاریخ نہیں سی لکھ رہیا تے اک جنگنامہ یاں مثنوی تحریر کر رہیا سی تے ہیروانگ ایس نے ایہدے وچ وی اپنی کلپنا دے لشکارے نال اپنی تحریر نوں ودھ توں ودھ چمکان دا چارا کیتا اے مطلب ایہہ اے کہ اوس نے جنگ نامے دے پلاٹ نوں پہلاں چنگی طرح گندن دی کھیپل کیتی تے پھیر ایس نوں اپنی زبان تے بیان نال شنگار کے اک انملی دستاویز پنجابی ادب نوں دے دتی، مقبل دی ایس لکھت وچ انج جاپدا اے کہ جنگنامے دے بیان وچ غم، حزن، دردمندی تے رحم دے جذبیاں نوں اُبھارن دا مقصد ہر ویلے لکھاری دے سامنے رہیا اے ایس لئی جدوں اوہ رزم دا بیان کردا اے تے وارتوں بالکل مختلف ڈھنگ نال اپنی گل نُوں اُلیکدا اے انج جاپدا اے کہ لکھاری وار تے جنگنامہ (مرثیہ) دے بنیادی فرق توں جانوں سی کیوں جے واروچ جنگ دے بیان ویلے لکھاری ایس گل نوں سامنے رکھدا اے کہ ایس دا مجموعی اثر بہادری دا ہووے پر جنگنامے (مرثیہ) دے لکھاری دا کم ایہہ ہوندا اے کہ اپنے سورمے دی موت دا ذکر دُکھ بھرے ڈھنگ وچ کرے جیہدے نال اوہدی بہادری دے بیان دے نال پڑھن سنن والے وچ غم حزن دردمندی رحم تے ترس دے جذبیاں نوں اُبھاریا جاوے تے مقبل ایس وچ کامیاب نظر آؤندا اے۔

جنگ نامے وچ اک خوبی ایہہ وی اے کہ اوہدے وچ واقعہ نگاری بڑی ٹھکویں اے جنگ دے میدان وچ حضرت قاسم دے جنگ تے جان توں پہلاں اوہناں داویاہ تاریخی لحاظ نال ثابت نہیں پر مقبل ویکھو ایس نوں کنے قدرتی ڈھنگ نال بیان کردا اے۔

کہیا رو امام نے توں سن میری جان[1]	تینوں گھلنا جنگ وچ مینوں ناہیں شان
پہلے کراں جو آکھیا بھائی شاہ حسن	پچھوں جو کجھ آکھسیں سوئی لیساں من
قاسم دا سر چُمدا حضرت شاہ حسین	نال کلیجے لاوندا دل نوں آوے چین
آکھن لگا روئے کے سُن میرے فرزند	میرا تیرے ڈٹھیاں دل ہوئے خورسند
حرماں اندر لے گیا پھڑ قاسم دا ہتھ	گُل قبیلہ میل کے کر کے بیٹھا ستھ

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: شہباز ملک۔ ص، ۱۳۲

قاسم شاہ حسین نوں کیتے ست سلام　　قاسم نوں پہنایا جوڑا آپ امام
بیٹی بخشے اوسنوں سیّد نیک خصال　　قاسم دے سر سہرا بنھے ہتھاں نال
نہ کجھ دِسّے مقبلا شادی دا معمول　　ہتھیں مہندی نہ لگی دھڑی نہ لائی مول

ایس جنگ نامے وچ اک خوبی ایس دی منظر نگاری اے مقبل اپنے بیان وچ اجیہا رنگ بھر دا اے کہ انج لگدا اے کہ ایہہ ماجرا بالکل اکھاں سامنے ہو رہیا اے۔

[1] ویری شاہ حسین تے سارے آئے ٹُٹ　　تیر چلاون مینہ جیوں ترکش گئے نکھُٹ
شیراں وانگوں گج کے رن وچ پیا حسین　　تھر تھر کنبن خارجی دل وچ ناہیں چین
اگے مار امام نے دتی فوج ہٹا　　مِل مِل تیغاں مار دا لشکر پئے کہا

اک ہور خوبی جیہڑی جنگ نامے وچ سانوں دسدی اے اوہ اے جذبہ نگاری جنگ دے بیان وچ غم تے حُزن نوں ہور اجاگر کرن لئی ذرا جذبے نگاری دا کمال ویکھو قاسم دی شہادت تے قاسم دی بیوہ دا حال:

[2] لہو قاسم دا ویکھ کے لیندی بھر بھر بک
لے لے خون امام دا بی بی ملیا مُکھ
سائیاں تیری سیج تے مول نہ سُتی سُکھ
کیہا لایا رب نے مینوں ڈاھڈا دُکھ
لوھڑا کیہا ورتیا میں تتّی دے بھا
اک اکلی میں رہی چلا گیا نوشاہ

مرثیے دا وڈا مقصد رونا رواناں ہوندا اے ایسے لئی مرثیہ نگار اپنے بیان وچ زیادہ توں زیادہ دکھ دا انداز لیوندا اے ایس لئی اک ڈھنگ ''وین'' وی اے مقبل نے وی ہر شہیدی مگروں ''وین'' دا سربندھ کیتا اے کیوں جے پنجابی وچ وین تے الاہنی لوک ادب وچ وی تے معاشرے وچ موجود اے مقبل نے وین وچ کمال کر دتا اے کہ پڑھن سنن مگروں بندہ اپنے اتھرو نہیں ڈک سکدا تے ایہو مرثیہ نگار دا کمال اے مقبل دا ایہو وین ودھیرا مشہور اے، امام حسین دی شہادت مگروں۔

---

[1] اوہی: ص، ۱۴۰
[2] جنگ نامہ مقبل تے مرثیہ: شہباز ملک۔ ص، ۱۳۴

زینب آہیں ماریاں نالے اُم کلثوم [1] ویرا سانوں کر گیوں نمانیاں تے مظلوم

بی بی چوڑا بھنیا پُٹ پُٹ سُٹے واں سائیاں کر کرپٹدی چیکاں مارے حال

مارطمانچے قہر دے منہ تے پائے نیل بال رنڈ پیا آیا مولے رکھے اصیل

نکوں نتھ اتار کے کہندی کر کر وین رنڈا ڈیرا کر گیوں دو نوشاہ حسین

کو نا وچ اجاڑ دے گیوں اسانوں چھوڑ سے ورھیاں دی بیت نوں پل وچ دتو توڑ

مطلب ایہہ اے کہ مقبل نے اک کامیاب جنگ نامہ (مرثیہ) لکھن لئی اوہ سارے طریقے اپنائے جیہڑے اوہ اپنا سکد اسی اتوں اوس نے اپنے کلام وچ زور پیدا کرن لئی تشبیہ استعارہ تے دوجے گن وی اپنی شاعری وچ بڑے فنکارانہ ڈھنگ نال لیاندے پھیر اک ہور خوبی جیہڑی مقبل وچ خاص نظر آوندی اے اوہ اے اوہدا مقامی پن، قاسم دے ویاہ دے بیان وچ اوہ پنجاب دے کسے ویاہ دا نقشہ کھچدا اے حالانکہ جنگ دا ایہہ بیان عربی معاشرے دا اے، انجے ای بہت سارے استعارے تے تشبیہاں اُکے مقامی نیں مثال دے طور تے جنگ حنیف دے بیان وچ یزیدنوں مجبوری پاروں جنگ تے ٹردیاں دسن لئی کہندا اے کہ یزید انج حنیف دے مقابلے وچ جنگ تے آیا جیویں ماپے اپنے کسے پترنوں بنھ کے ٹلاں کول پڑھن لئی لیوندے نیں۔

---

[1] جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ : شہباز ملک۔ ص ۱۴۳۔ ۱۴۴

سیّد بلھّے شاہؒ دا تصوف

[1] علموں بس کریں اوہ یار　　علم نہ آوے وچ شمار
اکو الف تیرے درکار　　جاندی عمر نہیں اعتبار
علموں بس کریں اوہ یار

او بندیا توں ایہہ گل سمجھ لے کہ تینوں ایتھے تے اوتھے دونواں جہاناں وچ صرف اکو الف دی لوڑ اے جے ایہہ تینوں مل جاوے تے پھیر بوہتے علماں وچ تینوں پین دی کوئی لوڑ نہیں تے ایہہ الف جیہدے پہلاں کجھ وی نہیں تے بعد دا روپ وی ایسے دا روپ اے ایہہ الف، اللہ اے اک تے واحد اللہ جیہڑا انسان دی ازلی تے ابدی منزل اے تے ایس ازلی تے ابدی منزل دا پاندھی[2] سیّد بُلھے شاہ اے جیہڑا پنجابی شاعری تے تصوّف دا اک سچّا مانک موتی اے بُلھّے شاہ اپنا تعارف کراندیاں فرماندے نیں۔

کیہ پچھنا ایں ذات صفات میری
اوہو آدم والی ذات میری
نحنُ اقرب دے وچ گھات میری

نحنُ اقرب کیہ اے؟ اوہ سچ بول قرآن حکیم وچ فرمایا اے نحنُ اقرب الیہِ مِن جبل الورید کہ (اے انسان) میں تیری شاہ رگ دے وی نیڑے آں ایسے لئی بلّھا اکو الف دا چاہوان اے اک دالوڑ وندا اے تے ایس اک دا مقام تے شاہ رگ توں وی نیڑے اے۔ دوجے مسلمان صوفیاں وانگوں بُلّھے شاہ دی ساری شاعری ایسے اک دی بھال تے دوآلے گھمدی اے جیہڑا شاہ رگ توں وی نیڑے اے بُلھّے شاہ جہناں دا اصل ناں عبداللہ شاہ سی محمد درویش دے پتّر سن جیہڑے

---

[1] ایس مضمون وچ متن کافیاں بُلّھے شاہ : سیٹھ آدم جی عبداللہ، وچوں ورتیا گیا اے
[2] مہکدے پھُل: ڈاکٹر فقیر ص ۷۵

اچ شریف گیلانیاں دے وسنیک سن جتھوں ملک وال تے اوتھوں پانڈو کے بھٹیاں تحصیل قصور وچ آوسّے سن۔ بُلھے شاہ ایتھے ای ۱۱۰۳ھ مطابق ۱۶۹۱ء وچ جمّے ایتھے ای پلّے ودھے ربی عرفان حاصل کیتا۔ واحدانیت دے گیت گائے تے ایتھے ای ۱۱۷۱ھ مطابق ۱۷۵۸ء وچ رب نال جا رلے۔[1]

سید بُلھے شاہ دی مڈھلی تے ظاہری تعلیم قصور وچ ای مولانا غلام محی الدین قصوری پاسوں مکمل ہوئی پر باطنی تعلیم لئی اوہ لاہور دے اوس ویلے دے مشہور بزرگ شاہ عنایت قادری دی بیعت ہوئے شاہ عنایت، قادری بزرگ سن ایس کر کے اوہناں بُلھے شاہ نوں قادری رنگن وچ رنگیا جیہڑے رب دی یاد کرن لئی راگ رنگ نوں بُرا نہیں سمجھدے ایس داذکر اوہ انج کردے نیں۔

پیر پیراں بغداد اساڈا مرشد تخت لاہور

سیّد بُلھے شاہ دی حیاتی تے شاعری ایس گل دی گواہ اے کہ اوہ اک سالک دے اوہناں تناں پڑاواں توں لنگھے سن جہناں نوں پار کرنا ہر سالک لئی ضروری ہوندا اے فناہ فی الشیخ دی منزل وچ بُلھے شاہ تے اپنے مرشد شاہ عنایت قادری دی رنگن چڑھی۔

پہلی پوڑی پریم دی پلصراطے ڈیرا
حاجی مکّے حج کرن میں مکھ ویکھاں تیرا
آئیں عنایت قادری ہتھ پکڑیں میرا

سیّد بُلھے شاہ ہوراں نوں اپنے مرشد شاہ عنایت نال انجے دا پیار سی جویں دا خواجہ غلام فریدنوں فخر جہاں نال، خواجہ غلام فرید وانگوں بلھے شاہ دیاں کنیاں ای کافیاں وچ شاہ عنایت قادری داذکر ملدا اے انج اوہ اپنے مرشد دے راہیں سلوک دی ایدوں اگلی منزل فناہ فی الرسول ول ودھدے نظر آوندے نیں۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم داذکر انج کردے نیں۔

فضل تیرا اسانوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحب میرے خاص وسیلے

سالک دی اصل منزل تے ازلی تے ابدی واحد ذات باری تعالیٰ ہوندی اے مرشد تے رسول پاک نوں سالک ایس منزل تیکر اپڑن دا وسیلہ سمجھدے نیں سید بُلھے شاہ ہوراں وی کھلے لفظیں ایس گل دی دس پائی اے کہ

پاک رسول محمد صاحب میرے خاص وسیلے

---

[1] مہکدے پھُل: ڈاکٹر فقیر ص ۴۷

تصوف کیہ اے؟ اوس واحد اک رب دا عرفان جیہڑا کائنات دیاں ساریاں ای شیواں دا بنان تے مٹان والا اے اصل اسلامی تصوف تے اصحاب صفہ دا سی جیہڑے خداتوں ڈرن گناہ دے فکر تے بندگی دے مڈھلے اصول رکھدے سن جدوں اسلام دا گھیرا عربوں نکل کے دور دور تیکر اپڑیا تے اسلام دے وسیلے نال رب دے عرفان دیاں گلاں ہون لگیاں اسلام اجیہا دین اے جیہڑا فطری عمل رکھدا اے قرآن تے گوہ کیتیاں کئی چیزاں اجیہاں سامنے آئیاں جیہڑ یاں ایہناں مڈھلے صوفیاں دے تصوف نوں ذرا ہور اگے لے گیاں رب نوں پان لئی صوفیاں نے حلیمی، تیاگ دکھ وچ سکھ ماننا تے ورد و ظیفے عیسائیت دے اثرتوں قبولے تے ہمہ اوست ایرانی اثر دے تحت اسلامی تصوف وچ آیا یونان والے رب نوں اک سوہنی شے تے سمجھدے سن۔ رب نوں پان لئی اوہنوں سوہنا سمجھنا تے اوہدے نال پیار کرنا صوفیاں نے اپنایا تے برصغیر وچ دے ہندوواں گوروواںگ مرشد تے زور دینا اپنالیا انج ایتھے آ کے اسلامی تصوف نے اک اجیہی شکل اختیار کرلئی جیہڑی اصحاب صفہ دے صوفیاں دے تصوف دی بنیاد تے قرآنی تعلیم دیاں اٹاں گارے نال اک اُچّا سچا محل سی جیہڑا اج توڑی قائم دائم اے۔

جویں کہ پہلاں کہیا جا چکیا اے مسلمان صوفیاں نے ایہہ اثر انج ای قبول نہیں کر لئے سگوں ایہناں نوں قبولن لئی اوہناں قرآن پاک توں سند حاصل کیتی اے جویں ایہہ کہ ہمہ اوست دا فلسفہ ای لے لو جیہڑا محی الدین ابن العربی نے استدالی رنگ وچ سامنے لیاندا ایس دی بنیاد صوفیاں دے نیڑے قرآن دی اوہ آیت اے جس وچ رب نے اپنے آپ نوں انسان دی شاہ رگ دے نیڑے دسیا اے۔

نحنُ اَقربُ اِلیہِ مِن حَبلِ الوَرِید

یاں قرآن دی ایہہ آیت کہ "ھوالاولُ ولاخرُ والظاھرُ ولباطنُ"۔ انج ای نبی پاک دی پیروی وچ مرشد پھڑن دا جواز موجود اے ایسے لئی اپنے مرشد راہیں سیّد بلھے شاہ رسول پاک نوں رب تیکر اپڑن دا وسیلہ آکھدا اے۔

بلھے شاہ[1] ہمہ اوستی صوفی اے تے ایس دیاں ودھیریاں کافیاں وچ سانوں ایہہ رنگ ملدا اے۔ ہمہ اوست وچ صوفی کہندے نیں کہ کائنات دی ایس کثرت وچ وی وحدت ای اے تے

---

[1] مہکدے پھُل: ڈاکٹر فقیر۔ ص ۹۷

ایہہ وحدت کئی روپ وٹا کے سامنے آوندی اے ایس لئی دوجیاں وانگوں بُلھے شاہ وی کہندے نیں۔

ہر ہر وچ صورت رب دی اے

ایس دا بلھے شاہ نوں ادراک اے ایسے لئی تے اوہ کہندے نیں کہ

منہ آئی بات نہ رہندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

جھوٹھ آکھاں تے کجھ بچدا اے | سچ آکھاں بھانبڑ مچدا اے
جی دوآں گلاں توں بچدا اے | بچ بچ کے جیبھا کہندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

اک لازم بات ادب دی اے | سانوں بات معلومی سب دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے | کِتوں ظاہر کھول چھپیندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

جس پایا بھیت قلندر دا | راہ کھو جیا اپنے اندر دا
سکھ واسی ہے اس مندر دا | جتھے چڑھدی ہے نہ لہندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

کتے ناز ادا دکھلائی دا | کتے ہو رسول ملائی دا
کتے عاشق بن بن آئی دا | کتے جان جدائی سہندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

جدوں ظاہر ہوئے نور ہوریں | جل گئے پہاڑ کوہ طور ہوریں
تدوں دار چڑھے منصور ہوریں | اوتھے شیخی نہ تینڈی مینڈی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

جے ظاہر کراں اسرار تائیں | سب بھُل جاون تکرار تائیں
پھر مارن بلھے یار تائیں ! | ایتھے مخفی بات نہ رہندی اے

منہ آئی بات نہ رہندی اے

قرآن وچ آؤندا اے کہ "اللہ نور السمٰوٰت والارض" اللہ عرش تے فرش دا نور اے بلھے شاہ ہوراں ایسے نور دا ذکر کیتا اے۔ الغزالی جدوں تصوّف ول آیا تے اوس نے قرآن دی ایسے آیت تے اک کتاب لکھی جہدا ناں "مشکوۃ النوار" سی ایس وچ الغزالی نے رب دے نور دا جھلکارا کائنات دی ہر شے وچ دسیا منصور بن الحلاج نے آکھیا رب دے نور توں ای سب اکھیاں نے جوت حاصل کیتی اے۔

بلھے شاہ ہوری ای ایسے ای نور دے پجاری سن تے ایس دی بھال وچ اوہ کئی تھاں مذہب دیاں ظاہری گلاں نوں وی اولانگھدے نظر آؤندے نیں۔

وید قرآن پڑھ پڑھ تھکّے　　سجدے کر دیاں گھس گئے متھے
نہ رب تیرتھ نہ رب مکّے　　جن پایا تن نور او تار!
عشق دی نویں نویں بہار

بلھّے شاہ ایس نور دا عاشق سی تے صوفیاں دا عشق کیہ ہوندا اے؟ صوفیاں موجب رب کائنات دیاں سبھناں شیواں وچ ظاہر ہویا پر بندہ ایس دا ادراک پوری طرح نہیں کرسکدا ایس دا پورا ادراک کرن لئی انسان وچ اک تڑپ تے سک دی لوڑ ہوندی اے جیہڑی عشق کہاندی اے صوفی ایس تڑپ تے سِک توں مالامال ہوندے نیں۔ بلھّے شاہ ایسے عشق نال ای بھرے نیں کہندے نیں۔

عشق دی نویں نویں بہار
جاں میں سبق عشق دا پڑھیا　　مسجد کولوں جیوڑا ڈریا
ڈیرے جا ٹھاکر دے وڑیا　　جتھے وجدے ناد ہزار
عشق دی نویں نویں بہار
جاں میں رمز عشق دی پائی　　مینا طوطا مار گوائی
اندر باہر ہوئی صفائی　　جت ول ویکھاں یار ویار
عشق دی نویں نویں بہار
ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے　　بھلی ہیر ڈھونڈیندی بیلے
رانجھا یار بُکل وچ کھیلے　　سدھ نہ رہی آسرت نہ سار
عشق دی نویں نویں بہار

اپنے ایس عشق نوں بلھے شاہ ہوراں بڑے بڑے سوہنے تے من موہنے ڈھنگاں وچ اُلیکیا اے کتے صاف سدھاتے کتے پنجاب دیاں پیار کہانیاں دے کرداراں راہیں۔ رانجھا بلھے شاہ ہوراں دی خاص علامت اے جس وچ اوہ اپنے ازلی محبوب دی جھلک ویکھدے سن کہندے نیں۔

رانجھا جوگیڑا بن آیا

ایس جوگی دی ہے ایہہ نشانی　　　کن وچ منددراں گل وچ گانی

صورت ایس دی ہے لاثانی　　　ایس الفوں احد بنایا

رانجھا جوگیڑا بن آیا

انج ای ''فناہ فی اللہ'' دے مرتبے تے اپڑ کے سالک نوں جیہڑا روحانی تجربہ حاصل ہوندا اے اوس دا بیان بڑا آوکھا ہوندا اے پر بلھے شاہ ہوراں اپنے علامتی ڈھنگ وچ ایس تجربے نوں بڑے سوہنے انداز وچ اُلیک دتا اے۔

رانجھا رانجھا کر دی نی میں آپے رانجھا ہوئی

سدوئی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

بلھے شاہ ہوراں دی وڈیائی ایس وچ اے کہ اوہناں دا تصوف با مقصد تصوف اے تے اوہ ڈونگھے روحانی تصور تے احساس تے قائم اے۔ اوہناں دی وڈیائی ایس وچ اے کہ اوہناں نے شاہ حسین دے زبان دے مغربی پنجابی والے ڈھنگ دی تھاں مرکزی پنجابی نوں اپنایا اے ایس توں اڈ بلھے شاہ ہوراں تصوف نوں فارسی رنگن وچوں کڈھ کے نرول پنجابی گھروکی رنگن دتی اے بلبل تے پھل دی تھاں چرخے تے تکلے نوں لیاندا اے تے انج اوہ ربی ایکتا دے گیت گاوَن دے نال نال انسان نوں نیک عمل کمان دی پکّی وی کردے نیں۔ پنجابی صوفیاں وچ ایہہ گل بڑی پیاری اے کہ اوہ نیک عمل دی تلقین کرن دی تھاں سرتوں پیراں تائیں اپنے آپ نوں باعمل ظاہر کر کے تے مثال بنا کے پیش کردے نیں انج اوہناں دا لوکائی نوں اک رب ول بلانا نرا وعظ نہیں سگوں اک جیوندی جاگدی مثال اے۔ بلھے شاہ ہوراں دیاں کافیاں وچ اک گل سانوں ایہہ وی بالکل وکھری تے انفرادی لبھدی اے کہ اوہناں دی شاعری وچوں انسانی ایکتا دی سوگندھ آوندی اے جے ایہہ آکھیئے کہ بلھے ہوراں دوجیاں مذہباں دے بندیاں نوں اوہناں دے مذہبی حلقیاں وچ رہندیاں

ہویاں وی اسلام دے نیڑے لیاندا تے ایہہ جھوٹھ نہیں ہوئے گا ایہو وجہ اے کہ ڈاکٹر[1] لاجونتی راما کرشنانوں بلھے شاہ ہوراں بارے آکھنا پیا کہ:

''بلھے شاہ دے رب دے جلوے وچ اسلام دا رنگ ہے اوہ ایس جلوے بارے روائتی انداز وچ شعر کہندا اے رب تے رسول ﷺ دی تعریف کردا اے تے قرآن دیاں آئتاں وچ لیوندا اے:''

1. پنجابی دے صوفی شاعر: (ترجمہ پنجابی، مجلس شاہ حسین) ص ۹۶

وارث شاہ: اک آفاقی شاعر

کوئی وی شاعر بھانویں اوہ کسے وی علاقائی سطح تے شاعری کر رہیا ہووے جدوں اوہدی شاعری دی عمارت دی بنیاد فکر تے سوچ دے انسانی فطرت دے مسالے نال چکی جائے گی تے اوہ اوس علاقے دی سطح توں اُچّا ہو کے آپ مہارے عالمی پدّھر تے اَپڑ جائے گا ایتھے اپڑ کے اوہدی شاعری دا منہ مہاندرا فن تے سوچ دیاں آفاقی قدراں توں مکمل ہوئے گا۔

شاعری کیوں جے جذبیاں دے اظہار دا ذریعہ اے اوہ جذبے جیہڑے انسان دی جگ بیتی تے ہڈ ورتی دے سٹے وجھوں ہوند وچ آؤندے نیں جدوں ایہناں سَچے تے سُچے جذبیاں نوں اثر والے ڈھنگ نال کوئی سگھڑ سیانا فن کار اکھراں دا روپ دیندا اے تے ایہہ جذبے انسانی جگ بیتی تے ہڈ ورتی دے روپ وچ امر ہو کے ہر انسان لئی کتے تے عبرت دا سامان مہیا کردے نیں تے کتے ایہہ چانن منارے دا روپ دھار لیندے نیں۔ سوچ تے فکر دا ہمیش رہ جان والا ایہہ بیان اپنے نال نال اوس فنکار نوں وی امر بنا دیندا اے۔ ایس پدّھر تے آ کے ہر انسان ایہناں بولاں وچ اپنے ساہواں دی ہواڑ تے اپنے دل دی دھڑکن محسوس کردا اے۔

ویکھیا جاوے تے وارث شاہ توں پہلاں کنیاں ای ہیراں لکھیاں گیّاں بڑے بڑے سرکڈھویں لکھاریاں نے ہیر کہانی نوں اپنے سوہنے تے من موہنے ڈھنگ وچ اپنی اپنی ہت موجب بیانیا پر ایس نوں اک اُچ پدھر دا شاہکار تے امر بنان والا میاں وارث ای اے جیہڑا ہیر لکھن پاروں آپ وی امر ہو چکیا اے۔

وارث دی ہیر دوجیاں نالوں اپنے آپ نوں ہور خوبیاں دے نال نال اچیچا کر کے دو خوبیاں نال وکھ کر دی اے۔ اوہناں وچ پہلی خوبی اوہدا بیان ڈھنگ جس نوں اسلوب آکھ لَو یاں سٹائل تے دوجی وارث دی فطرت شناسی۔

سیانے لوک شاعری یاں ادب دے باہر لے تے اندر لے مہاندرے وچ دیاں خوبیاں[1] نوں بیان ڈھنگ اسلوب یاں سٹائل داناں دیندے نیں مطلب ایہہ کہ جدوں کوئی شاعر یاں ادیب کسے جگ بیتی ہڈورتی نوں اپنے تجربے دی بھٹھی وچ گال کے تے اوہنوں اپنے وکھ اسلوب یاں ڈھنگ وچ بیان کردا اے تے اوہدے وچ اوہدا آپا وی شامل ہو کے رہ جاندا اے انج بیان دا جیہڑا منہ مہاندرا لوکاں دے سامنے آؤندا اے ایہہ اوہدا اسلوب یاں سٹائل اے۔

وارث شاہ وچ ایس دا نکھیڑا بڑے سوکھے طریقے نال ایس طرح کیتا جاسکدا اے کہ اوس نے جیہڑی کہانی بیان لئی چنی اے اوہ پہلاں وی کئی شاعراں بیان کردتی سی ایس گل دا احساس اُوس نوں آپ وی سی ایسے لئی اوہ قصے دے شروع وچ ای لکھدا اے۔

حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا ای[2]
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا جیہا پھل گلاب دا توڑیا ای
بہت جیوڑے وچ تدبیر کر کے فرہاد پہاڑ نوں پھوڑیا ای
سوبھا دین دے زیب بنا دتا جیہا عطر گلاب نچوڑیا ای

وارث شاہ دا ایس بیان وچ ''پھل گلاب'' نوں توڑن تے فرہاد وانگ پہاڑ نوں ''پھوڑن'' دا ذکر ایس گل ول سینت ماردا پیا اے کہ وارث شاہ نوں ایس مشکل دا احساس ہے سی ایسے لئی اوس دوجیاں ہیراں دے ہوندیاں ہویاں اپنی وکھ انفرادیت وکھائی اوس ات دی محنت کر کے فرہاد وانگ پہاڑ نوں پُٹ کے انفرادیت والی نہر نال سیراب کر کے جیہڑا گلاب دا پھل اُگایا ایس دی خوشبو نہ صرف پنجابی ادب سگوں عالمی سطح تے ادب عالیہ وچ وی محسوس کیتی گئی۔

دوجے شاعراں نالوں وارث نوں نکھیڑن تے وارث دی وڈھپ نوں اجاگر کرن لئی وڈھیریاں مثالاں دتیاں جاندیاں نیں پر ایتھے اکو مثال ای کافی اے مقبل وارث شاہ دے دور دا اک پُراثر تے سرکڈھواں ہیر لکھاری اے اوہ اپنی ہیر وچ ہیر تے رانجھے دی پہلی ملاقات دا حال انج بیان کردا اے۔

---

[1] وارث نرا وارث: سرفراز حسین قاضی ص ۲۰
[2] ایس مقالے وچ متن ہیر وارث شاہ مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر وچوں ورتیا گیا اے۔

ہیر آکھدی بخش گناہ میرا سچے سترا آن جگایا ایں
گھول گھتی آں اس راہ اتوں جس راہ توں چل کے آیا ایں
باپ دا دیوں ذات دا کون ہیں توں کس ماں سپتری جایا ایں
آونسی پاؤندی کانگ اڈاوندی نوں مقبل رب نے آن ملایا ایں

ایسے ای ملاقات نوں وارث دے لفظاں وچ انج بیان کیتا گیا اے۔

گھول گھتی میں تینڈی واٹ اُتوں بیلی دس ہاں کدھروں آؤ نائیں
کسے مان متی گھروں کڈھیا ای جس واسطے پھیریاں پاو نائیں
کیہ نام تے ذات دا کون ہیں توں اتے کس دا پتر کہاو نائیں
کون چھڈ آیوں پچھے مہر والی جس واسطے توں پچھوتاؤ نائیں

وارث دیاں خوبیاں وچ فطرت شناسی دا ذکر پچھے کیتا جا چکا اے جیہڑی اوہدی ہیر دا ڈھلا پکھ اے ایتھے ویکھو کہ ہیر زنانی اے تے زنانیاں والے ای جذبیاں دا اظہار پئی کردی اے اوہ رانجھے نوں ویکھدیاں ای چاہن لگ پئی اے پر چھیتی نال ایہہ وی جاننا چاہندی اے کہ اوہ پہلاں ای تاں کسے دا نہیں ہو چکیا ایس لئی پہلی ملاقات وچ

کون چھڈ آیوں پچھے مہر والی

آکھ کے اپنے دل دی تسلّی کرنا چاہندی اے مقبل وچ سانوں ایہہ گل اُکّی نہیں ملدی سگوں ایس توں اُلٹ اوہ پہلاں توں ای اوہدیاں آونسیاں پان ڈہی اے۔

وارث دی ہیر وچ فطرت شناسی دا ایہہ عمل بڑا ڈوھنگا اے تھاں تھاں سانوں ایس دا حساس ہوندا اے۔ وارث دے فن دی ایہو ای خوبی اوس نوں آپ مہارے پنجابوں کڈھ کے عالمی پدّھر تے لے آؤندی اے، وارث دے فن وچ ہور کئی تھاں ایسے دے جھلکارے دکھائے جا سکدے نیں۔

اک لفظ اے ایکسپلوئی ٹیشن (exploitation) جس نوں استحصال وی کہندے نیں ایس نوں اسی پنجابی وچ ''ڈھڑ بنانا'' آکھاں گے ایس دا احساس تے چرچا عالمی پدّھر تے ماضی قریب وچ ای ہویا اے۔ پر ایہہ انسانی معاشرے وچ صدیاں توں موجود اے۔ ہیر وچ بڑے سوہنے مؤثر تے اثریلے ڈھنگ وچ نہ صرف ایس نوں نتار کے بیان کیتا گیا اے سگوں ایس دی نکھیدی کرن

دے نال نال ایس دا اُپاوی دسن دا چارا کیتا گیا اے۔

دھربنان دے ایس عمل دا مڈھ ہیر دے شروع وچ ای بجھدا اے جدوں رانجھے دے بھرا باپ دے مرن مگروں زمین دی ونڈائی ویلے چنگی زمین آپ تے مندی رانجھے نوں مڑھ دیندے نیں وارث لکھدا اے۔

حضرت قاضی نے پینچ سدا سارے بھائیاں زمین نوں کچھ پوایا ای
وڈھی دے کے زمیں دے بنے وارث بنجر زمیں رنجھیٹے نوں آیا ای
کچھاں مار شریک مذاق کر دے بھائیاں رانجھے دے باب بنایا ای
گل بھائیاں ایہہ بنا چھڈی مگر جٹ دے پھکڑی لایا ای

رانجھا اپنا پنڈ چھڈ جھنگ سیالیں جا، اپڑدا اے دھربنان دا عمل معاشرے ولّوں جاری رہندا اے۔ ہیر اوس نوں اپنے دل دا جانی سمجھدی اے پر اوہدے گھر والے مفت دا نوکر تے کاماں ایہو کارن اے کہ جدوں اوہدے پیار دی گل کھنڈ دی اے تے اوہ ہیر دے ویاہ دی گل رنگ پور دے سیدے کھیڑے نال پکّی کر دیندے نیں۔ باراں ورھے مجھّاں چران مگروں جدوں اوہدے نال ایہہ دھرو ہوندا اے تے اوہ مجھّاں چھڈ کے اک بنّے ہو جاندا اے مجھّاں اوہدے بناں نہیں چر دیاں، قابو نہیں آوندیاں تے نہ ای ملدیاں نیں۔ ہیر دے پیو چوچک نوں اپنا نقصان دسدا اے تے اوہ عزت، شرم تے وقار نوں اک پاسے رکھ کے دُھربنان دے عمل نوں جاری رکھدیاں اپنی ووہٹی نوں کہندا اے۔

چوچک آکھیا جامنا اس نوں ویاہ تیک تاں مہیں چرالیئے
جدوں ہیر نوں ڈولے وچ پا دیئیے رُس پئے جواب تدچا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا سب ٹہل ٹکور کرا لیئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جٹکا پھند ایہہ وی اک لالیئے

وارث شاہ ایتھے مطلب[1] دے مارے معاشرے دا اوہ پاسہ ساڈے سامنے لیاوندا اے جتھے انسان مطلب وچ انّھا ہو کے انسانیت دے درجے نوں وی ڈگ پیندا اے ایس عمل نوں وارث نے ''کھوٹ'' آکھ کے ایس دی نشان دہی کیتی اے ایسے ''کھوٹ'' دا نظارہ ملکی دے کردار وچ ای ویکھو۔

---

1. سیدھاں: نجم حسین سید ص اے

ملکی آکھیا لڑیوں جے نال جو چک کوئی سخن نہ جیو وچ لیاونا ایں

کہیا ماپیاں پتّراں لڑن ہوندا تساں کھٹنا تے اساں کھاونا ایں

چھڑ مال دے نال میں گھول گھتی مال سانبھ راتیں گھر آونا ایں

کڑی کل دی تیرے توں رس بیٹھی توں ہیں اوسنوں آمناونا ایں

ایہناں دیاں گلاں وچ آن کے رانجھا چھیر کا ماں بن جاندا اے ''ڈھر بنان'' دا عمل چھیر جاری رہندا اے۔ ہیر دا ویاہ کھیڑے نال ہو جاندا اے تے اوہ منہ ای تکدا رہ جاندا اے۔ رانجھا مجھاں چھڈ جوگی دا رُوپ دھار لیندا اے اپنے مقصد تے مقصودنوں حاصل کرن لئی ایتھے اوہ ذرا کو سنبھلدا اے تے ہیر نوں حاصل کر لیندا اے۔ رنگ پوروں تخت ہزارے نوں جاندیاں جھنگ سیالاں کولوں لنگھدیاں سیالاں نوں پتہ لگ جاندا اے وارث شاہ دے لفظاں وچ سیالاں دے کارے دا نقشہ ویکھو۔

سیالاں آکھیا پر ہاں نہ جان کدھرے جا کے نڈھڑی نوں گھر لیایا جے

آکھو رانجھے نوں جنج بنا لیا وے بنھ ہیر نوں ڈولڑی پایا جے

رانجھا من جاندا اے، مطلب ایہہ اے کہ مطلبی[1] معاشرے توں ''ڈھر'' بن جاندا اے ہیر نوں سیالاں کول چھڈ جنج جوڑن تخت ہزارے چلا جاندا اے پچھوں سیال کیہ کم کر دے نیں؟

سیالاں بیٹھ کے ستھ وچار کیتی بھلے آدمی غیرتاں پالدے نیں

یارو گل مشہور جہان سارے سانوں مہنے ہیر سیال دے نیں

پت رہے گی نہ جے ٹور دیئے نڈھی نال منڈے مہینوال دے نیں

پھٹ جلیبھ دے کا لکھاں بیٹیاں دیاں عیب جوانی دے مہنے گال دے نیں

ایس کر کے سیال ہیر نوں زہر دے کے مار سُٹدے نیں۔

مار سٹیا ہیر نوں ماپیاں نے گنہگار اوہ جل جلال دے نیں

بدعمل جہان توں کریں چوری محرم حال تیرے وال وال دے نیں

تے انج ڈھر بنان دا ایہہ عمل ہیر توں بعد رانجھے نوں وی اگلے جہان اپڑا دیندا اے ایہہ عمل

---

[1] سیدھاں : نجم حسین سیّد ص اے

ساڈے ایتھے ای نہیں دنیا دے ہر کونے وچ ازلاں توں موجود اے جتھے زور اور کمزور نوں دُھر بناندا اے حاکم محکوم نوں دُھر بناندا اے تے چالاک، سادہ مزاج نوں دُھر بناندا اے۔ دھر بنان دے ایس عمل نوں مکان لئی دنیا وچ کئی قسم دے اِزماں نے جنم لیا تے ایس نوں مکان دا نعرہ ماریا پر ایس نوں مُکان دا جیہڑا ڈھنگ اسلام ورگے عالمگیر دین وچ اے ایہدے سامنے سب نامکمل رہ جاندے نیں اسلام وچ ''انصاف تے احسان'' دے اصول وی موجود نیں جنہاں نوں اپنا کے ایس نوں مُکایا جاسکدا اے تے خوف خدا دی تعلیم وی اے جس دی دس وارث نے وی پائی اے۔

بدعمل جہان توں کریں چوری محرم حال تیرے وال وال دے نیں

رب تعالیٰ جیہڑا علیم تے بصیر اے اوہ تے سب کجھ ویکھدا پیا اے، اے انسان توں اپنے مطلب لئی دوجے نوں دُھر بنالے تیری ایہہ چوری رب ویکھدا پیا اے ایس لئی اوس ویکھن والے رب توں ڈر حقی گل وی ایہہ ای اے کہ وارث شاہ نے دو عالمگیر سچائیاں دا نتارا کیتا اے اک دُھر بنان تے دھر بنن دا عمل تے دوجی ایس نوں ختم کرن دا اسلامی طریقہ تے ایہو گل ای وارث شاہ نوں اک آفاقی شاعر بنان لئی کافی اے۔

احمد یار : پنجابی دا پہلا نقّاد

ویکھیا جاوے تے ادبی تنقید اک لحاظ نال تخلیق دے نال ای ہوند وچ آجاندی اے کیوں جے لکھاری اپنی تخلیق دا آپوں نقاد یاں پارکھ ہوندا اے۔ اوہ اک ادب پارہ تخلیق کردا اے پھیر اوہدے اُتے پرکھ دی نظر پاندا اے اوس نے حیاتی دے تجربے توں تے ادب دی پچھلیری ریت توں اپنے من وچ جس سوچ تے فکر دا گیان حاصل کیتا ہوندا اے اوہدے توں کم لے کے اوہ اپنی تخلیق نوں پرکھدا اے کوئی نویں چیز اپناندا اے تے کوئی پرانی یاں غیر معیاری چیز نوں رد کر کے اپنا ادب پارہ اپنی جاچے مکمل بنان دا چارہ کردا اے۔ ایس حوالے نال ایہہ گل وی کیتی جاسکدی اے کہ تنقید یاں پرکھ کسے ادب پارے دے ہوند وچ آون توں وی پہلاں ہوند[1] وچ آ گئی ہوندی اے۔

نویں ادبی تنقید کوئی بہت پرانی چیز نہیں پر جدوں نویں ادبی تنقید تے باقاعدہ کم شروع ہویا تے سیانیاں نے گل ارسطو دی اُچ پڈھر دی کتاب ''بوطیقا'' توں ای شروع کیتی کیوں جے ایہہ کتاب ادبی تنقید بارے ساری دنیا وچ اک مڈھلی اِٹ دا درجہ رکھدی اے۔ ایس دے ہوندیاں ہویاں کہ بوطیقا عربی ترجمے دے بعد مغربی دنیا وچ پچھانی گئی پر مشرقی ادبی تنقید دی نُہار تے مہاندرہ مغربی تنقید توں لگ بھگ اڈ اے۔ مناسب لگدا اے کہ احمد یار دی تنقیدی فکر تے گل کرن توں پہلاں مشرقی تے مغربی تنقید تے گل کردیاں مختصر طور تے ایس گل دا نتارا کر لیئے کہ ساڈے ایس خطے وچ ادبی تنقید دا کیہ معیار رہیا اے تے اج ادبی تنقید دے فکری مہاڑ کیہ نیں؟

جتھوں تیکر تنقید دے لغوی معنیاں دا تعلق اے ایہدا مادہ نقد اے جیہڑا ادھار دی ضد ہوندا

---

[1] ادبی رشماں : عبدالحمید سرشار۔ ص، ۳۶

اے گورمکھی پنجابی وچ ایس لئی آلو چنا دا لفظ ورتیا جاندا اے جیہدا مادہ [1] لچ (سنسکرت) اے جیہدے توں پہلاں لوچ (ویکھنا) پھیر لوچنا تے مُڑ آلو چنا بن گیا، [2] آلو چنا ردے لغوی معنے نرنا کرنا (فیصلہ کرنا یاں نتارا کرنا) ایس حساب نال آلو چنا اوہ کم ہویا جس وچ گوہ نال ویکھیا سوچیا پڑھیا یاں وچاریا جادے تنقید دے لفظ ول آئیے تے اک فارسی [3] دی لغت (غیاث اللغات) وچ ایہدے مطلب وچ ایہہ وی درج اے کہ کسے شے نوں انج چھٹکنا کہ ٹوٹری نالوں دانے وانگ وکھ ہو جاوے انگریزی وچ ایس نوں Criticism [4] آکھیا جاندا اے ایس لفظ دا مُول مادہ یونانی لفظ Krinein اے جیہدا مطلب چنگے مندے داویرا اے پنجابی وچ ایہدے لئی پرکھ دا لفظ وی ورتیا جاندا اے۔ ایہہ ساریاں تعریفاں ایس گل دا نتارا کردیاں نیں کہ تنقید، پرکھ، آلو چنا یاں Criticism اوہ عمل اے جیہدے وچ کسے لکھت نوں پرکھیا پڑ چولیا جاندا اے اوہدی قدر و قیمت دا گویڑ لایا جاندا اے اوہدے گُن تے اوگن نتارے جاندے نیں تے سچی گل نوں دلیری نال آکھ دتا جاندا اے ایہو تنقید یاں پرکھ اے تے ایہو ایہدا مقصد تے منصب، ظاہر اے ایس عمل لئی سیانیاں کجھ اصول بنائے نیں۔

[5] عربی فارسی تے اردو دے حوالے نال گل کریئے تے ایہدے وچ مڈھلے دور وچ سانوں تنقید دا مشرقی سکول ای پردھان دسدا اے جیہدے وچ تن اصول بڑے ضروری منے جاندے نیں کسے وی ادب پارے نوں علم معانی، بیان تے بدیع دے اصولاں نال پرکھیا پڑ چولیا جاندا اے گل انج نترنی نہیں آؤ ذرا ایہناں تناں نوں ذرا کو پھیلا کے سمجھن دی کوشش کریئے۔ [6] معانی دے علم وچ اوہناں اصولاں تے گل بات کیتی جاندی اے جیہڑے زبان تے کلمہ دی درستی یاں نادرستی نال تعلق رکھدے نیں انجے ای بیان [7] دے علم دا تعلق ادب پارے دے مضمون نال ہوندا اے جس نوں بیان دے وکھ وکھ ڈھنگاں نال پیش کیتا جاسکدا اے کدی کھلے تے واضح ڈھنگ وچ تے

---

1. پنجابی دنیا، اپریل، مئی ۱۹۷۲ء (گورمکھی) ص، ۴۶
2. پنجابی کوش (بھاشا وبھاگ)۔ ۳، ص ۶۸
3. اصولِ انتقادِ ادبیات۔ ص، ۲
4. ادبی رشماں۔ ص، ۳۲
5. اصولِ انتقادِ ادبیات۔ ص، ۱۴۸
6. ادبی رشماں۔ ص، ۱۱۴
7. اوہی۔ ص، ۹۹

کدی اشارے، رمزیاں سینت نال ایہو ڈھنگ اے جیہدے وچ معنیاں دے لحاظ نال سمندر نوں کُوزے وچ بند کیتا جاسکدا اے۔ علم بدیع وچ ادب دیاں جمالیاتی یاں سہپن والیاں کیفیتاں دا تھوہ لایا جاندا اے ایہہ سہپن اکھراں وچ وی ہوسکدا اے تے خیال یاں فکر وچ وی ایس لئی پرکھن والا ایس گھسوٹی نال کسے تخلیق وچوں جمالیاتی قدراں دا نتارا سوکھے ڈھنگ نال کرسکدا اے۔

ہن رہ جاندی اے گل مغربی تنقید دی جس نے ارسطوتوں ٹُر کے اجو کے دور تیکر انتاں دی ترقی کیتی اے۔ ساڈے ایتھے ایہہ تنقید نویں ادب دے نال آئی جس دا زمانہ انگریزی دور متھیا جا سکدا اے پر اج کیوں جے پرکھ اُتے بوہتا کر کے ایہو پردھان اے ایس کر کے ویروا ضروری اے ایس گلوں وی کہ ایس نویں تنقید دیاں کئی گلاں اجیہیاں نیں جیہڑیاں سانوں احمد یار (اٹھارویں صدی) وچ وی لبھدیاں نیں تے ایہہ گل سانوں اک لحاظ نال حیران وی کردیندی اے۔ نتارا کرن توں پہلاں مغربی تنقید دے حوالے نال پنجابی دی اج دی تنقید دا ویروا کرنا ضروری اے، اُتے اساں تنقید دا منصب جمالیات یاں سہپن دی بھال دسیا سی گل ایتھوں ای اگے ٹوری جاسکدی اے کیوں جے[1] آئی اے رچرڈ ایہناں جمالیاتی قدراں بارے فیصلہ سنانا پرکھ یاں تنقید دا منصب خیال کردا اے۔ ٹی ایس ایلیٹ دا خیال اے کہ پرکھ سوچ دی اوہ شاخ اے جیہڑی دسدی اے کہ شاعری کیہ اے ایہدے کیہ فائدے نیں تے کیہ ذمہ داریاں نیں پھیر ایہہ کہ نظم چنگی اے تے کیوں چنگی اے لوک اوس نوں کیوں پڑھدے نیں ادب انسان دے کیہڑے کیہڑے جذبیاں تے اُلیلاں دی تسکین کردا اے ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ ادب دا گھیرا مشرقی تنقید توں چوڑا ہوندا انسان تے اوہدی سوچ تے پھیر ایہہ کہ ایس سوچ دے محرکاں تیکر اپڑ گیا تے ایہہ گل ادب توں فلسفے دی وادی وچ اپڑ گئی تے گل وی حقی اے ایس ویلے مغربی پکھ دی تنقید دے اثر نال اردو تے پنجابی وچ نظری تنقید، عملی تنقید تے ایہدے اگوں کئی سکول بن چکے نیں جنہاں وچوں کجھ انج نیں : کلاسیکی یاں سائنٹیفک تنقید تاثراتی تنقید، تاریخی تنقید، نفسیاتی تنقید، تقابلی تنقید، تشریحی تنقید، متنی تنقید، مارکسی تنقید، تبصریاں والی تنقید اوہ تنقید جس وچ لکھاری دی ذات نوں حوالہ بنا کے اوہدی تخلیق نوں پرکھیا جاندا اے وغیرہ وغیرہ۔

تنقید تے تنقیدی اصولاں دا مختصر نتارا کرن توں مگروں آؤ ہُن ذرا احمد یار (۱۷۶۸ء۔

1۔ ادبی رشماں۔ ص، ۳۳

۱۸۴۲ء) دے تحقیقی تے تنقیدی فکر تے وچاراں دا گویڑ لائیے ایس لئی اسی صرف احسن القصص نوں بنیاد بنا لیئے تے گل نتڑ سکدی اے کیوں جے ایہدے اخیر تے احمد یار نے نہ نرا دوجیاں دی شاعری دا محاسبہ تے تشریح کیتی اے سگوں کِتے کِتے اپنی تنقید دے اصولاں دی وی دس پائی اے پہلاں احسن القصص دا ایہہ حصہ ویکھو۔

لوکاں سے قصے پئے جوڑے پڑھے جنہاں رسالے[1]
پر گل ول نہ ڈٹھا حافظ مسلمانی والے
نک دی سیدھے اوہو حقیقت لکھی اوس سو کھالی
ہر کوئی عورت بھی اوہ جانے چرخہ کتن والی
ستھرا شعر نہ حافظ جیہا تول پورا اس ہٹی
پر اگلیاں پچھلیاں شاعراں دی میں ایس ویلے گھسوٹی
پیلو نال نہ ریس کسے دی اس وچ سوز علیحدی
مست نگاہ کیتی اس پاسے کسے فقیر ولی دی
وارث شاہ سخن دا وارث کتوں نہ ہٹکیا ولیا
پر منراہی چکی وانگوں اس نکا موٹا دلیا
درد سوز والا اوہ بندہ بولیا سبھے بہاناں
پر جو ذکر فکر اس کیتا قابو نہیں سجاناں
جنہاں نوں نیہوں کاری ہووے بہی بھانویں تازی
یاں وچ راہ حقیقت ہوون یاں وچ راہ مجازی
ہنجوں ڈولن موہوں نہ بولن دوھڑے درد ہجر دے
سان چڑھے ہوئے خنجر وانگوں لہسن وچ جگر دے
اوہ شاعر ہوندے کر کے بالن جنہاں تن من بالے
خوش بیٹھن خوش ہسن والے نہ اوہ لوک سکھالے

---

[1] احسن القصص: احمد یار۔ ص، ۲۲۴

مقبل بھی ہو چکا مقبل اپنے وچ زمانے

حامد بھی اکھوایا شاعر اپنی نال زبانے

ہاشم سسّی سوہنی جوڑی صد رحمت استادوں

پر دل وچ وڈا تعجب آوے شیریں تے فرہادوں

خسرو شیریں دا جو قصہ وچ کتاباں پڑھیا

ہاشم ہور طرح کجھ لکھیا ساڈی نظر نہ چڑھیا

پر ہُن لکھن تیک موقوفی ایہہ فیضان الٰہی

پر شاعر سوئی جس دی گل وچ دیوے علم گواہی

علم عقل تدبیر عروضاں دا کجھ وس نہ چلے

ایہہ قلزم دی موج نو نیزے پہنچن عرش اچھلے

رانجھا تے میاں یارا ہوئے چٹیاں وچ مراسی

جتنا بول گئے جس سنیاں ہور سنا کہندا سی

حافظ برخوردار جو آیا رانجھا چٹی والا

اس تے بھی فیضان الٰہی علم عمل وچ باھلا

علی حیدر کوئی سیّد ہویا اس جو بیت بنائے

عشقے دی تاثیر دلے وچ تیر وانگوں دھس جائے

جس تھیں بیت اکو سن ونجھے رہے منتاں کر دے

اگلا بھی کوئی یاد ہئی تے تیر چلے چھک دھر دے

پوترا مائی صفوراں دا اک صالح مرد ولی اے

ول ملتان سخن اس دے وچ بھی تاثیر بھلی اے

پاوے تے مٹکاوے جیہڑا ول چھل جانے سوئی

جے مٹکانہ جانے کس کم پاندا ہے ہر کوئی

دِل دی پگڑ سوا اس سازوں سوز نہ وجدے پورے

شاعر جو نہ عاشق ہووے اس دی نا منظورے
اوہناں لوکاں دا خوف اوہو جو ساڈا سوز گدازی
بھانویں عشق حقیقی ہووے بھانویں عشق مجازی
بیت سنو سلطان باہو دے جس وچ عشق حقانی
احمد یار مرید میراں دا مرشد شاہ جیلانی
واہ دوہڑے سلطان باہو دے چیر دو سلّو جاندے
بے درداں دا درد ودھاندے پکّا راہ وکھاندے
صدیق لالی یوسف دا قصہ صرف تصوف کہیا
قصہ کھول سناون دا وّل اسدے فکر نہ رہیا
جو کلام اس مردِ خدا دے کیتی ادا زبانوں
خبر سلوک فقہ تفسیروں آیا تول فرقانوں
بیت بناون دی اس مڈھوں مول صلاح نہ کیتی
نکے موٹے مارنگندے گلدی کفنی سیتی

احمد یار دے ایس تنقیدی ویروے وچوں اوہدے تنقیدی تے تحقیقی فکرنوں نکھیڑ ویں ڈھنگ وچ نتارن لئی سانوں ایس حصے دا گوہ نال مطالعہ کرنا پے گا، گوہ کیتیاں ایس تنقیدی ویروے دے وڈھے دوانگ سامنے آوندے نیں اک تذکرے والا جیہدے وچ اوس اڈواڈ پنجابی شاعراں دا سدھا سدھا ویروا پایا اے ایہہ تحقیقی انگ اے تے دوجا انگ ایہناں بارے تبصرہ اے ایس ضمن وچ ایس ویروے دا اوہ حصہ وی گوہ گوچرا اے جیہدے وچ تذکرے ویلے اوہ اپنے تنقیدی وچاراں تے سانچیاں دی دس وی پان ڈیہہ پیندا اے ایہہ سارے انگ نیں جیہڑے اوہنوں اک مکمل تنقید نگار بنا دیندے نیں۔ تنقید نگاروی اجیہا جیہدے کول تنقید دے نال نال تحقیق دا مزاج وی اے تے تنقید دے باقاعدہ اصول وی موجود نیں تے جس نوں پنجابی ادب دی پچھلیری ادبی ریت دا سموِلچے ڈھنگ نال گیان اے جے انج نہ ہوندا تے اوہ کدی ایہہ گل نہ کہندا کہ

پر اگلیاں پچھلیاں شاعراں دی میں ایس ویلے گھسوٹی

پہلاں ذرا احمد یار دے تحقیقی ویرے دا نتارا کریئے، اوہ اپنے ایس ویروے وچ جنہاں پنجابی

شاعراں دا تذکرہ کردا اے اوہناں وچ حافظ برخوردار، پیلو، وارث شاہ، مقبل، حامد، ہاشم، رانجھ تے میاں یارا، حافظ رانجھا برخوردار، علی حیدر، پوترا مائی صفورہ حاجی محمد صفوری تے صدیق لالی۔ تذکرہ نگاری دے حوالے نال گل کریئے تے احمد یار نے ایہناں شاعراں دا ذکر زمانے دے لحاظ نال نہیں کیتا نہیں تے پہلاں پیلو دا ذکر آوندا تے پھیر حافظ برخوردار دا انج ای وارث توں پہلاں صدیق لالی، مقبل تے حامد دا ذکر ہونا سی۔ زمانے دے حساب نال اوس شاعراں دا ذکر نہیں کیتا پر تذکرے ویلے اوس کجھ شاعراں دے تھاں ٹکانے دی دس پا دتی اے۔ حافظ برخوردار نال مسلمانی، رانجھا تے میاں یارا نال چٹیاں تے حافظ برخوردار رانجھا دے نال چٹی تے مائی[1] صفورہ دے پوترے نال ملتان دا ذکر ایہناں شاعراں دے تھاں ٹکانے دا پتہ دیندا اے۔

تنقیدی اصولاں موجب شعر دے مڈھلے جزو ایہہ گنے جاندے نیں:

ا۔ خیال یاں مضمون۔ ۲۔ جذبہ، ۳۔ تخیل، ۴۔ موزونیت، ۵۔ لفظاں دا چناں۔ ہن ذرا ایس گل دا نتارا کر لیئے کہ احمد یار نے اپنی تنقید دے سچّے کیویں دے بنائے نیں اوہدے تنقیدی فکر دا جائزہ لیندیاں انج لگدا اے کہ اوس نے اُتّے دسّے سارے مڈھلے اصولاں نوں ذہن وچ رکھ کے تنقید کیتی اے۔

خیال یاں مضمون بارے شعری تنقید دے سیانیاں دا آکھنا اے کہ شعر[2] دا مضمون تے خیال اعلیٰ درجے دا ہونا چاہیدا اے کیوں جے خیال جنّا اعلیٰ تے اُچّا ہووے گا شعر اونا ای دلاں تے ودھیرا اثر کرے گا۔ مضمون[3] یاں خیال دی ایہہ اچیائی یاں عظمت زندگی دے تجربے توں آوندی اے احمد یار ایس مضمون یاں خیال نوں "گل" داناں دیندا اے تے سب توں پہلاں حافظ مسلمانی والے بارے گل کر دیاں کہندا اے۔

پر گل ول نہ ڈٹھا حافظ مسلمانی والے

مطلب ایہہ اے کہ شعر[4] کہن لگیاں مضمون یاں خیال دی اچیائی ول حافظ برخوردار نے

---

[1] حاجی محمد صفوری دی سسّی پنوں مرتبہ صاحبزادہ یوسف طاہر (۱۹۷۲ء) ملدی اے جیہدے وچ ایہہ گل نتاری نہیں گئی کہ ایہہ مائی صاحبہ (وفات ۱۷۴۲ء) دے پوترے سن احمد یار دے دسے موجب ایس بارے نتارا کرن دا راہ مل سکدا اے (ش م)

[2] ادبی رشماں: ص، ۸۲

[3] کھوج درپن (جنوری ۱۹۷۶ء) ص، ۵۹ (گورمکھی)

[4] غالباً احمد یار دا اشارہ یوسف زلیخا ول اے۔

دھیان نہیں دتا بلکہ شاعر دی گل آکھن وچ تے عام بندیاں دے گل آکھن وچ جیہڑا فرق ہوندا اے اوہدا حافظ نے دھیان نہیں رکھیا تے نک دی سیدھے اوہو گل کر دتی اے جیہڑی پنڈ دی عام چرخہ کتن والی سوانی وی کر سکدی اے۔ احمد یار نے گل دی صرف اہمیت ای بیان نہیں کیتی سگوں ایہدے وچ اچیائی کیویں آسکدی اے ایہدی نشان دہی وی کیتی اے جدوں اوہ کہندا اے۔

پر شاعر سوئی جس دی گل وچ دیوے علم گواہی

اوہ کہندا اے کہ شاعر جیہڑا مضمون بیان کردا اے یاں جیہڑی گل کر رہیا ہوندا اے اوہدے وچ علم یاں جانکاری دا ہونا ضروری اے۔ ایس علم یاں جانکاری نال ای شعر وچ زندگی دا تجربہ اچی اڈاری یاں ڈوھنگی سوچ لیاندی جاسکدی اے۔ ایہہ گل اوہنوں وارث شاہ دی شاعری (ہیر) وچ ملدی اے ایس نوں اوہ ''ذِکر فکر'' دا ناں دیندا اے تے نال ای ''درد سوز'' دا ایتھے واہدا کردا اے مطلب ایہہ اے کہ خیال یاں مضمون نوں اچیائی دین لئی شاعر وچ ذکر فکر دا ہونا ضروری اے ایس نوں اوہ پہلاں ''علم'' آکھ چکیا اے ایتھے ''درد سوز'' دا واہدا کر کے خیال وچ جذبے نوں وی شامل کرلیا اے جیہڑا اک چنگے شعر لئی گُن دا درجہ رکھدا اے۔

درد سوز والا اوہ بندہ بولیا سبھسے بہاناں
پر جو ذکر فکر اس کیتا قابو نہیں سجاناں

''درد سوز'' دی نشان دہی اوہ پیلو بارے وی کر چکیا اے کہ اوہدے وچ ''سوز علیحدی'' اے وارث شاہ دے ذکر وچ اوہ ایس ذکر فکر تے درد سوز نوں ودھیرا کھول کے بیان کردا اے تے اوہدے خیال وچ شاعراں وچ ایہہ ''کاری نیہوں'' پاروں پیدا ہوندا اے بھانویں ایہہ عشق مجازی ہووے تے بھانویں حقیقی پر ہووے ''کاری'' تے ایس کاری عشق پاروں ہجر دی کاتی اوس نوں لگی ہووے تے ایس اگ وچ شاعر نے اپنا تن من بالیا ہووے ایس دکھ نوں جالن والا ای ''درد تے سوز'' دا مالک ہوندا اے۔ ایتھے احمد یار نے ''عشق'' تے ''کاری عشق'' دا بڑا چرچا کیتا اے تے ایس نوں اوہ چنگے شعر لئی مڈھلی شے خیال کردا اے ایہو گل اوس علی حیدر بارے کیتی اے۔

عشق دی تاثیر دِلے وچ تیر وانگوں دھس جاوے

اگے چل کے اوہ ایسے عشق نوں دل دی پکڑ دا ناں دیندا اے تے کہندا اے کہ جیہڑا شاعر

عاشق نہیں اوہدی شاعری قبول نہیں کیتی جاندی۔

دل دی پکڑ سوا اس سازوں سوز نہ وجدے پورے

مطلب ایہہ اے کہ اوہ ساز جنہاں توں پورا نغمہ نہ نکل سکے ایہدے توں دل دی پکڑ والا گانا چنگا جیہدے وچ درد وی اے سوز وی اے۔ ۷سی شعراں دی زبان وچ ایس عشق نوں جذبے داناں دے سکنے آں ایہہ جذبہ احمد یار ہر شعر وچ رچیا ہویا ویکھنا چاہندا اے۔

ایہہ وکھری گل اے کہ اک انصاف پسند نقاد وانگ احمد یار وارث شاہ دے شعراں دی ظاہری صورت نوں چنگا نہیں سمجھدا جس نوں اسی شعراں دے اصول بیان کر دیاں۔ ۵۔ لفظاں دا چنایاں۔ ۴۔ موزونیت داناں دے چکے آں، احمد یار دا خیال اے کہ وارث شاہ بھانویں ''سخن دا وارث'' اے ''درد تے سوز'' والا اے ''ذکر فکر'' دا مالک اے پر اوہ شعر کہن لگیاں شعر دیاں پابندیاں دا خیال نہیں کردا تے منراہی ہوئی چکی وانگوں ''نکا موٹا'' دلدا چلیا جاندا اے یعنی لفظاں دے ورتارے وچ احتیاط نہیں کردا شاید ایس لئی کہ جذبہ اوہدے اتے ایڈا پردھان ہو جاندا اے کہ اوہ بیان وچ نکے موٹے فرق دا خیال نہیں کردا ایہہ فیصلہ احمد یار نے صدیق لالی بارے دتا اے جس بارے اوہ کہندا اے کہ اوس یوسف زلیخا دا قصہ صرف کہانی سنان تیکر رکھیا اے قصے دی کہانی نوں اپنی ذات دا حصہ بنا کے یاں اپنا ذاتی تجربہ بنا کے اوس کھول کے بیان نہیں کیتا بلکہ۔

جو کلام اس مرد خدا دے کیتی ادا زبانوں

خبر سلوک فقہ تفسیروں آیاتوں فرقانوں

انج جاپدا اے جیویں اوہ کہنا ایہہ چاہندا اے کہ صدیق لالی نے گل نوں شعری قالب وچ ڈھالن لئی شعر دے اندر لے تے باہر لے گناں دا دھیان نہیں کیتا تے ایس لئی ''نکے موٹے'' نگندے مارے نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ وارث شاہ نے تے صرف منراہی ہوئی چکی وانگوں نکا موٹا دَل دتا اے تے قصے دے اندر لے حسن نوں درد تے سوز نال نتار کے ''سخن دا وارث'' بن گیا اے پر صدیق لالی قصے دے اندر لے حسن ول وی دھیان نہیں دتا تے باہر لے حسن نوں وی اوس اُکا نہیں وِھیانیا بلکہ انج لگدا اے جیویں کسے نکے موٹے نگندے مار کے گل وی کفنی سیوں دتی ہووے۔

دوگلاں احمد یار نے اپنے ایس تنقیدی ویروے وچ کیتیاں نیں جنہاں دا اسی حالے تیکر ذکر نہیں کیتا تے ایہہ اوہدے تنقیدی فکر وچ شامل نیں اوہناں وچوں پہلی اے۔

پاوے تے مٹکاوے جیہڑا ول چھل جانے سوئی

جے مٹکا نہ جانے کس کم پاندا ہے ہر کوئی

تے دوجی اے

پڑہن لکھن تیک موقوفی ایہہ فیضان الٰہی

پر شاعر سوئی جس دی گل وچ دیوے علم گواہی

علم عقل تدبیر عروضاں دا کجھ وس نہ چلے

ایہہ قلزم دی موج نو نیزے پہنچن عرش اُچھلے

ایہدے وچ پہلی گل وچ اوس دسیا اے کہ شعر تے ہر کوئی کہہ لیندا اے گل تے ہر کوئی کر لیندا اے پر گل ایس طریقے نال کیتی جاوے کہ سوہنے طریقے نال ہو جاوے جیویں سرمہ تے ہر کوئی پالیندا اے پر کوئی سرمہ پا کے ایس دا اظہار ایس طریقے نال کردا اے کہ آپے سوہنا پیا لگدا اے ایہہ گلاں اللہ تعالیٰ دے فیض پاروں حاصل ہوندیاں نیں ایہدے وچ علم عقل یاں عروضاں دی جاچ توں ودھ ایس گل دا بوہتا حصہ اے کہ شاعر ربی دات رکھدا ہووے جیویں کہندے نیں کہ شاعری عطیہ الٰہی اے۔ اک انسان پڑھ لکھ جاندا اے اوہ علم وی رکھدا اے تے شعر بنان دیاں ظاہری اٹکلاں وی سِکھ لیندا اے پر جدوں تیکر رب تعالیٰ ولوں فیضان حاصل نہیں ہوندا دوجے لفظاں وچ جے اوہ قدرتی طور تے شعری مزاج نہیں رکھدا اوہ چنگا شعر نہیں آکھ سکدا ایس حساب نال اوہ چنگا شاعر نہیں اکھوا سکدا۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ احمد یار پنجابی زبان دا پہلا لکھاری اے جیہڑا پنجابی ادب وچ تحقیق تے تنقید دے دروازے کھولدا اے۔ تحقیق نالوں اوہدی تنقید بڑی اچی اے جیہدے وچ انتقاد دے مشرقی اصولاں نوں سامنے رکھ کے پنجابی تنقید لئی بہت سارے اصول بنائے گئے نیں اوہ آپوں اک قادر کلام تے کامیاب شاعر اے تے ایس حوالے نال اوہدے بنائے شعری اصولاں نوں علمی لحاظ نال وی اُچا درجہ دتا جا سکدا اے پچھلے صفحیاں وچ ویروے نال کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھ کے مختصر

طور تے احمد یار دے تنقیدی فکر دے اصول نتارے جاندے نیں:

۱۔ شعر دا مضمون، خیال (یاں گل) اعلے درجے دا ہونا چاہیدا اے۔

۲۔ ایہہ اچیائی علم تے تجربےتوں آوندی اے۔

۳۔ شعر وچ جذبہ، درد تے سوز نال آوندا اے تے ایہہ درد تے سوز عشق نال ملدا اے عشق بھانویں حقیقی ہووے بھانویں مجازی ایہہ عشق کاری ہونا چاہیدا اے غالباً اوہدا مطلب اے کہ مقصد نال انسان دی وابستگی انتاں دی ہووے۔

۴۔ شعر وچ اُچے خیال یاں اعلیٰ مضمون دے نال نال اوہدی ظاہری موزونیت لفظاں دا چنا، وزن بحر وغیرہ وی چنگے ہونے ضروری نیں۔

۵۔ جے شعر آکھن والے کول آکھن لئی اعلیٰ مضمون خیال یاں گل وی ہے اے سوہنے تے مناسب لفظ چنن دا گن وی ہے اے موزوں بحر عروض داوی جانوں اے تاں وی اوہدے کول نویکلا ڈھنگ ہونا چاہیدا اے جیویں سرمہ پاتے ساریاں لیندیاں نیں پر مٹکانا کسے کسے نوں آوندا اے شاعر نوں مٹکاناوی آونا چاہیدا اے۔

۶۔ جے شاعر کول علم، عقل موجود اے بحر، عروض دی اٹکل وی ہے اے تاں وی اوہدا مزاج شاعرانہ ہونا ضروری اے جیہڑا رب دی دات اے ایس نوں اوہ فیضان الٰہی کہندا اے۔

ایہہ سارے اصول نظری تنقید دے گھیرے وچ آوندے نیں پر ایہہ علمی تنقید دے حوالے نال نتارے گئے نیں احمد یار نے جنہاں شاعراں بارے جو جو سچیاں گلاں نتاریاں نیں ایہہ وی مختصر طور تے ہیٹھ دتیاں جاندیاں نیں:

۱۔ حافظ برخوردار مسلمانی والے نے یوسف زلیخا دا قصہ معیاری نہیں لکھیا بلکہ نک دی سیدھے ٹردیاں اوہ گلاں کر دتیاں نیں جیہڑ یاں اک عام پینڈو چرخہ کتن والی سوانی وی کر سکدی اے پر اوہدے شعر بحر وزن دے حساب نال ٹھیک نیں۔

۲۔ پیلو اک نویکلا شاعر اے جس وچ اک نویکلا سوز اے۔

۳۔ وارث شاہ اُنج تے سخن دا وارث اے درد تے سوز والا بندہ اے خیال تے مضمون وی اُچ پدھر دا بنھدا اے پر وزن بحر وچ پورا نہیں تولدا۔

۴۔ حامد نوں شاعر آکھیا جاسکدا اے۔

۵۔ ہاشم نے سسّی، سوہنی لکھی پر شیریں فرہاد ویکھ کے حیرت ہوندی اے کہ کیہ ایہہ اوسے دی اے کیوں جے اوس کہانی تحقیق کر کے نہیں اپنائی۔

۶۔ علی حیدر اک سیّد ہوئے نیں جنہاں دے شعراں وچ اینی تاثیر اے کہ اک شعر سناوَ تے سنن والا کہندا اے ہور یاد جے تے سناوَ۔

۷۔ صدیق لالی نے جیہڑی یوسف زلیخا لکھی اے ایہہ قرآنی قِصہ ای بیان کردتا اے سدّھا سدّھا تے مذہبی رنگ وچ۔

تے ایہہ ساریاں اوہ گلاں نیں جیہڑیاں ایہناں شاعراں بارے تکڑی دے پورے تول وانگ نیں ایہو گلاں بعد دے تذکرہ نگاراں نے اپنائیاں۔

ایتھے ایس گل دا نتارا وی ضروری اے کہ ایس ویروے وچ احمد یار نے اپنے بارے وی ودھیری جانکاری دتی اے کہ اوس نے اینے کو قصّے جوڑے نیں کہ جے گنن لگاں تے لکھن والے تے سنن والے بیزار ہو جان۔ پھیر وی مختصر طور تے اوہ دسدا اے کہ اوس رسول پاک ﷺ تے اصحاب دا ذکر لکھیا اے غوث پاک دی مدح لکھی اے کام رُوپ تے قصہ حاتم طائی لکھیا اے تے ایہہ سبھ کجھ ایس توقع نال نقل کرلیا اے کہ خبرے کوئی میرے مرن مگروں ایہناں نوں سنبھال لئے۔

کیتیاں گلاں نوں سامنے رکھ کے ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ احمد یار دا ایہہ تنقیدی ویروا، پنجابی تنقید تے تحقیق وچ میل پتّھر تے چانن منارہ اے جیہدے توں سدا ای پنجابی ادب دی ٹور نوں سمجھن تے پرکھن دا کم لیا جاندا رہے گا۔

ہاشم شاہ۔ حیاتی تے کلام

ہاشم شاہ داناں لیندیاں ای دوہڑے یاد آجاندے نیں ہاشم اصل وچ دوہڑے یاں چومصرعے دا شاعر اے۔ جیہڑے اوہدی ساری شاعری وچ پردھان ہنتر دے طور تے پلا کھلاری بیٹھے نیں اوہدی سسّی تے سوہنی دوہڑیاں وچ نیں۔ شیریں فرہاد بھانویں دوہڑیاں وچ نہیں پر ایہدی بحر وی سسّی تے سوہنی ورگی اے تے دوہڑیاں دی بحر دی سسّی سوہنی تے شیریں فرہاد والی اے پر ساریاں لکھتاں وچوں ہاشم دے دوہڑے گُناں پاروں سب توں اگے نیں بھانویں ہاشم سسّی پاروں وی ودھیرا مشہور ہویا پر جوسوز تے خیال آفرینی اوہدے دوہڑیاں وچ لبھدی اے اوہ اوہدی ہور کسے وی لکھت وچ موجود نہیں ایسے لئی دوہڑیاں نوں اوہدی چھیکڑلی عمر دی لکھت آکھیا جاندا اے تے سسّی نوں جوانی ویلے دی۔ شیریں فرہاد تے سوہنی مہینوال دے قصیاں نوں سیانیاں ایڈی اہمیت نہیں دتی ایس لئی کہ ایہناں وچ دی شاعری سسّی تے دوہڑیاں وچ دی شاعری دے تُل دی نہیں جاپدی دوہڑیاں تے دوجی شاعری بارے گل بعد وچ کرنے آں پہلاں ذرا ہاشم دا اک دوہڑا[1] ویکھو۔

[1] جیو جانی تن من وچ جانی مینوں سب جانی دس آوے
ہر دم ورد زبان جانی دا ہور سخن کلام نہ بھاوے
پر جانی بِن ظاہر ملیاں اوہناں اکھیاں چین نہ آوے
ہاشم آکھ دماں دیاں رُٹھیاں پر کون گلیں پر چاوے

[2] پیارا سنگھ پدم ہوراں نے ہاشم دیاں کُل لکھتاں اک تھاں کٹھیاں کر کے ''ہاشم رچناولی'' دے ناں تے اک کتاب شائع کر دتی اے جیہدے وچ ہیر رانجھا، شیریں فرہاد قصہ محمود غزنوی، گنج اسرار، سی حرفیاں تے غزلاں، سی حرفی و مدح پیر عبدالقادر جیلانی، معدن فیض بارے دس پائی اے

---

[1] ککارے مرتبہ ڈاکٹر فقیر۔ص، ۴۴

[2] پنجابی ساہت دا اتہاس (بھاشا و بھاگ، بھاگ پہلا) ص ۲۶۳ (گورمکھی)

تے باراں ماہ وار مہاں سنگھ تے قصہ لیلےٰ مجنوں بارے دسیا اے کہ ایہہ دستیاب نہیں ہوئیاں۔[1]
پروفیسر دیوان سنگھ تے ڈاکٹر آہو جا، نے ہاشم دا جیہڑا کلام کٹھیاں کر کے چھاپیا اے ایہدے وچ
ہاشم دے وارثاں دے حوالے نال یوسف زلیخا، گنج معانی (فارسی) گیان پرکاش، دوہرے، ٹیکا پنج
گرنتھی، ٹیکا راج نیتی (ہندی) وی ہاشم دیاں لکھتاں دسیاں نیں۔ پر ایہہ وی کتے دستیاب نہیں۔
طب[2]، رمل، گیان مالا وی ہاشم دیاں لکھتاں دسیاں جاندیاں نیں۔

اڈ واڈ تذکرہ لکھن والیاں ہاشم دے جمن دا سن اڈواڈ لکھیا اے جیہڑا ۱۷۲۹ء[3]، ۱۷۳۵ء،
۱۷۴۷ء، ۱۷۵۱ء، ۱۷۵۲ء تے ۱۷۵۳ء اے۔ مولا بخش کشتہ تے عبد الغفور قریشی ۱۱۶۶ھ
مطابق ۱۷۵۲ء ٹھیک من دے نیں جدوں کہ سیّد[4] اختر جعفری ۱۷۵۳ء حالانکہ ۱۱۶۶ھ مطابق
۱۷۵۲ء ٹھیک اے ایہو سن بھاشا وبھاگ (بھارت) دے پنجابی ساہت دے اتہاس والیاں
درست منیا اے، وفات بارے ۱۲۳۷ھ مطابق ۱۸۲۱ء سارے تذکرے تاریخاں متفق نیں۔
اپنی کتاب شیریں فرہاد وچ ہاشم اپنے دور دی سیاسی حالت بارے کجھ اشارے انج کر دا
اے۔

کہہ ہن حال حقیقت ہاشم ہن دیاں بادشہاں دی
ظلموں کُوک گئی اسمانی دکھیاریں دلاں دی
آدمیاں دی صورت دِسدے راکش آدم خورے
ظالم چور پلید زنا ہی خوف خدا دیوں کورے

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ شیریں فرہاد اوہناں دی ابتدائی شاعری جاپدی اے ظاہر
اے کہ جے اوس ویلے اوہناں دی عمر ۲۰ ورھے دی فرض کرلئی جائے تے ایہہ ۱۷۷۲ء بن دا اے
تے ایہہ زمانہ ایس علاقے وچ سکھ برچھا گردی دا زمانہ اے احمد شاہ[5] ابدالی نے پنجاب تے اٹھواں
تے آخری حملہ ۱۷۶۸ء وچ کیتا۔ ہوندا ایہہ سی کہ ابدالی آوندا تے سکھ جتھے پہاڑاں ول نس جاندے

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص ۲۶۳
[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ۔ ص ۱۴۴
[3] سید ہاشم شاہ رنجیت سنگھ دے درباری شاعر نہیں سن (سانجھاں ۵) ص ۱۴
[4] ہاشم رچناولی: پیارا سنگھ پدم۔ ص، ۳ (گورمکھی)
[5] تاریخ پنجاب۔ اقبال صلاح الدین۔ ص ۲۶۰

سن تے روپوش ہو جاندے سن جدوں اوہ ایتھوں دا نکا موٹا انتظام کسے ہور دے سپرد کر کے جہلم پار کردا تے سکھ دندناندے آجاندے سن تے انھّی پا دیندے سن ایس آخری حملے وچ ابدالی نے مصالحانہ رویہ اپنانا چاہیا تے پہلاں دے وطیرے دے برخلاف سکھ سطر بند ہو کے سامنے آ گئے پر لڑائی وچ بھانج کھادی تے پھیر پہلاں وانگ پناہ گاہواں ول نس گئے۔ ابدالی دا رویہ ایس پھیرے وچ مصالحانہ رہیا ایتھوں تیک کہ اوہ لاہور دا لاگے شاگے دا علاقہ بھنگی مسل دے سکھ سردار لہنا سنگھ نوں دے کے واپس کابل پرتیا اوس دا رویہ مصالحانہ ایس کر کے سی کہ ابدالی دے جان مگروں سکھ مسلماناں نوں تے رعایا نوں اتناں دا تنگ کر دے سن لٹ مار کرن توں اڈ کسے دی عزت تیک محفوظ نہیں سی ایس کر کے سختی دی تھاں ابدالی نے نرمی وی کر کے ویکھ لئی پر ابدالی دے جان مگروں تے فوت ہو جان مگروں سکھاں نے ایتھے ہور انھّی پادتی ہن کیوں جے ایس علاقے دا والی وارث کوئی نہیں سی رہیا ایس کر کے سکھ سردار جیہڑے کوئی باراں مسلاں وچ ونڈے ہوئے سن ایہہ آپو وچ وی کھہبڑدے تے مسلمان سرداراں نال وی کدی کلے کلے تے کدی رل کے جنگاں کردے ایہہ سلسلہ اودوں تیکر جاری رہیا جدوں تیکر شکر چکیہ مسل دے حاکم مہاں سنگھ نے جیہڑا اچڑھت سنگھ دا پتر سی غلام محمد چٹھے نوں شکست نہیں دے دتی۔ سگوں ایدوں مگروں مہاں سنگھ دے پتر رنجیت سنگھ نے رحمت خان وڑائچ (جلال پور جٹاں) دا وی خاتمہ کیتا تے ہولی ہولی دوجیاں سکھ مسلاں تے وی حاوی ہو کے ۱۸۰۱ء وچ مہاراجہ دا لقب اختیار کر کے ایس علاقے دے سیاہ سفید دا مالک بن گیا جس ویلے رنجیت سنگھ مہاراجہ بنیا ہاشم دی عمر ۴۹ ورھے دی سی۔

ایتھے اک گل نتار دے چلیئے[1] ریکارڈ آفس شملہ وچ نمبر ۴۸ / ۵ ۴۴۴ تے شیریں فرہاد دا اک نسخہ پیا ہویا اے جیہدے اتے مہاراجہ رنجیت سنگھ دی مہر لگی اے تے ۱۸۶۹ بکرمی مطابق ۱۸۱۲ء درج اے ظاہر اے ایہہ شاہی دربار دا نسخہ اے جیہڑا رنجیت سنگھ نے پڑھیا یاں سنیا ہونا اے اوس ویلے ہاشم وی زندہ سی تے اوہدی عمر ۶۰ ورھے سی بعد اوہ مرجاندا اے۔ ایس لئی ایہہ قدرتی گل اے کہ حاکماں بارے ہاشم دے ریمارک رنجیت سنگھ دی حاکمی توں پہلاں دے حاکماں بارے نیں ایس حوالے نال اسی ایہہ سٹّے کڈھ سکنے آں کہ:

---

[1] ہاشم رچناولی: پیارا سنگھ پدم بحوالہ سانجھاں ۵ ص ۱۸ ایس مجموعے وچ ہاشم دے لکھے گئے قصے سوہنی مہینوال تے سسی پنوں وی موجود نیں، ہاشم بارے از پرتیم سنگھ ص ۴۸۔۴۶ بحوالہ پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص، ۶۶۴

۱۔ شیریں فرہاد وچ ہاشم دے بھیڑے حاکماں دا نتارا رنجیت سنگھ توں پہلاں دے پنجاب دی سیاسی حالت دا سچا نتارا اے۔

۲۔ شیریں فرہاد ہاشم دی ابتدائی شاعری وچوں اے۔

ایہو وجہ اے کہ پنجابی شاعری دے مڈھلے نقاد احمد یار (۱۷۶۸ء۔۱۸۴۸ء) تے میاں محمد (۱۸۳۰ء۔۱۹۰۷ء) شیریں فرہاد نوں پسند نہیں کر دے ایہہ وکھری گل اے کہ اوہناں دا بوہتا اعتراض ہاشم دی بیان کیتی کہانی اتے اے۔ میاں [1] محمد ہوراں دے اعتراض دی نوعیت ایہہ اے کہ ہاشم نے نظامی دا بیان کیتا۔ شیریں فرہاد خسرو دا اصل قصہ لکھن دی تھاں سنی سنائی لکھی اے میاں محمد بخش ہوری کیوں جے ہاشم نوں ''حشمت والا'' فنکار خیال کر دے نیں تے سخن دے ملک وچ سرکڈھواں راجہ آکھدے نیں ایس لئی شیریں فرہاد دے دوجیاں لکھتاں توں مریڑیاں ہون پاروں ایہہ شک تیک کر جاندے نیں کہ

یا اوہ ہور ہویا کوئی ہاشم ، ہاشم شاہ نہ ہویا

بہر حال کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھ کے اسی ایہہ آکھ سکنے آں کہ ہاشم شاہ دا قصہ شیریں فرہاد بھانویں کہانی پاروں پسند نہ کیتا گیا پر شاعر نے ایہدے وچ زمانے دے احساس نوں خوب سمویا اے تے میاں محمد ہوراں والی گل سچ من لیئے تے ہوسکدا اے کہ ہاشم نے عوامی پدھر تے پر چلت کہانی نظمائی ہووے۔

آؤ ہن ذرا اک ہور گل دا نتارا کریئے کہ کیہ ہاشم شاہ رنجیت سنگھ دا درباری شاعر سی ایس گل دا نکھیڑا کرن لئی اک گل ایتھے واضح کر دیئیے کہ درباری شاعر صاحب دربار دا قصیدہ گو ضرور ہوندا اے ہاشم دے ایہہ شعر ملاحظہ کرو۔

[2] مہاراجہ رنجیت سنگھ کہن جینوں سرکار

مہاں سنگھ گھر جمیا مہا بلی اوتار

اس نے سانوں بخشیا ایہہ پنڈ گراں

ایس سبب جگدیوں تھر پالیں بیٹھے آں

---

[1] سیف الملوک۔ ص، ۳۱۹

[2] ککارے: ڈاکٹر فقیر۔ ص، ۴

ایہہ شعر ہاشم دی کسے کتاب وچ چھپے موجود نہیں سگوں ڈاکٹر فقیر ہوراں کسے قلمی نسخے دے دیباچے توں نقل کیتے نیں۔ ایسے قلمی نسخے وچ ہاشم دے خاندان دے کسے بزرگ نے اوہدے خاندانی حالات بیان کر دیاں لکھیا اے کیوں جے ہاشم حکیم حاذق وی سن ایس کر کے رنجیت سنگھ جدوں بیمار ہویا، دوجے حکیماں توں مایوس ہو گیا تے ہاشم دے علاج نال ول ہویا۔ ایس دے انعام وچ پنڈ تھرپال تحصیل نارووال ضلع سیالکوٹ وچ ودھیری زمین انعام دتی۔ اُتے مدحیہ شعر ایسے گل ول اشارہ کردے پئے نیں ایہناں شعراں وچ ہاشم نے رنجیت سنگھ نوں اوتار تیکر آکھ دتّا اے۔

مولا بخش کشتہ[1] نے دو گلاں آکھیاں نیں پہلی گل ایہہ کہ ۱۸۸۲ء دے گزٹیئر دے ص، ۵۵ تے ہاشم نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ دا درباری شاعر دسیا گیا اے تے دوجی ایہہ کہ رنجیت سنگھ دے پیو مہاں سنگھ دے مرن تے ہاشم نے مرثیہ لکھیا جیہڑا بڑا اسلاہیا گیا سی۔ اوہناں ہاشم شاہ دے دربار تیکر اپڑن دا وسیلہ ایہو مرثیہ دسیا اے، ہاشم[2] دی سکھ دربار نال وابستگی بارے اک ہور گل وی کیتی جاندی اے کہ قصہ سسّی پنوں اوس رنجیت سنگھ دی فرمائش تے لکھیا جیہڑا سب توں پہلاں رام باغ امرتسر وچ دسہرہ دربار وچ سنایا گیا ایس توں اڈ رنجیت سنگھ دے کہن تے ای اوس راج نیتی، پنج گرنتھی تے گیان مالا کتاباں وی لکھیاں۔

ہن سوال ایہہ اے کہ ہاشم ۱۷۵۲ء وچ جمیا رنجیت سنگھ[3] ۱۸۰۱ء وچ مہاراجہ بنیا تے[4] ۱۸۰۹ء دے نیڑے نیڑے دربار لگن لگے۔ مہاراجہ بنن ویلے اوہدی عمر ۴۹ سال تے دربار لگن ویلے ۵۷ سال بن دی اے لکھتاں وچوں ویکھئے تے شیریں فرہاد بالکل ابتدائی عمر دی اے جیہڑی رنجیت سنگھ دے گدی تے بیٹھن توں پہلاں دی اے ایس لئی کہ اوہدے وچ اوس ویلے دے راجیاں دے بارے وچ کھریاں کھریاں گلاں کیتیاں گئیاں نیں سسی[5] پنوں اوہدی جوانی دی لکھت اے تے ۴۹ یاں ۵۷ سال دا بندہ جوان نہیں ہوندا۔ ۱۸۱۲ء رنجیت سنگھ دا مہر لگیا شیریں فرہاد دا جیہڑا نسخہ ریکارڈ آفس شملہ وچ پیا اے ایس ویلے ہاشم دی عمر ۶۰ سال ہو جاندی اے تے تذکریاں والے

---

[1] پنجابی شاعراں دا تذکرہ۔ ص، ۱۴۱۔ ۱۴۲

[2] پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ، عبدالغفور قریشی دے حوالے نال بدھ سنگھ

[3] تاریخ پنجاب: اقبال صلاح الدین۔ ص،

[4] ہاشم رچناولی بحوالہ سانجھاں ۵ ص، ۱۷

[5] پنجابی ساہت دا اتہاس (گورمکھی) ص ۲۶۳

اوہدی کل عمر ۶۴ سال دسدے نیں ایسے لئی ایس عمر وچ یاں ایدوں کجھ پہلاں جے اوس کجھ لکھیا اے تے اوہ دوہڑے ہوسکدے نیں جیہڑے ودھیرے کر کے تصوف دے رنگ وچ رنگے ہوئے سن۔

اک بہہ کول خوشامد کر دے پر غرضی ہون کمینے[1]
اک بے پرواہ نہ پاس کھڑوون پر ہوون یار نگینے
کونجاں وانگ ہزار کوہاں تے اوہناں شوق وکھو وکھ سینے
ہاشم ساجن کول ہمیشہ بھانویں وچھڑے ہون مہینے

ایہہ گل ذہن وچ رہے کہ شاعر خوشامدی نوں "کمینہ" آکھ رہیا اے انج ای اک ہور دوہڑا ویکھو۔

ہاشم نام رکھایا اس نے اک دمڑی پاس نہ جس دے[2]
عاجز حال احوال نہ کوئی کیہ وصف سنائیے تس دے
تن پنجرا دل گھائل زخمی اتے نین بھرے نت دس دے
پر ہاشم نوں حشمت ایہو ہور کرم ونڈائے کس دے (۱۹۸)

ایتھے بھانویں اوہدا ڈھنگ صوفیانہ اے تے ہوسکدا اے کہ اوہ دنیا دی مال دولت دی گل نہ کردا ہووے پر ایہہ وی ممکن ہوسکدا اے کہ دنیا دی پکھوں وی اوہ ٹھیک گل دا اشارا کردا ہووے۔

جتھوں تیکر جاگیر دا تعلق اے یاں گزیٹر وچ اوہدے درباری دسے جان دا تعلق اے ایہہ دونویں گلاں اک دوجے نال بجھیاں ہوئیاں نیں جاگیر ضروری نہیں کہ درباری ہون پاروں دتی گئی ہووے اوہ کامیاب حکیم وی سن تے منے پرمنے بزرگ وی، حکیم حاذق ہون پاروں یاں سیّد نیک پاک تے عابد زاہد ہون پاروں وی ایہہ جاگیر مل سکدی اے جیویں کہ سیّد اختر جعفری ہوراں دا خیال اے ہوسکدا اے رنجیت سنگھ نے عقیدت پاروں اوہناں دے لنگر خانے دا خرچ پورا کرن لئی جاگیر دے دتی ہووے۔

ایس گل دی تاریخی شہادت وی کتوں نہیں لبھدی کہ اوہ درباری شاعر سی خود سکھ[3] ودوان

---

[1] ککارے۔ ص، ۴۴
[2] ککارے۔ ص، ۵۰
[3] ہرنام سنگھ۔ پیارا سنگھ پدم۔ (گورمکھی)

تے پنجابی صوفی پوئٹس دی لکھاری لاجونتی راما کرشناوی ایس گل نوں نہیں من دی سگوں مہاراجہ رنجیت سنگھ دے ہمعصر (سمکالی) پنجابی ادب وچ مہاراجہ بارے جو کجھ ملدا اے اوہدا اتنا رانو جوان کھوجی دھرم سنگھ ہوراں بڑے سوہنے ڈھنگ وچ کیتا اے ایہدے وچ اوہناں شاعر[1] سوندھا، ساون یار، کوی بڈھ سنگھ، احمد یار، گنیش داس پنگل، پورن سنگھ، حاکم سنگھ، سی حرفی جنگنامہ ہری سنگھ دا نامعلوم شاعر تے جعفر بیگ سب شاعراں دا مہاراجہ بارے لکھیا ادب اک بنے کڈھ دتا اے پر ہاشم شاہ بارے اک لفظ نہیں آکھیا۔ بھاشا وبھاگ (گورمکھی) والیاں ہاشم دے باب وچ ایہہ گل ماری دیاں منّی اے کہ ہاشم اپنے ویلے دے راجیاں یاں حاکماں دی نکھیدی کردا اے ظاہر اے ایس دور وچ ایس علاقے وچ راجے یاں حاکم سکھ سردار ای سن تے ایہہ گل وی ثابت اے کہ ہاشم دی جس کتاب وچ ایہہ نکھیدی کیتی گئی اے ایہہ رنجیت سنگھ نے پڑھی یاں سنی (ریکارڈ آفس شملہ وچ رنجیت سنگھ دی مہر والا نسخہ ۱۸۱۲ء) ایس لئی ڈاکٹر فقیر (ککارے) لاجونتی راما کرشنا (پنجابی صوفی پوئٹس) ہرنام سنگھ شان (سسّی) پیارا سنگھ پدم (ہاشم رچناولی) تے سیّد اختر جعفری (سانجھاں ۵) دی ایہہ گل بالکل ٹھیک جاپدی اے کہ ہاشم شاہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دا درباری شاعر بالکل نہیں سی سگوں لاجونتی راما کرشنا دی ایہہ گل وی ٹھیک نہیں جاپدی کہ رنجیت[2] سنگھ جدوں اک علاقے دا سردار سی تے اوہ (شاعری پاروں) ہاشم شاہ دا قدردان سی تے چھوٹے موٹے غیر اہم تحفیاں دا ایہہ سلسلہ غیر سرکاری طور تے مہاراجہ بنن توں بعد وی جاری رہیا ایس لئی کہ ایہدا ثبوت وی ساڈے کول کوئی نہیں۔ رہی جاگیر دین والی گل تے ایہہ حکمت پاروں ماہر رمال یاں پھیر صوفی بزرگ ہون پاروں ممکن ہوسکدی اے تے ایہہ تعلق اوس نوں درباری شاعر نہیں ثابت کردا۔

ویکھیا جاوے تے ہاشم دے کلام وچ پہلا درجہ دوہڑیاں نوں تے دوجا سسّی پنوں نوں دینا پیندا اے باقی وچ ایہہ نہیں کہ اوہ شاعر نہیں اکھو اسکدا گل اینی اے کہ باقی کلام دا دیوا ایہناں دو لکھتاں سامنے بلدا نہیں جاپدا، جیویں ہاشم نے ہیر وی لکھی اوہدی بحر مقبل وارث شاہ والی اے پر نبتر اوس مقبل دی ای رکھی اے چومصرعے جیہدے وچ ہر بند وچ تخلص دا ورتارا اے کئی تھاں نرا ہاشم تے کئی تھاں ہاشم شاہ جیویں۔

---

[1] کھوج درپن (جنوری ۱۹۷۶ء) مضمون مہاراجہ رنجیت سنگھ، سمکالی پنجابی کوتا وچ ص ۴۲ تا ۵۱ (گورمکھی)

[2] پنجابی دے صوفی شاعر۔ ص ۱۴۵

[1]ہاشم شاہ میاں اساں ظاہر ڈٹھا سکھیاریاں انت نوں وکھ پایا

سوہنی مہینوال دے قصے بارے کجھ [2] سیانیاں دا خیال اے کہ ایہہ ہاشم دے آکھن موجب سب توں پہلاں اوس لکھیا ایہدے لئی اوہ ہاشم دا ایہہ چومصرعہ دلیل پاروں پیش کر دے نیں۔

[3]اک دن شوق سمیں جگدئیں بیٹھا وچ مسیتی
یاراں درد منداں فرمائش نال محبت کیتی
سوہنی تے مہینوال بناؤ نال اوہناں جو بیتی
ہاشم کون کتھاؤں آہے کسے نہ ظاہر کیتی

ہاشم دے ایس بیان توں تے گل ایہہ نتری کہ ایہہ کہانی پہلاں موجود سی تے لوکاں اوس نوں ویروے نال بیان کرن دی فرمائش کیتی۔ انج ہاشم توں ڈھیر چر پہلاں سوہنی مہینوال دا بھوگ گورداس (جنم ۱۵۵۸ء) دے کلام وچ پیندا اے۔

مہینوال تے سوہنی اے تردی راتیں

پر ایدوں بعد ہاشم تیکر کوئی شاعر اجیہا نظر نہیں آؤندا جس سوہنی مہینوال لکھیا ہووے ایسے دور دے احمد یار (۱۷۶۸ء۔۱۸۴۸ء) نے ایہہ قصہ ضرور لکھیا پر احمد یار اک لحاظ نال ہاشم توں عمروں چھوٹا لگدا اے ایس لئی ایہنوں اسی دوجا نمبر ای دے سکنے آں۔ ہاشم دی لکھت سوہنی زبان تے بیان دے لحاظ نال سادہ جیہی اے انج خبرے ایس لئی اے کہ ایہہ قصہ اوس نے پہلی وار پنجابی ادب دے بھنڈار وچ شامل کیتا قصے وچ سوہنی دے دکھ نوں شاعر نے چنگے ڈھنگ وچ الیکیا اے ہونی تے انسانی کمزوریاں مجبوریاں تے لاچاریاں دا سوہنا نقشہ کھچیا اے۔

ہاشم دی سسّی شروع توں لے کے آخیر تیکر اوہدے اپنے درد تے سوز دی علامت بن گئی اے کیوں جے ایہہ داستان اک المیہ اے ایس لئی ہاشم دے کلام وچ سسّی دی کرلاٹ بڑے من کھچویں ڈھنگ وچ ملدی اے خاص کر کے اوہ حصہ جتھے ہوت پنوں نوں سسّی دے ستیاں ای لے جاندے نیں اک جھلک۔

---

[1] پنجابی ساہت دا اتہاس۔ص، ۲۶۷ (گورمکھی)
[2] اوہی۔ص، ۲۶۴
[3] ککارے، ص، ۷۷

[1] کجھ ڈگدی کجھ ڈھیندی بہندی اٹھدی تے دم لیندی
جیوں کر ٹوٹ شرابوں آوے پھیر اتے ول ویہندی
ڈھونڈے کھوج شتر دا کبت ول ہر گز بھال نہ پیندی
ہاشم جگت نہ کیوں کر گانویں پریت سپورن جنیدی

تے ایسے حالت بارے ہاشم دے ایہہ بول تے پنجاب دے چپے چپے وچ بچے بچے نوں یاد نیں۔

[2] نازک پیر ملوک سسّی دے مہندی نال شنگارے
بالو ریت تپے وچ تھل دے جیوں جو بھُن بھٹھیارے
سورج بھج وڑیا وچ بدلی ڈردا لشک نہ مارے
ہاشم ویکھ یقین سسّی دا صدقوں مول نہ ہارے

جیویں کہ عرض کیتا جا چکیا اے کہ ہاشم دی کلا معرفت والیاں دوہڑیاں تے اپڑ کے سکھراں تے آ کھلوندی اے اک اک دوہڑا معنیاں دے سمندر لئی کھلوتا اے تے اتوں ہاشم دی زبان وی اتھے اپڑ کے نکھر تے نتر جاندی اے ایہناں دوہڑیاں وچ ہاشم نشنگ ای اک صوفی، فقیر تے قلندر جاپدا اے جیہڑا مجاز دے پڑدے وچ حقیقت دیاں گلاں کردا اے۔

[3] تن پنجرا دل گھائل قیدی مینوں ثابت ویکھ نہ پھردی
بے پرواہی تے ظالم پھائی مینوں رڑ کے سانگ تدھر دی
جھڑکن لوک نہ تھوون ماپے میں کملی کسے نہ دھر دی
صاحب درد ملے کوئی ہاشم میری سمجھے پیڑ جگر دی

[4] میں وچ تیں وچ صاحب میرے مینوں فرق ایہو دس آوے
کراں گناہ کروڑ ہمیشاں مینوں ذرا حیا نہ آوے

---

[1] ککارے ص ۴۷۔ ۴۳
[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ۔ ص، ۱۴۴
[3] ککارے۔ ص، ۳۲
[4] ککارے۔ ۴۲

بھی در کار نہ سڈدا درتوں اتے پالے عیب چھپاوے
ہاشم ویکھ چھنار سہاگن اوہدا پاپ سبھی چھپ جاوے
دلبر ویکھ رہیا وچ شیشے اوہنوں صورت نظر نہ آوے[1]
پانی دے وچ سہی نہ ہووے جد آئینہ عکس ملاوے
دیپک کول پچنہ دے دھریا اوہدی چمک چمک مل جاوے
ہاشم آپ ہووے لکھ شیشہ اوہنوں شیشہ کون وکھاوے

تے ایس دوہڑے وچ تے اوس ہمہ اوست والی گل بڑے سوہنے ڈھنگ وچ نتار دتی اے۔

ہر ہر پوست دے وچ دوست اوہ دوست روپ وٹاوے
دوست تاک نہ پہنچے کوئی ایہہ پوست چا بھلاوے
دوست خاص پچھانے تائیں جد پوست خاک رلادے
ہاشم شاہ جد دوست پاوے تد پوست ول کد جاوے

مطلب ایہہ اے کہ دوہڑیاں وچ بھانویں اوس گل حقیقت دی کیتی اے تے بھانویں مجاز دی اوہدا مطلب اکو اے تے اوہ اے رب تعالیٰ دی صفت ثناء تے اپنی ذات دی نفی تے اوس ازلی ابدی ذات واحد دی وحدانیت دا اقرار زبانوں تے قلبوں ایس حوالے نال ہاشم دی جیہڑی تصویر ذہن وچ بن دی اے اوہ اک صوفی فقیر تے درویش دی اے اوہ آپ اپنے آپ نوں فقیر ایتھوں تیکر کہ قلندر کہندا اے ایس لئی اوہدے تذکرہ نگاراں اوہدے جیہڑے حالات لکھے نیں ٹھیک ای نیں کہ اوہ حاجی محمد شریف دا پتر ذات دا سیّد سی بچپن وچ ترکھانا کم کیتا جیہڑا کوئی بری گل نہیں رزق حلال کمان دا اک وسیلہ اے۔ سیانیاں ہو کے لکھیا پڑھیا حکمت وی کیتی تے اوڑک درویشی وچ رب نوں جاملیا جگدیو (امرتسر) توں تھرپال (سیالکوٹ)، آ ثابت اے جتھے اوس نوں جاگیر ملی تے ایتھے ای فوت ہو کے دفن ہویا طب، رمل نجوم تے پنجابی شعر راہیں معرفت دا بیان۔ تن گلاں

---

[1] اوہی۔۴۲

اوہدی حیاتی دا مُول سن رنجیت سنگھ دا قصیدہ نہیں آکھیا۔ بے نیازی دا ایہہ حال سی کہ شیریں فرہاد وچ پنجاب دی اوس ویلے دی حالت دا عین بین نقشہ کھچ دتا جدوں وارث شاہ دے لفظاں وچ ہر اک دے ہتھ وچ تلوار سی تے سارے پنجاب وچ سرداریاں تے حاکمیاں دی کھوہا کھاہی مچی سی اوس نے پنجابی زبان نوں اک اجیہا آہنگ بخشیا جیہڑا اوہدے مگروں اپنائے جان دے باوجود وی سمولچیاں اپنایا نہ جا سکیا ایہو کارن اے کہ ہاشم دا دوہڑا تے ڈیوڑھ یاں سسّی دا کوئی بند ہزار شعر وچ وی رکھ دتے جان تے پھیر وی آکھیا جا سکدا اے کہ۔

لکّی رہے نہ ہیر ہزار وچّوں

میاں محمد بخش تے وحدت الوجود

ازل ابد دا جامہ ہکو ایہہ کلمہ وچکاروں[1]

ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکسے سرکاروں

صوفیاں دے دووڈے گروہ نیں اک وحدت الوجود یاں ہمہ اوست دا قائل اے تے دوجا وحدت الشہود یاں ہمہ از اوست دا منن والا اے۔ وحدت الوجود یاں ہمہ اوست نوں محی الدین ابن العربی نے استدلالی رنگ وچ سامنے لیاندا سی ایہناں نوں ایس فلسفے دا موڑھی منیا جاندا اے۔ ابن العربی دا فلسفہ ایہہ اے کہ روح ''جز'' اے اک ''کل'' دا روح یاں ''جز'' کل نال ملن لئی تڑفدی اے تے جدوں مل جاندی اے تے اوس ویلے اوہنوں اپنا اصلی مقام حاصل ہو جاندا اے۔

ایہناں صوفیاں دے آکھن موجب رب کائنات دے مظاہرہ وچوں اپنا جلوہ دسدا اے پورا نہیں، انسان ایس دا ایہہ ادھ ورتا جلوہ ویکھدا اے پر پورا ویکھن دا چاہوان ہوندا اے مطلب اے کہ روح جیہڑی کہ اک جز، اے کل نال واصل ہونا چاہندی اے واصل ہون یاں رب نوں پان دی ایہہ تڑپ صوفی دی جاپے عشق اے۔ ایہدے بارے محی الدین ابن العربی اپنی کتاب ''ترجمان الاشواق'' وچ لکھا اے کہ "میں عشق دے مذہب دا منن والا آں تے اوسے راہ تے چلنا واں جس راہ تے ایہہ مینوں لے جاوے۔ صوفیاں دا عشق ایہو عشق ہوندا اے جنہوں حقیقی عشق دا ناں دتا جاندا اے ایس نوں کئی صوفی مجازی رنگ وچ وی بیان کردے نیں جویں کہ ساڈے کئی صوفی شاعر۔ میاں محمد بخش کھڑی شریف والے پنجابی شاعری دے باغ دے سدا مہکویں پھل ای نہیں سگوں ایس خطے وچ تصوف دی پاک تے پوتر مالا دے ان ملّے مانک موتی نیں۔ میاں ہوری وی صوفیاں دے ایس گروہ نال تعلق رکھدے نیں جیہڑا محی الدین ابن العربی دا منن والا تے وحدت الوجود دا قائل اے۔ اچانویں نظرے سیف الملوک نوں ویکھیئے تے بھانویں ایہہ زمینی عشق یاں مجازی عشق یاں مافوق

---

[1] ایس مضمون وچ متن سیف الملوک: میاں محمد بخش، شیخ سراج دین اینڈ سنز لاہور وچوں ورتیا گیا

الفطرت داستان لگدی اے پر میاں صاحب نے ایس نوں جس طریقے نال شروع کیتا اے تے پھیر جس ڈھنگ نال بیانیا اے ایہہ آپ مہارے حقیقی عشق دی ان ملی داستان نظر آون لگ پیندی اے جیہدے وچ میاں صاحب نے

دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نوں مکھ دھر کے

والا ڈھنگ اختیار کیتا اے۔

ایس کتاب دے شروع وچ میاں صاحب نے جزو دے کل نال ملن یاں روح دے انسان دے اپنے رب نال واصل ہون لئی سالک بنن تے اوتھوں تیکر اپڑن لئی جنہاں منزلاں دا ذکر کیتا اے اوہ ایہناں دے نظریئے تے فلسفے تے چانن پاندا اے۔[1] میاں صاحب وحدت دے سمندر وچ غوطہ مارن لئی پہلاں عشق دی منزل دا ذکر کردے نیں جیہڑا اک صوفی لئی ات ضروری اے۔ عشق دے بیان وچ میاں صاحب عشق مجازی دا نکھیڑا، کر کے ایس دے واسطے تے حوالے نال عشق حقیقی دی اہمیت بیان کردے نیں عشق مجازی دا نتارا ویکھو۔

جنہاں عشق بندے دا لگا صبر آرام نہ تنہاں
ستے بیٹھے اُت ول ویکھن لٹ کھڑیسن جنہاں
ایسا صدق لیاون اس تے سچے نال دھیانے
اس بن باغ بہار نہ بھاون لاون اگ جہانے
ہور کسے دی چاہ نہ رہندی چھٹن سب رشنائیاں
ماں پیو دا لنگ اتارن لج لگاون بھائیاں
شرم حیا نہ رہے کسے دا جھلن بدی خواری
دلبر باجھوں صبر نہ کردے جنہاں لگائی یاری
جے اوہ جان پیاری منگے ترت تلی تے دھر دے
سر لوڑے تے سہی پچھانن رتی عذر نہ کردے
ایسی ہوائی حرص ہواؤں ایسا ہے چت دسدا
جنہاں عشق حقیقی لائیا کرو تعجب اس دا

[1] وارث شاہ: ملتان، میاں محمد نمبر: اپریل مئی ۱۹۷۷ء مضمون: میاں محمد دی بات مجازی رمز حقیقی، ص ۱۳۳

زمینی یاں مجازی عشق وچ جدوں ایہہ حال ہو جاندا اے۔ انسان نوں اپنے دلبر بناں ہور کجھ سُجھدا ای نہیں۔ تے اوہدے توں قربان کرن لئی اوہ اپنا سر ہر ویلے تلی تے لئی پھیر دا اے تے میاں صاحب فرماندے نیں کہ اوس ذات دے عشق وچ بندے دا کیہ حال ہوئے گا جیہڑی کل کائنات دے پیدا کرن والی اے۔ عشق جزو دے کل وچ واصل ہون دا اک وسیلہ اے ایس عشق دا ویروا کردیاں فرماندے نیں۔

حالاں اندر کرو نہ حجت بھلی نصیحت بھائی
حال محباں دا رب جانے ہور کیہ جانے کائی
ہر دم ذکر سجن دے اندر کل جہاں بھلاون
دل جانی دے عشقے کولوں اپنی جان رلاون
اک دلبر نوں دل وچ رکھن سب خلقت تھیں نسن
ویدن ویدنہ جانن مولے کھوکھلے دارُو دسن
کن آواز پوے ہر ویلے پہلے قول الستوں
قالو بلیٰ کوکیندے بھائی ایسے ذوقوں مستوں
وچوں آتش باہر خالی دسدے حالوں خستوں
جے اک نعرہ کرن محمد ڈھین پہاڑ شکستوں

عشق دے بیان دے بعد میاں صاحب استغناء دی منزل دا ویروا پاندے نیں تے ایس گل تے زور دیندے نیں کہ

کار کریں جو کہے کاریگر کریں انکار نہ کرنوں

ایدوں مگروں توحید دی منزل دا ذکر آؤندا اے ایتھے میاں صاحب وحدت الوجود دے فلسفے دا کھل کے نتارا کردے نیں۔ فرماندے نیں ایہہ منزل اوہ اے جتھے ہر پاسے رب ای رب دسدا اے۔

اگوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحیدے
عابد تے معبود ملیندے دوئی نہ پیر مریدے
سر کڈھن ہک کلے وچوں سبھ سراندے رل کے
اس کلے تھیں نہ جاوے خس خس دا نہ چل کے

ازل ابد دا جامہ ہکّو ایہہ کلمہ وچکاروں

ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکسے سرکاروں

فرماندے نیں ایس کائنات دی ہر شے دا روپ اصل وچ اوس اک دا، اوس واحد رب تعالیٰ دا ای روپ اے۔ جویں غالب نے وی آکھیا اے:

عشرتِ قطرہ ہے دریا میں فنا ہو جانا

تے پنجابی دے اُگھے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید نے وی اپنی اک کافی وچ ایس دا ذکر کیتا اے کہ کائنات بحر محیط اے ایس دیاں ظاہری چیزاں پانی دے اوس بلبلے وانگ نیں جس وچ ہوا دوئی پا کے ایس نوں ایہہ شکل دے دتی اے جدوں ایہہ ہوا نکل جاندی اے تے پانی پانی وچ رل کے اک ہو جاندا اے۔

میاں محمد بخش وی ایس گل نوں اپنے رنگ وچ نکھیڑ دے نیں۔

توڑے بوہے دسیون توڑے ہوون تھوڑے تھوڑے

اصل اندر سب اک ہوون گے ندیوں نیر وچھوڑے

ایسے گل نوں ہور اگھیڑن تے نتارن لئی اوہ اک مثال دیندے نیں کہ وحدت دے اک دیوانے توں کسے نے ایس جگ دی حقیقت بارے پچھیا تے اوس اگوں کہیا:

اگوں پھیر دیوانے کہیا دساں نال مثالے

کھنڈے دا اک رکھ بنایا کاری گر کمالے

ڈال پتّر پھل بنائے وزن برابر تولے

ہتھ وچ ملے تے بھجّے ہوئے مثل نمولے

جاں اوہ ہک سنیہاں آیا نقش گئے بجھ سارے

ہکو ہک محمد بخشا میں توں کون بے چارے

مطلب اے کہ ایس عالم دیاں ساریاں چیزاں اک عارضی شکل وچ اوس بلبلے وانگ نیں جنہوں ہوا نے اوس عارضی شکل وچ لیاندا اے جدوں رب ولوں حکم ہوندا اے تے ایہہ عارضی روپ یاں نقش ختم ہو جاندے نیں تے پھیر اک ای اک یاں رب ای رب باقی رہ جاندا اے۔

توحید دے بیان مگروں میاں صاحب حیرت والی منزل دا ذکر کردے نیں جتھے اپڑ کے

سالک نون اپنی ہوش نہیں رہندی جویں بلھے شاہ آکھیا سی۔

کیہ جانا میں کون بلھیا کیہ جانا میں کون

ایس منزل وچوں ہوندا ہویا جدوں سالک فقر دی منزل تیکر اپڑ دا اے تے میاں صاحب ایس نوں فناہ دی منزل گن دے نیں ایتھے انسان وچوں ''آپا'' ختم ہو جاندا اے۔ بس رب ای رب باقی رہ جاندا اے۔ بالکل انج ای جدوں سورج نکلے تے سارے ای تارے ماند پے جاندے نیں۔ ایتھے اپڑ کے جزو نال کل دے واصل ہو کے اوہدا دیدار کرن دا ویروا میاں صاحب انج کردے نیں۔

ایس ندی وچ چبھی مارے جے کوئی ہمت کر کے
سدا سکھالا رہسی بھائی کیہ کم باہر تر کے
حکمے نال اُس چھبی وچوں جاں سر باہر آنے
تاں اوہ کاریگر نوں ویکھے تک تک بھید پچھانے

میاں صاحب فرماندے نیں ایہہ منزل مرن توں اگے مرجان نال حاصل ہوندی اے تے انج انسان ہمیش دی حیاتی پاندا اے فرماندے نیں۔

بعد فناؤں باقی رہنا کیہ جاناں اس باتوں
نویں کتاب بنے جے لکھاں باتاں نفی ثباتوں
مر کے جیون دی گل چنگی سو جانے جو کردا
جس دے سر پر ورتی ہووے کم نہیں ہر ہر دا

تے ایہو وحدت الوجود دا فلسفہ اے جس دا وارث شاہ انج ذکر کردا اے۔

وارث شاہ میاں ہمہ اوست جانیں سرب ہوئے بھگوان نوں پایا اے۔

غالب کہندا اے۔

عشرت قطرہ ہے دریا میں فنا ہو جانا

تے میاں محمد بخش کھڑی والے لکھدے نیں۔

ازل ابد دا جامہ ہکو ایہہ کلمہ وچکاروں
ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکسے سرکاروں

خواجہ غلام فرید : حیاتی تے فکر

ہر[1] آن احد ڈوں دھیان دھرو
ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فرید دا وعظ سنو
سو بات دی ہے ہک بات عجب

پنجابی شاعری دے نگر وچ اسلامی تصوّف دا جیہڑا اچا سچا، کھلاّ ڈلھا تے پکّا پیڈا محل اسریا ہویا اے ویکھیا جاوے تے ایہنوں دوتھماں نے ای چکیا ہویا اے ایہہ دوتھم دو فرید نیں جیہڑے پنجابی شاعری دی ایس ست ۷۰۰ سو سالاں دی شعری ریت نوں سہارا دئی کھلوتے نیں۔ ایہناں وچوں پہلے فرید بارہویں صدی عیسوی دے بابا فرید شکر گنج تے دوجے اُنھیویں صدی عیسوی دے خواجہ فرید مٹھن کوٹی نیں۔

خواجہ فرید مٹھن کوٹی نے اپنے تصوف دی نیہہ ربی پیار تے رکھی اے تے اوہ اپنیاں لکھیاں ساریاں کافیاں وچ ونو ون ڈھنگاں نال ہر آن اللہ پاک ول ای دھیان دین دی پکّی کردے نیں تے سو گلاں دی اک گل کردیاں ایسے نوں اپنا دین تے ایسے نوں اپنا ایمان سمجھدے نیں۔

خواجہ فرید فاروقی نسل عربی نژاد تے خاندانی ولی سن، عیسیٰ بن یوسف ایہناں دے وڈ کے سن جہناں دنیا دے دھندے چھڈ کے رب نال لولائی۔ ایہناں وچوں اک بزرگ نور محمد کوریجہ سندھ توں ملتان تشریف لیائے۔ ایہناں دے پوترے مخدوم محمد شریف سن تے اگوں ایہناں دے پتر خواجہ محمد عاقل تے پتر خواجہ خدا بخش سن جیہڑے حضرت خواجہ فرید دے والد سن۔

خواجہ فرید دی پیدائش چاچڑاں شریف وچ ۱۸۴۵ء وچ ہوئی تے تاریخی ناں خورشید عالم

---

[1] ایس مضمون وچ متن دیوان فرید : خواجہ غلام فرید، قدیر آباد ملتان وچوں ورتیا گیا۔

رکھیا گیا جس وچوں ہجری دا سن ۱۲۶۱ نکلدا اے[1]، چھوٹی عمرے والدہ تے والد فوت ہو گئے۔ تے ایہناں دی پالنا ایہناں دے وڈے بھرا غلام فخر الدین نے کیتی، کیوں جے فخر الدین ہوری آپ بڑے وڈے عالم فاضل بزرگ سن تے باپ دے مرن تے گدی تے بیٹھے سن ایس کر کے اوہناں نے ای خوجہ غلام فرید دی تربیت تے تعلیم اپنی نگرانی وچ کیتی تے خواجہ غلام فرید نے مرشد وی ایہناں نوں ای پھڑیا، ایہناں دی وفات تے گدی تے بیٹھے تے ساری عمر اپنے مرشد تے اوہناں دے دسّے رستے موجب رب تے رسول دے جَس گوندے رہے۔

کافیاں پڑھدیاں تھاں تھاں پتہ لگدا اے کہ خواجہ غلام فرید اپنے وڈے بھرا تے مرشد دے عاشق سن تے ایس لحاظ نال فناہ۔ فی الشیخ دے مرتبے اتے اپڑے ہوئے سن مرشد نال اپنی انتاں دی وابستگی تے لگاؤ دا اظہار اوہ تھاں تھاں کر دے نیں۔

چشماں فخر الدین مٹھل دیاں تن من کیتا چور

گھول گھتاں میں فخر جہاں توں جنت حور قصور

وابستگی تے لگاؤ توں اڈ ایس گل دا نتارا وی کر دے نیں کہ مرشد نے اوہناں نوں کس قسم دی تعلیم دتی فرماندے نیں۔

مرشد فخر جہاں نے کیتم اے ارشاد

عارف ابن العربی ساڈا ہے استاد

خواجہ فرید نوں اوہناں دے مرشد فخر جہاں نے سلوک دیاں ساریاں ای منزلاں وچوں لنگھایا ایہو وجہ اے کہ اوہناں دیاں کافیاں وچوں جتھے فناہ فی الشیخ دیاں منزلاں دی دس پیندی اے اوتھے فناہ فی الرسول تے فناہ فی اللہ دیاں منزلاں دی اگھیڑ ویں نشان دہی وی ہوندی اے۔ فناہ فی الرسول دی منزل طریقت دے راہ تے چلن والیاں لئی بڑی آوکھی ہوندی اے ایتھے آ کے پیر ذرا وی کھسک جائے تے ساری عبادت تے ریاضت جاندی رہندی اے۔ ایسے لئی آکھیا جاندا اے کہ

با خدا دیوانہ باش و با محمد ہوشیار

خواجہ غلام فرید ہوراں اپنے مرشد دی صحیح تربیت پاروں طریقت دی ایس منزل نوں بڑی

---

[1] خواجہ غلام فرید: مسعود حسن شہاب ص ۳۴

احتیاط نال پار کیتا تے کوئی قدم اجیہا نہ چکیا جیہڑا شان محمدیہ دے خلاف ہووے فرماندے نیں۔

حسن ازل دا تھیا اظہار
احدوں ویس وٹا تھئے احمد

جدوں حقیقی حسن ظاہر ہونا چاہیا تے محمد دی ذات وچ ظاہر ہویا، رسول پاک دی محبت خواجہ غلام فرید دی رگ رگ وچ رچّی ہوئی سی ایس دا ثبوت اوہ کافیاں نیں جیہڑیاں اوہناں بیت اللہ دے حج ویلے تے مدینے شریف دی زیارت ویلے لکھیاں۔ مدینے جان توں پہلاں مدینے والے دی تڑپ وچ جیہڑیاں کافیاں لکھیاں گئیاں اوہ خیال تے احساس پاروں بڑیاں اچ پدھر دیاں نیں، مدینے توں دور رہ کے جند جان عذاب وچ پھاتھی اے سینے وچ نبی پاک دی جدائی دی سانگ کھبّی اے۔

اتھاں میں مٹھڑی نت جان بلب اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب
ہر ویلے یار دی تانگھ لگی
سنجے سینے سِک دی سانگ لگی
ڈکھی دلڑی دے ہتھ ٹانگھ لگی
تھئے مل مل سُول سمولے سب اتھاں میں مٹھڑی۔۔۔۔
تتی تھئی جوگن چودھار پھراں
ہند سندھ پنجاب تے ماڑ پھراں
سنج بار تے شہر بازار پھیراں
متاں یار مِلم کہیں سانگ سبب اتھاں میں مٹھڑی۔۔۔۔
توڑے دھکڑے دھوڑے کھاندی ہاں
تیڈے نام توں مفت وکاندڑی ہاں
تیڈی باندیاں دی میں باندی ہاں
ہے دردیاں کتیاں نال ادب اتھاں میں مٹھڑی۔۔۔۔
واہ سوہنا ڈھولن یار سجن

واہ سانول ہوت حجاز وطن

آ ڈیکھ فرید دا بیت حزن

ہم روز ازل دی تانگھ طلب　　　اتھاں میں مٹھڑی نت جان بلب

اوہ تاں خوش وسدا اوچ ملک عرب

مرشد دی تعلیم تے تربیت تے اپنی عبادت تے ریاضت نال خواجہ فرید ہوری فناہ فی الشیخ تے فناہ فی الرسول دیاں منزلاں نوں پار کر کے فناہ فی اللہ دی منزل نوں چھوہندے نظر آوندے نیں ایس بارے اشارہ کر دیاں کہندے نیں۔

گُرنے پورے بھید بتائے　عقل فکر سب فہم گمائے

مدہوشی وچ ہوش سکھائے　سارا سفر عروج سمجھایا

ایس سفر وچ حقیقتاں تے نور ظاہر ہو گئے لکیاں ہویاں گلاں باہر آ گیاں تے دور تے نیڑے دا فرق مک گیا۔ سینے دے کھلن دا اک مرحلہ سی ایہہ کھل گیا تے مشاہدے تے اک مستی طاری ہو گئی

بنسی خوب بتایاں باتاں　　گجھڑے راز انوکھیاں گھاتاں

گم تھیاں کوڑیاں ذات صفاتاں　　لِمَنَ الملک دا دروہ آیا

رب دی یاد وچ آپ مہارے وجن والی دِل دی بنسری نے خوب خوب گلاں دسیّاں لُکے ہوئے راز ایس نے سمجھا دتے جھوٹیاں ذاتاں تے جھوٹھیاں صفتاں دا خاتمہ ہو گیا تے اوہ دور آ گیا جدوں رب فرمائے گا۔ اج ملک کس دا اے؟ تے جواب ملے گا اک خدا دا۔ جیہڑا ساریاں تے غالب اے۔

اللہ تعالیٰ اک ہستی مطلق تے وجود محض داناں اے۔ جس دا انحصار تے شکل کجھ وی نہیں تے اوہ ہستی مطلق ہوندیاں ساریاں چیزاں وچ موجود اے۔

اپنے ایس فلسفے نوں اوہناں اپنیاں کافیاں وچ وَنّو ون ڈھنگاں نال بیان کیتا اے۔ کِتے سدھا کتے عالمانہ طریقے نال

جگ وہم خیال تے خوابے — سب صورت نقش بر آبے
جسے پچھدیں حال حقیقت — سن سمجھ اتے رکھ عبرت
جیویں بحر محیط ہے وحدت — کل کثرت شکل حبابے
نہیں اصلوں دویدا — خود جان ہے نسل دوئیدا
گیا پُھو کا نکل دوئیدا — ول اوہو آب دا آبے

فرماندے نیں کہ جیویں سمندر وچ اک پانی دا بلبلہ ہووے اوہدے وچ ہوا نے وکھیواں پایا ہویا اے جے اوہ ہوا نکل جائے تاں بلبلہ جیہڑا کہ اصل وچ پانی دا اک عارضی روپ سی مڑ پانی وچ مل جاندا اے انج ای کائنات دی ایہہ جیہڑی کثرت اے ایہہ اصل وچ وحدت ای اے۔

صوفی کہندے نیں کہ رب اک مکمل حسن اے جیہڑا کسے حد توڑی کائنات وچ ظاہر ہویا بندہ ایس نوں پوری حد توڑی ویکھنا چاہندا اے ایہہ اوہدی تڑپ اے تے ایس تڑپ داناں ای عشق اے، عقل تے بھٹک جاندی اے پر عشق وجدان دی لو نال منزل تے اپڑ جاندا اے۔[1]
ابن العربی جیہڑا خواجہ فرید دے مرشد راہیں خواجہ فرید دا راہبر اے اپنی کتاب ''ترجمان الاشواق'' وچ لکھدا اے۔

''میں عشق دے مذہب دا منن والا آں تے اوسے پاسے ٹرناں جیہڑے پاسے ایہدا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایس لئی ایہو میرا دین تے ایہو میرا ایمان اے۔''

ایہہ عشق اصل وچ روحانی ارتقائی ضروری ہوندا اے تے عشق ای اک اجیہا جذبہ اے جیہڑا دوجے سارے جذبیاں تے حاوی ہو سکدا اے ایس وچ محویت تے بے خودی دی جیہڑی کیفیت ہوندی اے ایہدے نال انسان نوں خدا دا قرب حاصل ہون وچ مدد ملدی اے ایسے لئی خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ عشق دی ایہہ لذت کُٹ کے بھری ہوئی اے تے اوہ عشق نوں خدا تے خدا نوں عشق سمجھدے نیں۔

قسم خدا دی قسم نبی دی عشق ہے چیز لذیذ عجیب

کیوں جے سالک عشق نوں اپنا ہادی تے مرشد سمجھ لیندا اے۔ ایس لئی عرفان وی اوس نوں

---

[1] لعلاں دی پنڈ: ص ۳۰۵ مضمون: ابن العربی تے پنجابی صوفی شاعری از پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی

عشق توں ای حاصل ہوندا اے۔

عشق ہے ہادی پریم نگر دا　　　　عشق ہے رہبر راہ فقر دا

عشقوں حاصل ہے عرفان

تے جدوں ایہہ عرفان حاصل ہو جائے تے پھیر ہر پاسے اوسے دا جلوہ نظر آوندا اے۔ ساری کائنات وچ اوہنوں اپنا عشق ای عشق نظر آوندا اے۔ خواجہ غلام فرید ہوراں نوں وی عشق توں بنا کجھ نہیں دِسدا۔

ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جا　　　　سبحان اللہ سبحان اللہ

خود عاشق خود معشوق بنیا　　　　سبحان اللہ سبحان اللہ

خود بلبل تے پروانہ ہے

گل شمع اتے دیوانہ ہے

تھی چاند چکور نوں موہ لیا　　　　سبحان اللہ سبحان اللہ

کتھے شاد کتھے دل تنگ ڈِسے

کتھے صلح ڈِسے کتھے جنگ ڈِسے

تھیا شان جمال جلالی دا　　　　سبحانِ اللہ سبحان اللہ

ہے محض مقام تحیّر دا

بٹھ حیلہ درک تفکّر دا

ہیں ڈونگھیرے ڈیہنہ ڈوں ہتھ نہ پا　　　　سبحان اللہ سبحان اللہ

ہے بیت فرید دی ریت عجب

ہے درد تے سوز دی ریت عجب

سن سمجھو سارے اہلِ صفا　　　　سبحان اللہ سبحان اللہ

انج خواجہ فرید ہوری اپنی ساری شاعری وچ کثرت وچ وحدت ویکھدے۔ حسن ازل نال پریت دی جوت جگاندے۔ لوکاں نوں اپنی مٹھی بلاری نال رّبی پیار ول بلاندے نیں تے مُکدی انج مکاندے نیں۔

ہر آن احد ڈوں دھیان دھرو ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فرید ا دا وعظ سنو سو بات دی ہے ہک بات عجب

مطلب ایہہ اے کہ خواجہ غلام فرید دی شاعری دا بنیادی نکتہ ''توحید'' ای اے کیوں جے اوہ رب تعالیٰ دے حکماں نوں پورے پورے طور تے منن تے منان دے قائل نیں۔[1] ایس کر کے رب تعالیٰ نے اپنے حکماں وچ سب توں ودھ جس گل تے زور دتا اے اوہ اپنی ''وحدت'' ای اے خواجہ فرید دی شاعری بھانویں رسول پاک صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم راہیں تے بھانویں مرشد راہیں تے بھانویں مجازی عشق راہیں ایسے ''وحدت'' والے نکتے دل ای ٹر دی دِسدی اے۔

[1] مثل فرید : سرفراز حسین قاضی ص ۶۸

سفر دی رات دا پاندھی ۔ منیر نیازی

انسانی ذہن اپنی سوچ دے پھیلا پاروں اناں دی بت والا اے۔ انسان دے دل وچوں اُٹھیا جذبہ جدوں تخیل دے پَر لا کے اڈن لگدا اے تے اوہدی اڈاری حسابوں باہر اپڑ جاندی اے۔ ایہو کارن اے کہ جدوں انسان اجیہے جذبے نوں دوجیاں تیکر اپڑانا چاہندا اے تے چاہت تے اصلیت توں کئی درجے گھٹ اپڑان وچ کامیاب ہوندا اے۔ ایسے لئی انسان دی شروع توں اج توڑی ایہو کوشش رہی اے کہ اوہ اپنے جذبے تے احساس نوں سگویں روپ وچ دوجے تیکر اپڑان وچ کامیابی حاصل کرے۔ ایہدے لئی اوس ابلاغ دے کئی ذریعے ایجاد کیتے۔ ایہناں ذریعاں وچوں اک ذریعہ شاعری اے، جس وچ جذبے تے احساس نوں اکھراں دا روپ دتا جاندا اے۔ جذبے نوں اکھراں دا روپ دین وچ شروع توں اج توڑی کئی قسم دے تجربے کیتے جاندے رہے نیں۔ جنہاں دا مقصد جذبے نوں سگواں روپ دینا اے۔ ایہناں تجربیاں وچوں اک تجربہ ایہہ وی اے کہ اپنے جذبے یاں خیال نوں کسے اجیہی شے نال لا کے بیانیا جائے جس دے مطلب تے مفہوم توں دوجے پہلاں ای جانوں ہون۔ تمثیل، تشبیہہ تے استعارہ ایسے ذیل وچ آوندے نیں۔

وارث شاہ دا ہیر دے حسن دی تعریف وچ ایہہ کہنا اے:

[1]خونی چونڈیاں رات جیوں چن دوالے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی

تشبیہہ ۔۔۔ تے:

پتلی پیکنے دی نقش روم والے لدھا پری نے چند اجاڑ وچوں

استعارے، دیاں سوہنیاں مثالاں نیں۔ تشبیہہ دتی جان والی شے نوں جدوں اوہوا ای متھیا جان لگ پیا تے جذبے دے اظہار وچ اک قسم دا جوش پنگر پیا۔ انج اک قسم دی ایمائیت جمی تے فیر علامت ہوند وچ آئی۔ ایہہ علامت اک قسم دا استعارہ ای ہوندا اے۔ پر ایہدے وچ

---

[1] ہیر وارث: مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر ص ۲۸،۲۹

استعارے نالوں کجھ کھلے ڈلھے معنے سماجاندے نیں۔ طالب لئی مجنوں ہیر تے سسّی یاں مطلوب لئی رانجھن داناں جیویں شاہ حسین (۱۵۳۹ء۔۱۵۹۹ء) آہندا اے:

[1] ندیوں پار رانجھن دا تھانا
کیتا قول ضروری جانا
منتاں کراں ملاح نال
من اٹکیا بے پرواہ نال
اوس دین دنی دے شاہ نال

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ اک تے شاعر ایمائیت کولوں اودوں کم لیندا اے، جدوں اوہدے خیال نوں عام سدھے سادے اکھر بیان کرنوں آتر ہون۔ ایس صورت وچ شاعر اپنی تصویر نوں بہتی توں بہتی مکمل کرن لئی معنیاں دی بنی بتری تصویر استعارے یاں علامت دی صورت وچ جڑ دیندا اے۔ وارث شاہ تخت ہزارے دی تعریف انج شروع کردا اے۔

[2] اک تخت ہزاریوں گل کیجے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گبھرو مست البیلڑے نیں سُندر اک توں اک سوایا اے
والے کوکلے مندرے مجھ لُنگی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کیہ صفت ہزارے دی آکھ سکے گویا بہشت زمین تے آیا اے

تے طبیعت نہیں سُوبھر دی اوہدی جاچے اوہدا جذبہ پورے روپ وچ سامنے نہیں آیا۔ اوہدی چتری تصویر حالی نامکمل اے، ایس لئی معنیاں نال بھرپور اک بنی پتری تصویر دا اشارہ دیندا اے کہ بس انج سمجھ لوو:

گویا بہشت زمین تے آیا اے

بہشت دے ناں تے اوس نال جُڑیاں ساریاں ای صفتاں تے سبھن آپ مہارے سامنے آجاندے نیں۔ ایمائیت دے ضمن وچ نظیری دا اک شعر اے:

پائم بہ پیش ازسر کویش نمی رود
یاراں خبر دھید کہ ایں جلوہ گاہ کیست

---

[1] کافیاں شاہ حسین (مجلس شاہ حسین ایڈیشن) ص ۸۲
[2] ہیر وارث شاہ: مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر ص ۴

مطلب ایہہ کہ میرا پیر اوس گلی توں اگے نہیں جاندا۔ یارا ایہہ کس دی جلوہ گاہ اے۔ ایتھے شاعر نے ایمائیت وچ ای وضاحت دا سربندھ کر دتا اے۔ ایہہ ایمائیت اوس ویلے ورتدا اے، جدوں اوہ سمجھدا اے کہ اوہدے کھلے ڈلھے خیال نوں سادہ اظہار الیک نہیں سکے گا۔ دوجے لفظاں وچ ایہہ آکھو کہ شاعر اپنے خیال دی ہور وضاحت لئی ایمائیت نوں لیاؤندا اے۔ ایتھے اک گل یاد کرانی ضروری اے کہ ایہہ ایمائیت جیہڑی مطلب تے مفہوم نوں اگھیڑ دی اے، آپ اپنی ذات وچ گنجلدار ہوندی اے تے ایس دے گنجل کھولن لئی پڑھن سنن والے نوں تھوڑا جیہا آوکھا ہونا پیندا اے، کجھ زور لانا پیندا اے۔ کجھ آپ وی فکر دا گھوڑا دوڑانا پیندا اے۔ شاعر نال رل کے مطلب تے مفہوم نوں مکمل کرنا پیندا اے۔ آکھن تے سنن والے وچ دا ایہہ سمجھوتا ساڈی پنجابی شاعری وچ کوئی نواں نہیں سگوں شروع توں ای ایس دی ہوند لبھدی اے کیوں جے اجیہی ایمائیت سانوں اپنے لوک گیتاں وچ عام لبھدی اے:

بیریاں نوں بیر لگ گئے، تینوں کجھ نہ لگا میٹارے۔

پھَل تے اپھّل دے ایس نکھیڑے وچ جذبے دا جوش تے تازگی سِکھراں تے اپڑی جاپدی اے۔ آکھن تے سنن والے دی ایس نیڑتا کولوں ساڈے صوفی شاعراں نے بڑا کم لیا اے۔ حسین بن منصور حلاج اک صوفی سی پر اک روحانی تجربے وچ اوہ سدھا اظہار کر بیٹھا تے سُولی چڑھ گیا۔ ایہہ نہیں کہ اوس توں پچھوں آون والے صوفی حسین بن منصور حلاج والے روحانی تجربے توں وانجے رہے۔ اوہناں تے وی اوہ وقت آیا تے اوہناں نے اوس تجربے تے اوس واردات دا اظہار وی کیتا پر حسین وانگوں نہیں اک وکھرے ڈھنگ نال جس وچ پکڑ دا کوئی ڈر نہیں سی۔ ایہہ ڈھنگ ایمائیت دا ڈھنگ سی بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید مٹھن کوٹی تیکر دی صوفی شاعری نوں ویکھ جاؤ۔ ہر تھاں سانوں ایہہ ڈھنگ اپنی مکمل شکل وچ نظر آئے گا۔ شاہ حسین (۱۵۳۹ء-۱۵۹۹ء) دی اک کافی اے:

ربا[1] میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں روم روم وچ توں

---

[1] کافیاں شاہ حسین (مجلس شاہ حسین ایڈیشن)

تو ہیں تانا تو ہیں بانا میرا سبھ کجھ توں

کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سبھ توں

یاں پھیر ایسے نوں ہورا گھیرٍ ویں صورت وچ بلھے شاہ وچ ویکھو۔

رانجھا رانجھا کردی نی میں آپے رانجھا ہوئی

آکھو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

تے ایہو گل خواجہ فرید وچ آجاندی اے:

ہن میں رانجھن ہوئی رہیا فرق نہ کوئی[1]

صوفیاں نے صرف ایسے تجربے نوں ای ایمائیت دے راہیں بیان نہیں کیتا۔ سگوں اوہناں نے اپنی ساری شاعری اظہار دے ایسے ڈھنگ وچ کیتی اے تے انج اوہ اپنے اندر لے جذبیاں نوں علامت تے استعارے نال دوجے تیکر اپڑان وچ وڈھیرے کامیاب نیں۔ صوفی شاعری دا خلیت دا اظہار اے ایس دا تعلق سدھا انسان دی روح نال ہوندا اے۔ صوفیاں نے ایمائیت نوں وضاحت تے گرفت (سماجی وغیرہ) توں بچن لئی ورتیا اے۔ ایہو ایمائیت اپنی مخصوص شکل وچ غزل وچ ورتی گئی تے انہیویں[2] صدی عیسوی وچ فرانس وچ ایسے ایمائیت اپنی مخصوص شکل اختیار کیتی۔ فرانس دے زوالی دورے دے شاعراں سیاسی گرفت توں بچن لئی ایمائیت نوں علامتی رنگ دے کے شاعری کیتی۔ ایہناں نوں امیجسٹ شاعر آکھیا جاندا اے۔ ایہناں شاعراں وی دا خلیت اختیار کیتی تے اک خاص امیج بنا کے اندر دی دنیا دے ہیجان، روح دا سفر، ذہن دیاں تصویراں تے سمے توں ڈر وغیرہ نوں الیکنا شروع کیتا۔۔۔ ساڈے ایتھے ایہہ چیز کتے ویہویں صدی دے ادھ وچ اپڑی۔ اُردو وچ میراجی نے ایس نوں اختیار کیتا۔ پاکستان بنن مگروں احمد راہی نے بھانویں ایمائیت تے تجریدیت کولوں کم لیا، پر فرانس والی ایمائیت نوں اپنان والے اصل شاعر سلیم الرحمٰن، صفدر میر، انیس ناگی، امرتا پریتم تے منیر نیازی سن ایہناں شاعراں اپنے اظہار لئی ذاتی قسم دے ایما بنا لئے جیہڑے اوہناں دی شاعری نوں تجرید تے بعض ویلے ابہام ول

[1] دیوان فرید (فرید آباد ملتان) ص ۲۲۵
[2] سجرے پھل: مرتبہ انیس ناگی ص ۱۵

وی لے جاندے نیں۔

سلیم الرحمٰن دی اک نظم اے ''سفر''

[1]مینوں شام آوازوں دے اوس جنگل وچ بلاندی اے
روشنیاں توں اوہلے ہو کے جنہوں راہ اک جاندی اے
تیز ہوا وچ سُکیاں پتراں اندر بھانبڑ مچدے نیں
چار چو فیرے درختاں دے لمے پرچھانویں نچدے نیں
سڑدیاں ہڈیاں دی بُو سنگھ کے کیوں میرا دل نسدا اے
اُچیاں اُچیاں چیکاں اتے سارا جنگل ہسدا اے
اج ایس اگ توں کیویں کوئی اپنا آپ بچاوے گا
ڈر دے نال ڈراون والا جنگل وی بل جاوے گا

ایس نظم تے ذرا گُوگوہ کریئے تے ایس دا مجموعی تاثر ڈر(FEAR) اے تے امیجسٹ شاعراں دا پہلا سانجھا نقطہ میری جاچے ایہوای اے۔ ایس مرکزی نقطے دے حساب نال اگوں ایما چُنے گئے نیں جیویں جنگل، شام، ہنیرا تے تیز ہوا، سکے پتر، بھانبڑ، لمّے پرچھانویں، سڑدیاں ہڈیاں دی بُو، چیکاں۔ اصل وچ ایہہ ڈر، اے، معاشرے دی زیادتی وجھوں اک انسان دے وجود دے مٹ جان دا۔ جنگل اوہ سماں اے جیہدے وچ شاعر موجود اے۔ اوہ سماں روشنی توں دُور اے مطلب اے کہ ترقی توں خیر توں دُور اے۔ تنزل ول اے۔ ایہناں ساریاں گلاں نوں مُکھ رکھ کے گل نوں اگھیڑ ئیے تے انج گل بنے گی: زمانہ زوال ول جارہیا اے۔ دُکھاں تے محرومیاں دیاں ہواواں چل رہیاں نیں۔ ظلم دیاں اگاں دے بھانبڑ پئے مچدے نیں، جنہاں وچ اوتھے رہن والیاں دیاں ہڈیاں بل رہیاں نیں۔ دکھاں ظلماں تے محرومیاں دی اگ اینی کھنڈر ہی اے کہ ایس اگ وچ اوہ وی سڑ جان گے، جیہڑے ایس نوں لاوَن والے نیں۔ ظلم اینا ودھدا جارہیا اے کہ ظالم وی ہن نہیں بچن گے۔ سلیم الرحمٰن دی ایس نظم نوں پڑھن لگیاں اساں دو عمل کیتے نیں اک تے ایہہ کہ ایس دیاں علامتاں نوں اوس زمانے دے حالیاں نال رلا کے سمجھن دی کوشش کیتی اے۔ ایہو عمل اسی اوس تصویر نوں ویکھن لگیاں کرنے آں جیہڑی تجریدی مصوری دے نظریے نال واہی

---

[1] آوَن والے : سلیم الرحمٰن ص ۴۹

ہووے۔ تصویر روچ اسی پہلاں تے دتے گئے خطاں تے رنگاں نوں چیتے وچ محفوظ کرنے آں تے پھیر اوہناں رنگاں تے خطاں دی بھال تے ادراک کرنے آں، جیہڑے رنگ تے خط اوس تصویر وچ نہ دتے گئے ہون۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ ایمائی شاعری وچ تے خاص طور تے امیجسٹ ایمائی شاعری وچ سانوں اپنے پلیوں وی بڑا کجھ پانا پیندا اے۔ ایس قسم دے شاعر دیاں علامتاں جنیاں اوپریاں ہون گیاں اوہ اوناں ای ابہام ول چلا جائے گا تے علامتاں وچ جناں اوہ مقامی ہووے گا۔ اوناں ای اوہ پڑھن والے دے نیڑے آئے گا۔ ایہناں نوں مکھ رکھ کے ہن ذرا اسی منیر نیازی دی اک نظم ول چلیئے:

"اک پلّی رات"

گھر دیاں کندھاں اُتےّ دسن چھٹاں لال پھوار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
سپ دی شُوکر گونجے جیویں گلاں گجھّے پیار دیاں
ایدھر اودھر لُک لُک ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دسن کُوکاں پہریدار دیاں

نظم نوں سمجھن لئی جے اسی اپنے متھے کلیئے نوں سامنے رکھیئے تے گل انج بنے گی۔ ایس وچ ڈر (FEAR) دا احساس اُگھیڑواں اے تے ایہہ اک اجیہے بندے دے جذبے دا اظہار اے، جس دی حیاتی دوالے ہر شے اوہدے لئی موت دا سنیہا اے۔ ایہدے آلے دوالے دی ہر شے آسیب زدہ اے اوہنوں ہر پاسے موت پہرہ دیندی دسدی اے۔ کتے ایہہ گھر دیاں کندھاں تے خون دیاں چھٹاں وچ کتے ڈیناں دیاں چیکاں وچ۔ کتے سپ دی شوکر وچ تے بڈاویاں دے ہاسے دی شکل وچ کتے ایہہ مردے تے پئے باسی ہار دی ہمک وچ اے۔ کتے پہریدار دیاں کوکاں دی آواز تے اوہدی حیاتی دوالے موت ای موت اے خوف ای خوف اے تے ایس خوف وچالے اور کلم کلا انھ ہنیری رات وچ اپنی حیاتی دی تند نوں ٹٹدی محسوس کردا اے۔ نظم دے مفہوم نوں ہور پھیلان توں پہلاں ذرا منیر نیازی دی اک ہور نظم ویکھ لیئے:

میرا[1] تے بس اینا کجھ اے
حصّہ اپنے آپ دنے وچ
جناں رات دے سنن والے دا
بھارے پیر دی چاپ دے وچ

(میرا اصل وجود)

پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ امیجسٹ شاعر ''داخلیت'' دا شاعر ہوندا اے۔ ایس کر کے ایس حوالے نال منیر دے جسم نوں معاشرہ تے پیراں دی آوازنوں اوس دا وسنیک متھ لیئے تے منیر دی ذات معاشرے دی ترجمان بن جاندی اے۔ یاں انج آکھ لوو کہ اوس دا جسم جس نوں اوہ کالی رات یاں زوال آکھدا اے ایس وچ اوہدا دل یعنی ایس زوال وچ پھاتھا انسان جس حالے وچوں لنگھدا اے منیر دی ذات اوس دی کیڑ لیندی اے تے اوسے نوں بیان کردی اے۔ ایس حساب نال نظم ''اک پکّی رات'' معاشرے دی اجیہی تصویر پیش کردی اے، جس وچ ظلم، ودھیکیاں تے جبر اینا ودھ گیا اے کہ انسان مر رہیا اے، انسانیت مر رہی ہے، شاعر نوں اپنے آلے دوآلے انسان نہیں سگوں انساناں دے روپ وچ ڈیناں تے بڈاوے دسدے نیں، جیہڑے انسان تے انسانیت دے ازلوں ویری نیں۔ حالت ایتھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پہریدار (جس نوں عام طور تے حفاظت تے عافیت دا نشان سمجھیا جاندا اے) اوہدی آواز وی موت دا پیغام دے رہی اے جے اسی پہریدار نوں سیاسی قیادت آکھ لیئے تے گل انج بنے گی کہ کھیت دی واڑ کھیت نوں کھا رہی اے۔ اجیہے ماحول وچ شاعر موت ورگی گھٹن محسوس کردا اے جس دا اظہار اوس اپنے مخصوص ڈھنگ وچ ایس نظم وچ ای نہیں سگوں اپنیاں کنیاں ای نظماں وچ کیتا اے جیویں ''سوچن دی سزا''۔ ''موت دی آواز'' اصل وچ منیر نیازی انسان دوست اے۔ انسانیت دوست اے۔ ایس لئی اوہ آپ کہندا اے۔

اڈیاں درد دی اکھاں دے وچ ہنجو بھرن نہ دیواں
وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں

(اک موقعے تے)

---

[1] ایس مضمون وچ متن ''سفر دی رات''، مطبوعہ مکتبہ میری لائبریری وچوں ورتیا گیا اے

ایہو ای انسان دوستی اے، جیہڑی اوہدے قلموں ایہہ ہاڑے پئی کڈھاندی اے۔ اوہ اپنے ایہناں ہاڑیاں دا جوازوی رکھدا اے کیوں جے اوہ سمجھدا اے کہ جدوں انسان وچوں انسانیت نکل جاندی اے تے اوہ انسان نہیں سگوں بلا بن جاندا اے۔ اوہدی اک نظم اے:

اوپر قہر خدا دا ہیٹھاں لکھ بلاواں
سب راہواں تے موت کھلوتی کیہڑے پاسے جاواں

اوہ اک ساؤ بندے وانگوں رب کولوں ڈردا اے تے ایس حالت وچ ای دوجیاں نوں ویکھنا چاہندا اے کیوں جے ایس دی دوجی شکل ''بلا'' اے تے جے سب ای بلاواں بن جان تے پھیر ڈر کاہدا۔ ڈر تے صرف ایہناں بلاواں دا اے۔ انسان وچ دی ایس حیوانیت دا اے جیہڑی بندے دا بندے تے ظلم کراندی اے اوہ ہرتھاں ایسے کولوں ڈرن دی پکی کردا اے۔ اوہ انسان وچ دی ایس حیوانیت نوں اڈ واڈ روپاں وچ سامنے لیاؤندا اے۔ کدی ''وحشی عورت'' دے روپ وچ کدی ''جنگل دا جادو'' دے روپ وچ نظم جنگل دا جادو وچ اوہ (Expliotation) یاں دُھر بنان دے عمل نوں سامنے لیاؤندا اے کہ انساناں دے ایس جنگل وچ بھولیاں بھالیاں شکلاں جھٹ ای روپ وٹا کے گِٹا کھچ کے نسدیاں نیں۔

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جاچکیا اے کہ موت توں منیر نیازی دی مراد سچ مچ دی موت نہیں سگوں معاشرے وچ وسدے بندیاں دیاں سدھراں آساں تے امیداں دی موت اے جیہڑیاں ایس ہوس بھرے ماحول وچ پوریاں نہیں ہوندیاں۔ معاشرے وچ دے ہر بندے دا حق اے کہ اوہ ترقی کرے تے جدوں معاشرہ اوس نوں موقعہ نہ دیوے تے حیاتی بے معنی ہو کے رہ جاندی اے، اجیہی حیاتی بارے منیر نیازی آہندا اے:

ایہہ رستے ایہہ لمّے رستے
کیہڑے پاسے جاندے نیں
بہت پرانے محلاں اندر
وچھڑے یار ملاندے نیں
اچیاں ڈوہنگھیاں جنگلاں اندر

شیراں وانگ ڈراندے نیں

یاں پھیر گھم گھما کے

واپس موڑ لیاندے نیں (رستے)

ایس توں معاشرے وچ دی بے یقینی دا اندازہ لایا جاسکدا اے اوہ ایس قسم دیاں کئی ناکامیاں دا نقشہ بڑے حقیقت پسندی والے ڈھنگ وچ کھچدا اے۔ معاشرے دیاں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں نوں بڑی بے جگری نال بیان کردا اے۔ "شہر دی کڑی" لہو والے ہتھ، دونہہ نظماں وچ جنس دے دکھانت نوں دو صورتاں وچ سامنے لیاوندا اے۔ پہلی صورت شہر دی اجیہی کُڑی دی اے جیہڑی بلھاں تے سرخی مل کے رنگ برنگے کپڑے پاندی اے۔ دوہٹی بن بن بہندی اے تے اپنے اُتے اینویں کیویں دی حیالیوندی اے۔ اوہدی ایہہ سوچ تے عمل ٹڈھلے پکھوں جنسی جذبے دسے شہوانی پہلو دے تحت اے پر دوجے پاسے "لہو دے ہتھ" دی کڑی سچ مچ دی دوہٹی بن کے وی اپنے آپ نوں برباد تصوّر کردی اے۔ کیوں جے اوہدی شادی اوہدی مرضی موجب نہیں ہوئی۔

منیر ماحول دی کوملتا نوں بڑا عزیز جان دا اے تے ایس نوں اوہ کتے کڑی دی علامت بنا کے تے کتے پتیاں دی علامت بنا کے اپنیاں کنیاں ای نظماں وچ اوس نوں پھٹڑ ہوندا وکھاندا تے ہاڑے گھتدا اے۔ "پہلے بدل دی رات" وچ وی کڑی تے "پت جھڑ دی شام" وچ دتے گئے ایہو ماحول دی کوملتا اے۔ اوہ کہندا اے کہ بھانویں ماحول دی کوملتا مجروح ہو کے پیلی پے گئی اے، پر ایس نوں مرنا نہیں چاہیدا۔ ایس نوں ماحول نالوں ٹٹنا نہیں چاہی دا۔ اوہدی چاہت اے کہ ہوا وگے تے پیلے پتے وی نہ ڈگن، خبرے ایہناں تے بہار وی آ ای جاوے۔

پیوستہ رہ شجر سے امیدِ بہار رکھ

منیر نیازی کول حیاتی دا اک چنگا بھلا تصور موجود اے۔ اوہ حیاتی نوں اک قیمتی شے سمجھدا اے۔ ایس لئی موت نوں بھیڑیاں کہندا اے تے موت کولوں آپ وی ڈردا اے تے دوجیاں نوں وی ڈراندا اے۔ اوہ جینا ضرور چاہندا اے، پر حیاتی دیاں اوکڑاں نال متھا لا کے نہیں سگوں اک بنے بترے سکھ دائیک ماحول وچ، جیہڑا اوہدی مرضی موجب تے ہووے پر ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے بنان وچ اوہدا وی حصہ ہووے۔ اوہ حیاتی دی تمنا کردا اے بھانویں ایہہ حیاتی ہو کیاں

بھری کیوں نہ ہووے

دنیا دے وچ رہن لئی وی کیہ کجھ کرنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے ہوکا بھرنا پیندا اے

(جیون لئی جتن)

دکھ نوں لکاؤن دا اوہ قائل نہیں ایس بارے اوہ بڑا حقیقت پسند اے۔ ایس سوچ نوں کہ دکھ نوں بھلن لئی بندہ خود فریبی اختیار کرے، اوہ ایہنوں نندا اے تے ایس خیال دا گڈّا ابھدا اے تے ہسدا اے:

جھوٹھے یار بنا کے
دل دیاں گلاں دسیئے
کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے
پاگلاں وانگوں ہسیئے (سدھی جیہی گل)

حالات نوں بہتر بنان لئی اوہدے کول تاہنگ تے انتاں دی اے پر عمل کوئی نہیں۔ اوہ آپ کجھ نہیں کرنا چاہندا تے دوجیاں نوں کہندا اے کہ:

سر تے گھُپ ہنیر دھرتی اُتّے کال
پیریں کنڈے۔ زہر دے لہو وچ بجھے وال
جتن کرو کجھ دوستو توڑو موت دا جال
پھڑ مُرلی اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تِکھّی تان
مار کوئی تیر او مرزیا، کجھ کے ول آسمان

(کجھ کرو)

منیر نیازی دی عشقیہ شاعری نہ تے ایڈی ایمائی اے تے نہ ایڈی روائتی۔ اوہ کجھ کُوتھاں چونکا دین والیاں گلاں کردا سانوں دسدا اے۔ پر ایہہ گلاں اجیہاں نہیں کہ ایہناں توں کوئی انفرادی انگ بن دا ہووے۔ اوہدیاں کئی ایمائی نظماں وچ ابہام دا جھولا پیندا اے۔ خبرے ایس کر کے کہ اوہدیاں علامتاں یاں استعارے حالی ایڈے عام نہیں ہوئے ایہناں وچ "سورج سامنے بند اکھاں

وچوں'' ''سنن'' پرانیاں گلاں'' دونہہ'' تے "اک بہادر دی موت" شامل نیں۔ ایہناں وچوں آخری
نظم نوں اوس مثنوی آکھیا اے حالانکہ ایہہ مثنوی دی ظاہری ہیئت وچ نہیں۔ ایس نوں اسی لمی نظم
آکھ سکنے آں۔ ایہدے قصے داعنصر مثنوی والا ضرور اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ہر ایمائی شاعر اپنے
پڑھن والے نوں پریشان کردا اے۔ پر جدوں بجھارت دی بجھ ہتھ آجاندی اے پڑھن والا
ساریاں پریشانیاں بھُل جاندا اے سگوں اک ذہنی لذت محسوس کردا اے، پر جتھے بجھارت بُجھی ای نہ
جائے، گنجھل کھلن ای نہ، اوتھے پریشانی کیویں مک سکدی اے؟ بجھارت دے نہ بجھے جان دا
کارن اکو ہو سکدا اے کہ ایس قسم دے شاعراں دے اپنائے ایماحالی ایڈے عام نہیں۔

مکدی گل ایہہ اے کہ منیر نیازی اجیہے ظلمی سمے دا شاعر اے، جیہدے وچ ڈاھڈا مار داوی
اے تے رون وی نہیں دیندا۔ ایس ماحول وچ بندہ اُبھا سروی نہیں سکدا۔ ایسے کر کے منیر نیازی
نے ایمائی ڈھنگ پھڑیا تے انسان دے انسان تے ظلم دی دس پا کے ہاڑے گھتے۔ منیر نیازی
دی وڈی تاہنگ ایہو اے کہ ظلم تے ودھیکیاں نال معاشرے دی جیہڑی کوملتا پھٹڑ ہورہی اے،
ایس نوں ختم ہو جانا چاہیدا اے۔ اوہ نواں شاعر اے۔ اوس سوچ تے خیال وچ ایڈی دولاہنگ پُٹ
لئی اے کہ عام بندہ اوہدے تیکر اپڑن لئی آوکھیائی محسوس کردا اے۔ اوہ حیاتی دے Complex نوں
ایمائی انگ وچ بیان کردا اے۔ اوہدے بیان وچ تجریدیت اے۔ اوہدے استعارے ودھیرے
نامانوس نیں۔ اوہ انسان دے انسان تے ظلم دے خلاف سدھی نفرت پنگران دی تھاں پہلاں خوف
کھنڈاں دی کوشش کردا اے۔ ایس ظلم نوں مٹان لئی اوہدے کول عزم دی چاہت موجود اے، پر
عمل اصلوں ای گھٹ اے۔ ظالماں تے ظلماں دیاں اکھاں وچ اکھان پان دی تھاں اوہناں
کولوں ڈرن دی پلّی کردا اے تے انج ماحول وچ اک ردعمل دا چاہوان اے۔ اوہدے خیال وچ
انسان تے انسان دے ظلم دے خلاف ایہو ڈرے ہوئے جسم اُٹھ کھلون گے۔ اوہ حیاتی دی تندنوں
ٹٹدیاں نہیں دیکھ سکدا تے بھیڑا چنگا جیون تے زور دیندا اے۔ منیر نیازی دے خلوص وچ نگھ
اے۔ اوہدے جذبے وچ مٹھا مٹھا جوش اے۔ اوہدیاں چتریاں تصویراں تجریدی ضرور نیں، پر کجھ
کھیچل کرن نال مکمل ہو جاندیاں نیں۔ اوس دے کجھ استعارے تے علامتاں خبرے نامانوس نیں
تے کتے کتے ابہام دا جھولا پیندا اے۔ اوہدیاں چتریاں تصویراں متحرک وی نیں۔ اوہ اپنے مرکزی

نقطے ''خوف'' نوں پنگران وچ کامیاب اے۔ اوہ زوال دی گل کرداا ے تے عروج دی چاہت۔
اوہ ایمائی قسم دا جدید شاعر اے تے ایس قسم دی جدید شاعری ایس لحاظ نال بڑی بدید اے کہ
ایہدے پڑھن سنن والے وچ اک خاص قسم دی Sensebility یاں سوجھ منگدی اے تے خبرے
ساڈے ایتھے تعلیم عام نہ ہون کر کے حالی ایس دادائرہ کجھ سوڑا اے۔

عزمؔ تے عمل دا شاعر : سلیم کاشر

سلیم کاشر دیاں دونواں کتاباں ''تتیاں چھانواں'' تے ''سرگھی دا تارا'' ول جھات پایاں ۔ پہلا تاثر جیہڑا اُبھر دا اے اوہ اے سلیم کاشر دا چانن نال پیار تے ہنیرے نال ورودھ، چانن اوہدی شاعری وچ اک اجیہا استعارہ اے جیہدے نال دانائی، دانش مندی، علم، سُکھ، آنند، پیار، آزادی محبت تے آسودگی ورگیاں اوہ ساریاں ای گلاں آجاندیاں نیں جیہڑیاں جہالت، بےعقلی دُکھ، جھورا نفرت غلامی ویر تے تکلیف دا توڑنیں۔

تتیاں چھانواں ۱۹۶۳ وچ چھپی جدوں کہ سرگھی دا تارا ۱۹۷۸ء وچ ۔ انج جاپدا اے کاشر دا دھپ ولّوں چھاں نوں سفر ہنیرے ولوں چانن نوں پندھ اج وی جاری اے، کاشر اک اجیہا شاعر اے جیہدے کول انسان لئی آسودگی دا مقامی پدھر توں اُٹھ کے عالمی پدھر تیکر دا باقاعدہ اک پیغام اے۔ اک سنیہا اے۔ ایس حوالے نال اوہدی شاعری، شاعری نہیں سگوں انسان دی سکھاویں حیاتی لئی اک چانن منارا اکھوا سکدی اے۔ اوہدی سوچ اک درددل رکھن والے انسان دی سوچ اے۔ اک سچے پاکستانی دی سوچ اے۔ اک اجیہے خطے وچ رہن والے دی سوچ اے جیہدیاں سدھراں تے امنگاں تے چراں تیکر غلامی دے پہرے لگے رہے جیہدی فکرنوں چراں تیکر غلامی دے سنگلاں نے جکڑی رکھیا تے جدوں سوچاں تے فکراں دے ایہہ پہرے مکے نالے سنگل ٹٹے تے اوہ بول اٹھیا۔

دور کتوں فیر سورج چڑھیا سوہنا اتے نرویا[1]
دُکھ دی رات ہنیری نٹھی سُکھ دا چانن ہویا

ایہہ چانن آزادی دا چانن سی جیہڑا چار چفیرے کھنڈ کے ایس خطّے دے لوکاں نوں ہلون گیا۔

---

[1] تتیاں چھانواں۔ص ۴۷

کاشرور گے انساناں نے ایس چانن وچ نظر آرہے راہواں ول سینت مارن دا ذمّہ لیا تے ایس موقعے تے اپنے دیس دے وسنیکاں نوں للکاریا۔

عہد کرن اج رل کے رانجھے ہیر دی خالی جھولی[1]
خوشیاں نال بھرن گے نالے ہیرے جڑسن ڈولی
تاں ایہہ دھرتی ہاسے جمسن سوہنے اتے سوّلے
دُکھ چِنتا داناں نہ رہسی مٹ سن روگ اوّلے

تتیاں چھانواں (۱۹۶۳ء وچ) ایہہ سجھا کاشر دے ایس خطے دے انساناں تے اپنے دیس نال گوڑھے پیار دی دس پاندے نیں تے ایہو ای اوہدی شاعری دا اک لحاظ نال منشور اے۔ سلیم کاشر دی چاہت تے لوڑ جس نوں اوہ آزادی دے حوالے نال چانن دے روپ وچ ویکھدا اے اوہدی ساری شاعری دوآلے گھیرا گھتدی جاپدی اے۔ ایس چانن نوں اوہ اپنے دوآلے ایس حد توڑی پھیلا دینا چاہندا اے کہ ہنیرے داناں وی باقی نہ رہے۔

ویکھیا جاوے تے ایس حوالے نال سلیم کاشر اک آدرش پرست شاعر بن دا اے اوہدیاں سوچاں موجب اوہدے آل دوآلے دا انسان پیار پُرچا، ھمدردی سانجھ تے سوھپن نال بھریا منافقت تے نفرت توں خالی ہونا چاہیدا اے جیہڑا اپنے آل دوآلے خوشیاں ونڈے ہاسے کھنڈائے تے سُکھ ورتائے کیوں جے شاعر نیکی دا پیامبر ہوندا اے تے بدی نوں مٹان والا، ایس لئی کاشر نیکی دی جوت جگان لئی حق سچ دی آواز اچی کردا نظر آوندا اے ایہدے لئی اوہ صرف نعرے نہیں مارے سگوں اپنے آل دوآلے وچ دے ھنیریاں وچ گُتے چہریاں اُتے اپنے من دے شفاف شیشے دا لشکارا پاکے لوکائی نوں اوہناں دے اپنے کوجھ ایس استاکاری نال وکھان دا چارا کیتا اے جیہدے توں ایہناں چہریاں نوں اپنے آپ توں کرہت آون لگ پیندی اے ایہدی وجہ ایہہ اے کہ کاشر ایہناں معاشرتی کوجھاں تے آپوں ٹیکا ٹپنی وی کردا چلیا جاندا اے کتے اوہ طنز کردا اے، کتے موجو بناندا اے، تے کتے اجیہی گل کر جاندا اے کہ ویکھن والیاں اکھاں وچ نموشی دے اتھرو تارے بن کے چمکن ڈیہہ پیندے نیں۔

---

[1] تتیاں چھانواں ص ۴۷

کاشرا پنے ایس عمل وچ پہلاں انسان وچ دی منافقت دا چہرہ سامنے لیون دا چارا کردا اے
اوہ کہندا اے۔

چہرے اندر دا نہیں شیشہ اندر نیں طوفان بڑے
سچ لکاون دیوچ ماہر ہو گئے نیں انسان بڑے

ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے کاشر دی نظر منظر دے اتلے پاسے وی پیندی اے تے اوہدے اندر لے پاسے وی، اوہ انسان دے اندر جھانک کے ویکھدا اے تے اوتھے اوہنوں ہور کجھ دسدا اے جدوں کہ اوہدے چہرے تے ہور ای کجھ کھیڈ دا ہوندا اے۔ کاشرنوں معاشرے وچ دی منافقت دے سارے روپ رنگاں دا گیان اے جنہاں تے اوہ کُڑھدا اے۔ اوہدے کُڑھن دا کارن ایہہ اے کہ معاشرے وچ منافقت دا بول بالا اے سچائی دا کوڈی مُل نہیں جدوں کہ جھوٹھ دا سکّہ ای چلدا اے ایہناں بدلیاں قدراں دا نتارا کردیاں اوہدا بیان اے کہ:

کھریاں کردے ساں تے پتھراں نال سواگت ہوندا سی
سوچاں بدّل گیّاں تے ویکھو لگی مِلن ودھائی اے

مطلب ایہہ اے کہ اج دا انسان اندروں وی کرچی کرچی ہو چکیا اے اوہ اپنے ضمیر دے ولگتے وچوں نکل چکیا اے ایس لئی اوس اپنے اندر دا آکھا منن دی تھاں باہر دیاں مادی حقیقتاں نال سمجھوتا کرلیا اے ایہہ باہرلیاں مادی حقیقتاں اوہدیاں مادی لوڑاں نال بجھیاں نیں ایس لئی انسان دی حیاتی وچوں حقیقی ہاسے تے خوشیاں پینڈے پے چکے نیں۔

لوڑاں دی سولی چڑھ جاون روز انملے ہاسے
عشق محبت جھوٹھے قصے درد سری دیاں گلاں

اوہ انسان دے اندر ایس ٹٹ بھج دا ذکر بڑے دردمندی والے ڈھنگ وچ کردا اے۔

میرے دور دا وڈا تحفہ اپنے آپ توں دُوری
جیون دے اس مارُو تھل دا کوئی حدّ نہ بنّا

کیوں جے انسان دے اندر دے رشتیاں نوں بدل چکیاں قدراں نے کمزور کردتا اے۔ ایس لئی کاشر ایتھے اک ہور حقیقت دے منہ توں پردا چکدا اے کہ اج دا انسان تد ای زندہ رہ سکدا اے

جد اوہ منافقت نوں اپنا لئے دھوکھے بازی ، بے اعتباری تے بے وساہی نوں اپنا سنگی ساتھی بنا لئے۔

اج دے انساناں دے سنگ جے کر جیونا چاہونا ایں
اتباراں نوں قبرے پاوے لادے اگ و ساہواں نوں

پر نال ای اوہ اپنے اصل مقصد ول اشارہ کر جاندا اے تے ایس جھوٹھے دستور دی نکھیدی کرردا اے۔ اک تھاں اوہدا ڈھنگ اپنے حوالے نال انسان نوں شرم دوان والا اے۔

رنگ برنگے روپ وٹا کے روز کری دیاں گلاں
شرم نہ آوے کردیاں ہویاں کاری گری دیاں گلاں

تے نکھیدی کرن دا اک ڈھنگ انج وی ورتدا اے۔

شعر گو ہوندا تے خورے کوئی وی نہ جان دا
جھوٹھی شہرت واسطے میں انقلابی ہوگیا

اصل تے کاشر نوں جھوٹھ تے منافقت توں نفرت اے اوہ چھیکڑ تے ایس چالو قدر توں نابری دا اعلان وی کر دیندا اے۔

اندروں ہور تے باہروں ہور دی کھیڈ رچائی جاندی نہیں
ایسے لئی اپنے ہر عیب نوں متھے نال سجایا میں

اوہ دوجے بندیاں نوں وی اپنے جُسیاں توں منافقت دے خول تے کُنجاں لاہ سٹن دا سنیہا وی دیندا اے۔

کدی کدی تے سپ وی کُنج اتار دا اے
بندیا توں وی لاہ دے اپنا خول کدی

ہن سوال ایہہ پنگر دا اے کہ انسان وچ ایہہ سوچ آوندی کیویں اے؟ کاشر ایس دا کارن ایہہ سمجھدا اے کہ انسان نے ایہہ سبھو کجھ مادی قدراں دے پچھے لگ کے سیہڑیا اے معاشرے وچوں محبت پیار ختم ہوگیا اے انسان باہرلی حیاتی نوں ترقی وی دے رہیا اے، نکھار وی رہیا اے، باہرلی حیاتی جنی سکھراں ول جا رہی اے اندرلی حیاتی اونی ای پاتال ول، کاشر دے لفظاں وچ

انسان نوں اوہدے اچیاں اڈن دے شوق نے اینا نیواں سٹ دتا اے کہ قیامت والے دن کسے گناہی نوں وی پلصراط اینا نیواں نہیں سٹن لگی اوہدا مطلب ایہہ اے کہ انسان نے اپنے عملاں سیتی ایہہ سبھو کجھ اپنے گل پایا اے۔

بدلیاں قدراں تے توڑے رشتے مٹی والے

بندہ چھوٹا ہوگیا چھ چھ فٹا ہو گیا گنّا

مٹی والے رشتے توں کاشر دی مراد ایہو اے کہ انسان نال انسان دا تعلق جیہڑا محبت تے پیار والا ہونا چاہیدا اے ہمدردی تے غمگساری والا ہونا چاہیدا اے اوہ موجود نہیں کیوں جے ایہو اوہ قدر اے جیہڑی انسانیت دی معراج اے تے ایہو کارن اے جس کارن انسان نوں ایس دنیا اتے گھلیا گیا، اسلام دے سچے اصولاں وچ جتھے اللہ تے بندے دا رشتہ پکیّاں کرن دی پکّی اے اوتھے بندیاں نال بندیاں دے رشتے دی پکیائی داوی حکم اے جیہدے لئی حقوق العباد دا حوالہ دتا جاسکدا اے ایس لئی ایس سچے تے سُچے پیغام والے شاعر انسانی پیار محبت دے حوالے نال بندے دے بندے نال رشتے نوں پکیاں کرن تے زور دیندے نیں۔ کاشر نے وی اک سچے شاعر تے پیامبر وانگ ایہہ گل بڑے سچے ڈھنگ نال تھاں تھاں آکھی اے سگوں اوہ معاشرے وچ دی ابتری، آپادھاپی، منافقت، نفرت ویر تے وروده دا کارن جیہڑیاں دو چیزاں دی نشان دہی کردا اے اوہناں وچوں اک پیار محبت دی گھاٹ تے دوجے انسان دا انسان دے اصل مرتبے نوں ڈگ پینا اے، لگدا انج اے کہ انسانیت دے درجّے توں انسان نوں پیار دے جذبے توں وانجیا ہون نے ڈیگیا اے کیوں جے کاشر کہندا اے اج دے آل دوآلے وچ انسان دے ایہناں کاریاں اتے جانور وی حیران نیں اوس انساناں تے کانواں وچ موازنہ کر کے بڑے پتے دی گل کیتی اے اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ انسان کول جدوں کھان نوں نہ ہووے تے اوہ رل کے بہہ لیندا اے پر جدوں کھان نوں لبھ جاوے تے لڑن بھڑن ڈیہہ پیندا اے دوجے پاسے کاں جدوں کھان نوں لبھدا اے تے کاں کاں کر کے سب نوں کٹھیاں کرلیندے نیں۔

کاشر دا کہنا ایہہ اے کہ انسان نوں ایہدیاں ایہناں گلاں نے ای انسان نہیں رہن دتا۔ ایس لئی ہُن شیطان دی ایس دنیا وچ کوئی لوڑ نہیں رہی۔

ابلیس کرے گمراہ کینہوں

انسان جہانوں نکل گیا

ایس لٹ مار، آپا دھاپی، نفرت، ویرورودھ، منافقت، مادہ پرستی بے رحمی تے شیطانیت وں اصل تے درد مند دل رکھن والا انسان جاوے تے کتھے جاوے؟ ایسے انسان نوں علامہ اقبال سادہ دل آکھیا سی۔ المیہ ایہہ اے کہ ایہہ انسان وی حالی ایس دنیا وچ موجود اے جیہڑا اکّا ای تنگ اے ایہہ انسان جاوے تے کتھے جاوے؟ ایہو کارن اے کہ اج دے ہنگامیاں توں انسان ویرانیاں نوں جان دا چارا کر رہیا اے اوہ ایس ویرانے وچ اک سکھ اک چین محسوس کردا اے کہ اوتھے ایہدے نال نفرت کرن والا، ایہنوں دھوکھا دین والا کوئی نہیں کاشر کہندا اے۔

قبرستاناں وچ ہنگامہ شہراں وچ تنہائی اے

اج دے بندے نوں خود غرضی کیہڑی تھاں لے آئی اے

کاشر دا خیال اے کہ ایس خود غرضی دا توڑ صرف تے صرف پیار تے محبت اے۔ انسان نال انسان دی محبت اوہناں چنگیاں قدراں نال انسان دا اُنس جیہڑیاں انسان نوں انسان توں دور لے جان دی تھاں نیڑے لیوندیاں نیں، پیار بارے کاشر دا جذبہ بڑا ای اچا اے کہ اوہ کہندا اے ایہہ تے بڑی آسان گل سی جیہڑی انسان نے خود غرضی تے نفرت دے کنڈے بیج کے آپوں اوکھی بنالئی اے۔

آپے کِکّر پھلاہیاں لاکے راہ کنڈیالے کر لئے نیں

پیار وناں دے پنڈنوں جاندے رستے سن آسان بڑے

ایہدے لئی اوہ کہندا اے کہ سب توں پہلاں انسان دے اندر دے گناہ نوں دھونا ضروری اے تاں جے اوہنوں روحانی آسودگی ملے تاں جے اوہ مادی آسودگی دا کھیہڑ اچھڈ دیوے اوہ کہندا اے۔

ون سوّنے صابن مل مل جسم نکھاری جاندے نیں

اپنی گندی رُوح نوں اتھے کوئی نہ دھوندا ڈٹھا اے

کاشر اپنے اندر ول جھاتی پان دے سلسلے وچ اک ہور وی گل کردا اے کہ جے انسان اپنا محاسبہ شروع کر دیوے تے اوہنوں لوک اپنے کولوں کتے سوہنے دسن ڈیہہ پین گے انسان دے

اندر دیاں ایہناں آلائشاں نوں کاشر نے بدصورتی داناں دتا اے اوہ کہندا اے۔

کوئی وی بد شکل نہ تینوں دِسّے گا

تنہائی وچ بہہ جا اپنے کول کدے

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ کاشر ایس حقیقت توں جانوں اے کہ معاشرہ اک اک فرد توں بن دا اے تے فرد اپنی ذات وچ اصل انسان بن جاوے تے جیہڑا معاشرہ انج تشکیل پاوے گا اوہ اصل انساناں دا معاشرہ ہووے گا۔ اپنے کول بہن دی پکّی کرن دا مطلب ایہہ وی ہوسکدا اے کہ انسان جیہڑا اندرون ٹٹ چکیا اے اوہ جُڑ جائے انج جُڑیا معاشرہ ای اے جیہدے لئی کاشر سوچاں دے کرب وچوں لنگھ رہیا اے۔

سوچاں دے کرب نال اے کاشر دی زندگی

پھُلاں دا رنگ روپ جیوں سولاں دے نال نال

ایہدا مطلب ایہہ اے کہ اوہ معاشرے دیاں ایہناں کوڑیاں کسیلیاں گلاں نوں اوسے طرح اک سچائی وجھوں ویکھدا اے جیویں پھلاں دے نال کنڈیاں دا ہونا اک حقیقت اے پر اوہدا اسفنہ اک ہسدی ہوئی حیاتی اے، اک کھڑی ہوئی پھلواڑی اے جیہدے وچ رنگ وی ہووے تے خوشبو وی ایہہ رنگ تے ایہہ خوشبو اینی کو ہووے کہ کنڈیاں دی چوبھ رنگ تے خوشبو دے آنند نوں گھٹان دی تھانویں ودھاؤن دا کارن بنے ایس سلسلے وچ اوہدیاں آساں تے سدھراں اوہدی شاعری وچ چانن استعارے ہیٹھ تھاں تھاں لشکارے ماردیاں نظر آوندیاں نیں، معاشرے وچ دیاں ایہناں کوڑیاں کسیلیاں گلاں نوں اوہ انسان دے اپنے سہیڑے روگ خیال کردا اے پر اوہنوں جہالت دی پیداوار سمجھدا اے ایہدے مقابلے وچ اوہ کہندا اے کہ چانن بھری سویر چڑھ چکی اے ایس لئی اوہ ہنیریاں دے وسنیکاں نوں للکر مار کے کہندا اے۔

کالی کندھ اسار وکھالن نھیرے دے وسنیک

چڑھدے ولوں چڑھدی آوے اوہ سورج دی رتھ

ایہہ بڑی سکھاویں گل اے کہ کاشر نے چانن دے آون دی دس ای نہیں پائی سگوں چانن دیاں برکتاں مانن لئی اچیچے عزم، عمل تے اُدّم دا سندیسہ وی دتا اے ایس حوالے نال کاشر اک آدرش پرست شاعر ہون دے نال نال اک سفنے ویکھن والا آدرش پرست نہیں رہندا سگوں عمل دی دنیا وچ

قدم رکھدا تے دوجیاں نوں کھُر انپن دی پکّی کر دا دسدا اے جدوں اوہ کہندا اے

چڑھدا سورج نین وچھا کے تکدا تیرا راہ

رستے دی ہر آو کڑ راہیا ہور مدھول کے ویکھ

تے ایہدے وچ ایہہ گل سانوں صاف دسدی اے کہ اوہ چانن توں لابھ چکن لئی آکھ رہیا اے اوہ کہندا اے کہ انسان اوہ ای اے جیہڑا اکھاں کھول کے جیویں تے ویلے دی رفتار نال قدم رلا کے چلے۔ اپنی کل دیاں ناکامیاں نوں مُکھ رکھ کے اج نوں سوارنا اپنا نیم بنائے۔

گزرے ویلے نوں سامنے رکھ کے تے کجھ سکھ لے اوہدیاں تلخیاں توں

دبن دنی وچ جے نجات چاہونا ایں پہلاں عملاں دی فرد نوں دھوتے سہی

ایتھے کاشر عملاں نوں ظاہر کرن تے زور دے رہیا اے یاد رہے پچھے اوس نے جتھے فرد دے اپنے اندر جھات پان دی گل کیتی سی اوتھے وی اوس اپنے اندر نوں مادی آلائشاں توں دھون دا بھوگ پایا سی کاشر دا خیال ایہہ اے کہ اُدّم، عمل تے عزّم نال انسان سبھو کجھ کر سکدا اے کیوں جے ہتھ پیر مارن والا من تار وجیویں اکثر دریا دیاں ظالم لہراں توں بچ جاندا اے انجے ای آوکڑاں وچ پھاتھا ہتھیار نہ سٹن والا انسان وی آوکھیائیاں نوں بھانج دے سکدا اے ایس سلسلے وچ اوہ جال تے پنچھی دی گل کر کے اُدّم دا نتارا کردا اے۔

لے کے جال شکاری دا اُڈ جاندے پنچھی پراں نوں جیہڑے سمیٹدے نہیں

ہوس کاراں دے شوق دا بنن لقمہ کونجاں بھُلدیاں جدوں اڈاریاں نوں

ایتھے شاعر دوجے مصرعے وچ اک ہور حقیقت ول اشارہ کر گیا اے کہ عمل دے نال نال سماجی رابطہ وی بڑا ضروری اے علامہ اقبال نے وی تے فرد دے ملت نال جڑے رہن نوں ضروری قرار دتا اے۔ کاشر ایس اٹل حقیقت توں جانوں لگدا اے کہ ہر عمل دا سٹہ کامیابی نہیں ہوندا ایسے لئی اوہ ناکامی نوں مہنا نہیں خیالدا سگوں متھا نہ ڈاہن نوں مہنا سمجھدا اے، اوہ کہندا اے۔

نال ورولیاں مُتھا لاکے اپنی دُھوڑا اُڈا لئی بھانویں

ایہہ تے کوئی آکھ نہیں سکدا ڈردا ساں میں کھیہ نہ سکیا

جیویں کہ پچھے ذکر آیا اے کہ کاشر کہندا اے گزرے ویلے دیاں تلخیاں نوں سامنے رکھ کے اُدّم کرن نال سُکھ مل سکدے نیں انج ای اوہ اج دے مجبوریاں نوں بھلک دی کامیابی دا نشان متھدا

اے۔

آوندے کل نوں چن بن کے چمکاواں گا

جاندے ویلے نے جو دتے جھورے نیں

ایس عزم تے عمل دے نال نال کاشر اک ہور حقیقت دے رُوپ وچ وی اُبھر دا اے تے اوہ اے اپنیاں سدھراں اپنیاں امیداں تے آساں دے پُوریاں ہون وچ رب دی مدد امداد، ایس سلسلے وچ اوہدے دو شعر ملاحظہ کرو۔

کھیتی آس والی ہری ہو جائے گی پھُل کھڑن گے تیری امید والے

ادھی رات ویلے کدے اُٹھ کے تے کھوہ نیناں دا اکملیا جو تے سہی

اوہدا دوجا شعر اُدم تے عمل مگروں نتیجہ رب تے سٹن دی دس پاندا اے ملاحظہ فرماؤ

سدھراں دی ڈھیری تے بہہ کے میں کیوں روندا رانہہ

ویکھن والیا لوکی کہندے تیرا ناں اے رب

نکدی گل ایہہ اے کہ سلیم کاشر اک اجیہا شاعر اے جیہدے سینے وچ انسانیت لئی درد اے۔ مادی ترقی پاروں انسان وچ حیوانیت صدقہ معاشرے وچ جیہڑیاں خرابیاں عالمی پدھر تے پنگریاں تے اوہناں وچوں ایس خطے نوں جو حصّہ ملیا اوس نے انسان نوں جیویں حیوان یا شیطان بنا دتا۔ اوہدا گیان کاشر نوں بڑا اناردا اے اوہ اپنے آل دوالے لئی جس ہسدی حیاتی دا تصور بناندا اے اوہ وی اک اٹل حقیقت ایتھے موجود اے جس نوں معاشرتی کوجھاں دے حوالے نال کاشر کتے طنز نال، کتے دُکھ نال تے کتے کرودھ نال سامنے لیوندا اے۔ اوہدی جاچے انسان وچوں خود غرضی دار کھ پُٹ کے پیار محبت دا بوٹا لا دتا جاوے تے ایہہ پھُل پھُل کے اجیہی بہار دے گا۔ جیہدے نال انسانی حیاتی سکھاں دی سیج بن جاوے گی۔ کاشر اک اجیہا آدرش پرست اے جیہدا آدرش اوہدا سوہنا دیس پاکستان اے اپنی پہلی کتاب تتیاں چھانواں وچ جدوں اوہ ایس خطے وچ سکھ ونڈن دا عہد کردا اے اجو کے دور تیکر قائم رہندا نظر آوندا اے۔ اک سوجھوان ہون دے ناطے اوس اپنے آل دوالے ہاسے گھنڈان لئی اپنی شاعری وچ بہت سارے سُجھا دتے نیں اوہدے ایہہ سُجھا اوہدی سجری کتاب

"سرگھی دا تارا" وچ فکر تے فن پاروں سکھراں تے اپڑے جاپدے نیں جنہاں تے عمل کرن دی ایس ویلے وڈھیری لوڑ اے۔

سلیم کاشر دی شاعری بارے ساڈی گل بات شاعر دے سماجی فکر دے حوالے نال ای ہوندی رہی اے حالانکہ اوہدی پہلی کتاب "تتیاں چھانواں" تے دوجی لکھت "سرگھی دا تارا" وچ جمالیاتی رنگ وی پکا پیڈا اے۔ اوہدی شاعری وچ حسن دا بیان وی اے تے بیان دا حسن وی، اوہدی عشقیہ شاعری "سرگھی دا تارا" وچ اظہار تے ابلاغ دا اچ پدھر دا نمونہ جاپدی اے جے اسی پیار تے محبت نوں استعارے دے حوالے نال کاشر دی آدرش پرستی دے گھیرے وچ لے آئیے تے ایہناں شعراں دا تعلق وی ساڈے بیان ہوئے انتقاد نال بن جاندا اے پر جے ایہناں شعراں نوں نرے حسن تے عشق دے روایتی جذبیاں تے البیلاں قرار دیوئیے تاں وی ایہناں وچ حسن اے سہپن اے، جوش اے ولولہ اے سوز اے گداز اے تے نزاکت تے رعنائی اے صرف دو شعر ملاحظہ کرو۔

ہنجواں وچ تصویر تیری نوں خورے کسراں ساہنبھیا اے میں
پانی وچ کوئی شے ہووے گلدی گلدی گل جاندی اے
نے تیتھوں وی کوئی گل نہ ہوئی میں وی دل دی کہہ نہ سکیا
پھُل تے شبنم دے اس میل نوں چڑھدا سورج سہہ نہ سکیا

تے انج سلیم کاشر پنجابی دا اجو کے دور دا اوہ شاعر قرار پاندا اے جیہدے کول اک مقصد اے، پروگرام اے، سچائی نوں بھالن دی امنگ اے، عزم تے عمل دی تڑپ اے تے سب توں وڈی گل ایہہ اے کہ اپنے مقصد، سچے پروگرام، اپنی امنگ، اپنے عزم تے عمل نوں بیان کرن د سوہنا ڈھنگ تے ٹھکدی زبان اے تے ایہہ ساریاں گلاں کسے کسے شاعر وچ اکوتھاں لبھدیار نیں۔

پنجابی ادب وچ کھوج تے پرکھ

جدوں اسی ادب بارے کسے قسم دی واقفی بھرپور خبر دینے آں یاں کسے حقیقت دی پچھان کرانے آں تے ایس کم وچ اسی کتے کھوج کر رہے ہونے آں تے کتے پرکھ، سیانیاں نے پرکھ، تنقید یاں آلو چنا دے اصطلاحی معنے ایہہ بیان کیتے نیں کہ کسے ادب پارے نوں ویکھ واچ کسے ایہد ے گُن اوگن انج نتارنا کہ دودھ دا دودھ تے پانی دا پانی ہو جائے اِک[1] فارسی لغت وچ تنقید دے معنے انج درج نیں۔"انج پھٹکنا کہ (کوئی شے) تُوڑی نالوں دانے وانگ وکھ ہو جائے" انگریزی[2] وچ criticism دا مادہ یونانی لفظ krinen اے جیہدا مطلب وی چنگے مندے دا ویروا کرنا اے۔ جتھوں تیکر کھوج دا تعلق اے ایہد ے بناں پرکھ دی گڈی چل ای نہیں سکدی کیوں جے پرکھ دے اصول ای کھوج دا سٹہ نیں ایس لئی پرکھ تے کھوج کنڈ نال کنڈ جوڑ کے بیٹھے علم نیں ایہہ وکھری گل اے کہ اگے چل کے ایہناں دیاں راہواں وکھ وی ہو جاندیاں نیں۔ ایس نوں انج وی کہیا جاسکدا اے کہ پرکھ تے کھوج گڈی دیاں دو پہیّے یاں نیں جنہاں تے چل کے ادب دی گڈی اظہار دی ترقی و نداوادی وچ اپڑ سکدی اے ایہہ دونویں اک دوجے دے نیڑے ہوندیاں ہویاں وی اک نہیں، کسے شاعر دے حالات زندگی تے اوس دے ادبی کماں دی دس پانا کھوج اے تے ایس حالات زندگی تے موجود کلام اتے پرکھ دے نظری سانچیاں موجب گوہ کر کے ایس وچ دیاں قدراں قیمتاں دا نتارا کرنا پرکھ تنقید یاں آلو چنا اے۔

تنقید بارے سیانیاں دی رائے ایہہ اے کہ اک لحاظ نال تخلیق دے نال ای ہوند وچ آجاندی اے۔ سگوں کجھ سیانیاں دا ایتھوں تیکر آکھنا اے کہ پرکھ، تنقید، آلو چنایاں criticism کسے ادب پارے دے ہوند وچ آون توں پہلاں ای شعوری روپ وچ تخلیق کار دے اندر موجود ہوندی

---

[1] اصول انتقاد ادبیات: پروفیسر سید عابد علی عابد ص ۲

[2] ادبی رشماں: ص، ۳۶

اے پر اصولی طور تے ایہہ گل حق سچ منن دے باوجود وی جدوں ادب وچ ظاہری شکل وچ پرکھ یاں کھوج دا نتارا کرنا ہووے تے ایہہ گل سانوں انج ویکھنی پئے گی کہ ادب دا کوئی سیانا کسے دوجے دی تخلیق بارے کیہ محاکمہ کردا اے۔

ایس نقطہ نظر نال جدوں اسی پنجابی ادب وچ پرکھ تے کھوج دی ٹور ول گوہ کرنے آں تے ساڈے سامنے ایہہ گل نتر دی اے کہ مڈھلے دور وچ تنقید تذکرے دے روپ وچ ہوند وچ آئی حافظ برخوردار نے اپنی مرزا صاحباں وچ اپنے توں پہلاں دے شاعر پیلو دی مرزا صاحباں دی لکھت دا ویروا پایا اے پر اوس نے گل کوئی نتاری نہیں پر جدوں احمد یار (۱۷۶۸ء۔۱۸۴۸ء) دا وارا آوندا اتے تے ایہدے وچ کھوج تے پرکھ سانوں اک نتارویں تے نکھیڑویں انگ وچ دِسدی اے انج جے تنقید وچ تشریح نوں وی پالیا جاوے تے ایدوں پہلاں دے گرنتھ بارے ہوند وچ آئے پرچیاں ٹیکے تنقید متھے جا سکدے نیں تے گورو ارجن جی دا ۱۶۰۴ء وچ سودھیا آدی گرنتھ کھوج قرار دتی جا سکدی اے پر احمد یار دا ناں اسی ایس کر کے اک نقاد تے پارکھ پاروں لینے آں کہ اوہدی تنقید وچ اک اچیچتا اے اک انفرادیت اے ایہہ احمد یار ای اے جیہدے کول پرکھ دے باقاعدہ اصول سانوں دسدے نیں جنہاں تے اوہ ادب پارے نوں پرکھدا اے ایسے لئی تے اوہ آپ کہندا اے کہ

اگلیاں پچھلیاں شاعراں دی میں ایس ویلے گھسوٹی[1]

تحقیق دے پکھوں ویکھیا جاوے تاں وی احمد یار سمپورن روپ وچ اگھڑدا اے کیوں جے اوس جنہاں شاعراں اتے تنقید کیتی اے کتے کتے اوہناں دے تھاں ٹکانے تے اوہناں دیاں لکھتاں دا ویروا وی پایا اے ایس کر کے اسی اٹھارویں انھیویں صدی وچ احمد یار نوں تے اوہدے بعد ایسے صدی دے میاں محمد بخش نوں پرکھ تے کھوج دے موڈھی متھ سکنے آں۔

پرکھ پڑچول تے کھوج دا ایہہ سلسلہ جدوں انھیویں صدی وچ آوندا اے تے اسی ویکھنے آں ایس ویلے تیکر ایتھے انگریز آ چکے سن۔ ۱۷۹۳ء وچ انگریز مشنری ولیم کیری کلکتہ آوندا اے۔ ۱۸۰۱ء وچ فورٹ ولیم کالج دی نیہہ رکھی جاندی اے تے انج ایس علاقے وچ مغربی زباناں دا ترقی وند ادب آونا شروع ہوندا اے۔ انگریز کول ایس ترقی وند ادب دے نال نال ادب نوں پرکھن تے پڑچولن دے ترقی وند اصول وی نیں ایس لئی اوہ جدوں اوس پدھر دے ادبی شعور نال ایتھوں دے

---

[1] احسن القصص: احمد یار۔ ص ۲۲۴

ادباں نوں ویکھدا اواچدا اپنا ندا تے آپ ایہدے وچ اظہار کرن دی کوشش کردا اے تے صاف گل اے کہ اوہدا معیار ترقی وند ہووگے گا۔ ولیم کیری نے دوجیاں زباناں دے نال نال پنجابی زبان ول وی دھیان دتا۔[1] ۱۸۱۲ء وچ انگریزی وچ پنجابی گرامر چھاپی ایہدے وچ پنجابی عبارتاں گورمکھی پنجابی وچ سن۔ ۱۸۳۸ء وچ سی بی رابرٹ لیچ دا خاکہ چھپیا تے ۱۸۵۱ء وچ نیوٹن دی مکمل گرامر سامنے آئی خوشی دی گل اے کہ پنجابی دی پہلی ڈکشنری جیہڑی سی بی رابرٹ لیچ نے مرتب کیتی سی ۱۸۵۴ء وچ چھپی ایدوں مگروں رچرڈ ٹمپل دا کم لیجنڈز آف دی پنجاب جیہدے وچ پنجاب دیاں لوک کہانیاں نوں اکٹھیاں کر کے انگریزی وچ منتقل کیتا گیا سی۔ ۱۸۸۰ وچ پنجابی بدھی مان تے ودوان دے امتحان پنجاب یونیورسٹی کالج وچ گورمکھی اکھراں وچ ہون دا ثبوت کالج کیلنڈر توں ملدا اے جو ۱۸۸۴ وچ چھپیا، میکلگین دا نادر دی وار دے کٹھیاں کرن بارے اُدم وی انھویں صدی دا ای اے جنہوں ویہویں صدی دے شروع وچ پنڈت ہری کشن کول نے مکمل کر کے محفوظ کیتا ۱۹۰۳ء وچ مسٹر ولسن نے ملتانی گلاسری لیاندی تے ۱۹۰۴ء وچ گراہم بیلی دی گرامر، بیلی دا پنجابی صوتیات بارے کم وی سلاہن جوگ اے۔ ۱۹۱۶ء وچ گریرسن نے سارے ہندوستان دے لسانی سروے وچ پنجابی تے ایہدے نال لگدیاں بولیاں تے کم کیتا تے ایس چھپے کم وچ لسانی اصولاں موجب پنجابی زبان دے مڈھ مُول تے ایہدے لسانی جغرافیے دا نتارا کیتا۔ لارڈ بیمز نے ہندوستان دیاں آریائی زباناں دا تقابلی مطالعہ کیتا۔

حقی گل ایہہ اے کہ ایہناں پڑھے لکھے انگریز مستشرقاں نے پنجابی زبان تے ادب نوں نویاں لیہاں تے ٹورن دی پہل کیتی ایس جاگرتی پاروں ایتھوں دے لوکاں نے وی ادب رچن دے نال نال ادب بارے جانکاری تے زبان بارے گوہ خیال کرنا شروع کر دتا نویں نثر ہوند وچ آئی تے تخلیق دے نال نال اصلاحی مضموناں دا سلسلہ وی شروع ہو گیا ایہہ کیوں جے جاگرتی تے تحریکاں دا مڈھلا دور اے ایس کر کے مسلمان، سکھ، عیسائی تے ہندو ہر قوم نے ادب دے سلسلے وچ سرگرمی وکھانا شروع کیتی۔ ۱۹۰۸ء وچ بانکے دیال نے لاہوروں گھبیر پتر، رسالہ اردو اکھراں وچ جاری کیتا ایس رسالے وچ نظم توں اڈ سنجیدہ قسم دے تنقیدی تے اصلاحی مضمون وی ہوندے سن ایس دور وچ بھائی کاہن سنگھ نابھہ تے بھائی ویر سنگھ ادیب دے طور تے نتر ے ۱۹۱۳ء[2] وچ مولا بخش کشتہ ہوراں دی ہیر چھپی جیہدے نال ایہناں ''چشمۂ حیات'' دے سرنانویں نال نثر وچ پنجابی بولی بارے

---

[1] Punjabi Grammar : Graham Baily (introduction I.A Punjabi)

[2] پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ص، ۳۵۳

تے کجھ پنجابی شاعراں بارے کھوج بھریا مضمون شامل کیتا ۱۹۱۶ء وچ باوا بدھ سنگھ نے پنجابی زبان تے لکھاریاں بارے اپنی پہلی کتاب 'کوئل' کو شائع کیتی، ۱۹۱۸ء وچ ہنس چوگ تے ۱۹۲۵ "بنبیہا بول" لیاندی ایہہ کتاباں درست طور تے پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ تے تذکرہ قرار دتیاں جا سکدیاں نیں جنہاں وچ کھوج تے پرکھ دے اوس زمانے دے لحاظ نال اچّے تے سچّے معیار موجود نیں ایہہ گورمکھی اکھراں وچ سن ایسے دور وچ مولا بخش کشتہ نے اپنے پہلے کم "چشمہ حیات" نوں ہور اگے ٹور کے" پنجاب دے ہیرے "دا ناں دتّا۔ ۱۹۲۴ء وچ گیانی ہیرا سنگھ درد نے "پھلواڑی" رسالہ (گورمکھی) جاری کیتا جس وچ تنقیدی تے تحقیقی مضمون شائع ہوندے سن تے انج ویہویں صدی دی پہلی چوتھائی مکدیاں پنجابی زبان تے ادب وچ نویں نثر نویں شاعری تے ایہناں نوں سائنٹیفک ڈھنگ نال ویکھن واچن دی پرت پے چکی سی۔

ویہویں صدی دے تیجے دہاکے وچ سب توں پہلاناں پھیر باوا بدھ سنگھ دا ای آؤندا اے کیوں جے ایہناں پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ اتے اپنی چوتھی انمول کتاب "پریم کہانی" (۱۹۳۰ء) لیاندی ایہہ فارسی رسم الخط وچ شائع ہوئی پر اینے عرصے وچ اک ہور اگھّے ودوان ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ وی پنجابی ادب وچ آ چکے سن ۱۹۲۸ء وچ ایہہ پنجاب یونیورسٹی دے کھوج بارے پنجابی شعبے دے ہیڈ لگے۔[1] ۱۹۲۸ء وچ جوشوا فضل الدین ہوراں لائل پور (فیصل آباد) توں پنجابی رسالہ "پنجابی دربار" فارسی اکھراں وچ شائع کیتا جیہدے پاروں ہور وِدھیرے ودوان پنجابی دی نویں ادبی لہر وچ شامل ہو گئے ایس دور وچ پرکھ تے کھوج بارے کم کرن والے ناںواں وچ قاضی فضل حق تے پروفیسر ضیاء محمد وی شامل ہو گئے[2] دنیا بھر وچ پنجابی دی پہلی پی۔ایچ۔ڈی ڈاکٹر بنارسی داس جین نے ۱۹۲۶ء وچ یونیورسٹی آف لندن توں کیتی جو انگریزی وچ سی Phonology of punjabi as spoken about ludhiana ۱۹۳۰ء[3] وچ پنڈت رام سرن داس ہوراں ودھیری تحقیق کھوج تے گھالنا مگروں پنجابی لوک گیتاں دا اک مجموعہ شائع کیتا ۱۹۳۰ء وچ ای بھائی کانھ سنگھ نابھ نے مہاں کوش لیاندا (گورمکھی) تے ۱۹۳۳ء وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ دے موضوع تے پنجاب یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی

---

1. پنجابی ادب دی کہانی، ص، ۶۳۴
2. پنجابی کھوج سندربھ: ڈاکٹر دھرم سنگھ، ص ۱۷۱ (گورمکھی)
3. پنجابی شاعراں دا تذکرہ۔ص، ۴۴۱

دی ڈگری لئی ایہہ کتاب انگریزی زبان وچ اے تے پنجابی ادب وچ اج وی میل پتھر دا تھاں ملّی کھلوتی اے۔ ایس ویلے تیکر پنجاب یونیورسٹی پنجابی آنرز فارسی رسم الخط وچ شروع کر چکی سی۔

[1] ایس دور ۱۹۳۵ء وچ پروفیسر ضیا محمد ہوراں ''یادگارِ وارث'' (اردو) ناں دی یادگار، کتاب لکھ دتی، جس وچ وارث شاہ بارے پرکھ تے پڑچول نوں سکھراں تے اپڑا دتا۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن نے پنجاب دے صوفی شاعراں اتے کھوج پڑچول تے پرکھ پڑتال کیتی تے ایس موضوع تے لندن توں پی ایچ ڈی حاصل کرن مگروں ۱۹۳۸ء وچ ایس کم نوں چھاپ وی [2] دتا ۱۹۳۹ء وچ موہن سنگھ ماہر ہوراں گورمکھی اکھراں وچ مشہور رسالہ ''پنج دریا'' لاہوروں جاری کیتا جیہدے وچ تنقیدی تے تحقیقی مضمون ودھیری گنتی وچ چھپین ڈیہہ پئے۔ ۱۹۴۱ء [3] وچ پروفیسر ایس ایس امول نے ''پنجابی ساہت'' (گورمکھی) ناں دی کتاب چھاپی جس وچ پنجابی ادب دی مختصر جان پچھان کرائی گئی سی۔ [4] ڈاکٹر سوندر سنگھ کوہلی نے آدی گرنتھ دا تنقیدی مطالعہ (انگریزی) دے موضوع تے بھارت وچ پنجابی دی پہلی پی ایچ ڈی کیتی (۱۹۵۸ء) [5] ایس دور وچ کرپا ساگر نے پروفیسر پورن سنگھ بارے جانکاری تے تنقید بھرپور کتاباں لکھیاں۔ ایس توں اڈ ''پنجابی ساہت دے اُسریئے'' وچ اوہناں پنجابی ادب نوں اُسارن والے لکھاریاں دا ویروا پایا۔

اسی ایہہ ویکھنے آں کہ ایس دور وچ پنجابی دی تنقید تے تحقیق تذکرہ نگاری توں اگے نکل کے باقاعدہ اک وکھرے روپ وچ سامنے آجاندی اے۔ ایس پاسے ہر مذہب دے ودواناں نے حصہ پایا ساڈے لکھاریاں وچوں پروفیسر ضیا محمد، قاضی فضل حق، پروفیسر محمود شیرانی، کشتہ تے سر شہاب الدین وغیرہ دے ناں لے جاسکدے نیں ہندو لکھاریاں وچوں ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن، ڈاکٹر بناری داس جین تے بانکے دیال ذکر دے قابل نیں تے سکھ ودواناں وچوں ڈھیر سارے لکھاری آؤندے نیں جنہاں وچ باوا بدھ سنگھ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، موہن سنگھ ماہر، بھائی ویر سنگھ، کاہن سنگھ نابھہ، ایس ایس امول، ڈاکٹر سوندر سنگھ کوہلی وغیرہ شامل نیں۔ انج ای انگریز مستشرقاں توں اڈ عیسایاں

---

[1] پنجابی ادب کی مختصر تاریخ۔ ص، ۳۲۵ (اردو)

[2] پنجابی ادب کی مختصر تاریخ ص، ۴۷۲ (اردو)

[3] پنجابی ساہت دا اتہاس دوجا حصہ ص، ۵۱۷ (گورمکھی)

[4] پنجابی کھوج سندربھ: ڈاکٹر دھرم سنگھ ص، ۱۶۷ (گورمکھی)

[5] پنجابی ساہت دا اتہاس (دوجا حصہ) ص ۵۱۸ (گورمکھی)

وچوں جوشوافضل الدین سرکڈھویں لکھاری نیں جنہاں پرکھ تے کھوج ول دھیان دتا۔

ایس دور وچ اردو وچ وی کیوں جے مارکس وادلہر آچکی سی ایس لئی کئی پنجابی لکھاری وی ایہدے توں متاثر ہوئے تے ایس حوالے نال پنجابی[1] تنقید اُتے وی مارکس وادی اثر پیااگے[2] ٹُر کے تاریخی تنقیدوی ہوندوچ آئی ڈاکٹر بنارسی داس جین نے "پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر" کتاب وچ پہلی واری پنجابی ادب دی تاریخ نوں تذکرہ نگاری توں کڈھ کے گل کرن دی کوشش کیتی تے پنجابی ادب دی ٹورنوں سامنے رکھ کے اڈواڈ موضوعاں تے چانن پایاایہہ کتاب ایس لحاظ نال وی اہم اے کہ ایہدے وچ پنجابی زبان دے مڈھ تے ایہدی عہدبہ عہدٹورتوں اڈ لسانیات دے جدید اصولاں دے حوالے نال پنجابی زبان نوں ویکھن واچن داجتن کیتا گیااے ڈاکٹر بنارسی داس جین ہوراں دا انگریزی وچ کیتا کم "لدھیانی فونیٹک ریڈر" وی اک معرکے دی شے اے جیہڑے اتے ایہناں نوں پی ایچ ڈی دی ڈگری لبھی سی ایسے دوروچ ڈاکٹرموہن سنگھ دیوانہ ہوراں اپنی مختصر تاریخ چھاپن توں اڈمتنی تنقیدول وی دھیان دتا۔ ہیروارث، کافیاں شاہ حسین تے ہور کتاباں داٹھکدا متن مرتّب کرنا ڈاکٹرموہن سنگھ ہوراں دااِی کارنامہ اے۔ ایسے دور وچ کیوں جے پنجابی نوں علمی پدھروی مل چکیاسی ایس کر کے ایس حوالے نال ایہدے وچ اکیڈیمک تنقیددی پرت وی پئی۔

پاکستان دے قیام توں پنج ست سال پہلاں دا زمانہ پنجابی زبان تے ادب دی چرچادا زمانہ کہیا جاسکدااے ایس دوروچ کیوں جے پنجابی نوں آنرز تے سکھ سکولاں وچ پرائمری دی سطح تے علم دے میدان وچ وی قبول لیا گیاسی ایس لئی کئی کتاباں ایس حوالے نال وی سامنے آوندیاں سن۔ بھولاناتھ وارث نے لاہوروں فارسی اکھراں وچ رسالہ "سارنگ" جاری کیتاسی جس وچ پڑھے لکھےلوک بڑے شوق نال شامل ہوندے سن۔ بھولاناتھ وارث ہوراں آپ "تاریخ لاہور" لکھی جیہڑی فارسی اکھراں وچ چھپی ایس دوروچ ساڈے لکھاریاں وچوں سجادحیدر تے شریف کنجاہی وی پنجابی ادب دی لہر وچ شامل ہو چکے سن تے اوہدر ڈاکٹرفقیرمحمدفقیر، ہمدم، کشتہ، کرم، حکیم ناصر تے دوجے پنجابی شعروچ جھنڈے جھلا رہے سن۔ شریف کنجاہی[3] ہوراں ۱۹۴۵ءوچ میاں محمد بارے اپنے

---

[1] پنجابی ساہت دااتہاس دوجا بھاگ ص،۵۱۹ (گورمکھی)

[2] اوہی۔ص،۵۲۰

[3] جھاتیاں: شریف کنجاہی (دیباچہ)

اک تنقیدی مضمون توں اپنے تنقیدی سفر دا مڈھ بدھا، اُنج اوہ شاعری پہلاں کر رہے سن۔ پر شاعری دے نال نثر تے اوہ وی تنقید تے تحقیق وی شامل ہوگئی تے ایہہ سلسلہ وفات توڑی جاری رہیا۔

ایس دور وچ اک تے ایہہ گل اچیچی اے کہ پنجابی دی کھوج تے پرکھ تذکرہ نگاری توں اڈ ہو کے مارکسی، اکیڈیمک تاریخی تے تاثراتی پرکھ دے مہاندرے نال سامنے آئی تے دوجے مٹی تنقید تے تحقیق دی پرت پئی پنجابی نوں علمی درس گاہواں وچ عزت دی تھاں ملی تے ادب نویاں لہراں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے ٹُرن لگ پیا۔ قیام پاکستان توں بعد ۱۹۵۰ء تیکر ایہہ کجھ لبھدا اے کیوں جے ونڈ نال سارے غیر مسلم پنجابی لکھاری بھارت چلے گئے جتھے اوہناں پنجابی نوں اک راشٹری بھاشا دے طور تے من کے گورمکھی لپی دے حوالے نال کم شروع کر دتا ایہدر ایس عرصے وچ شاعری تے ہوئی پر کھوج تے پرکھ والے پاسے کوئی خاص دھیان نہ دتا جا سکیا۔

ویہویں صدی دی دوجی چوتھائی دے ات شروع وچ تنقید تے تحقیق دے سلسلے وچ کوئی توجہ نہ دتی جا سکی ہاں بھارتی پنجاب وچ گورمکھی لپی نوں مکمل طور تے اپنا کے تے پنجابی نوں پنجاب دی زبان متھ کے اوہناں کم شروع کر دتا تے دھڑا دھڑ کتاباں لکھیاں جان ڈیہہ پیاں۔ سکول تے یونیورسٹی پڑھدے تے پنجابی کیوں جے لاگوسی ایس کر کے ایس حوالے نال تنقید تے تحقیق نے پیر اگے پٹے۔ ۱۹۵۰ء توں بعد جدوں معاشی تے معاشرتی طور تے ذرا سکون ملیا تے پاکستان وچ وی لوکاں دھیان دتا قیام پاکستان توں پہلاں مسلمان عالم ایس پاسے دھیان دے چکے سن ایس کر کے اوہناں نے ایہہ سلسلہ جاری رکھیا سگوں ایہہ خوشی دی گل اے کہ ایس دور وچ پنجابی نوں ہور پڑھے لکھے ودوان ملے جنہاں نہ نرے ادب وچ سگوں تحقیق تے تنقید وچ سدا مہکویں پھُل کھڑائے مولا بخش کشتہ پاکستان بنن مگروں امرتسروں لاہور آ گئے ایہہ بھلے لوک اپنی ذات وچ اک مکمل انجمن سن ایہہ شروع توں ای پنجابی زبان تے ادب دی ترقی لئی دوڑ بھج کر رہے سن ایہناں دا ایہہ اُدم ایہدر آ کے وی جاری رہیا ٹمپل روڈ تے ایہناں توں اڈ استاد ہمدم، ہدایت اللہ تے دوجے لکھاری کٹھے ہوندے شعری بیٹھک ہوندی ایس دور وچ صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، عبدالمجید بھٹی، ڈاکٹر فقیر تے دوجے بزرگ ایس لہر وچ شامل ہوئے۔ قیام پاکستان توں پہلاں کم کرن والیاں وی اپنا کم جاری رکھیا ایہناں وچ جوشوا فضل الدین، حکیم ناصر، سجاد حیدر، تے شریف کنجاہی دے ناں آوندے نیں۔

قیام پاکستان توں اجو کے دور تیکر دے پنجابی تنقید تے تحقیق دے دور نوں ۱۹۵۰ء توں بعد دہا کیاں دے حساب نال ویکھیا واچیا جاوے تاں ٹھیک رہے گا تاں جے پرکھ پڑچول دی ٹور دا ٹھک سر گویڑ لایا جا سکے۔

پہلے دہا کے (۶۰۔۱۹۵۰ء) وچ ۱۹۵۰ء وچ ڈاکٹر فقیر تے شیخ اسلام دے ادم پاروں رسالہ "پنجابی" لاہور جاری ہویا جیہدے ایڈیٹر ڈاکٹر فقیر سن، ڈاکٹر فقیر ہوری چراں توں پنجابی ادب تے زبان دی ترقی لئی جُٹے سن پر گوجرانوالے ہون کر کے اوہ زیادہ سرگرمی نہیں سن وکھا سکدے ہُن جدوں اوہناں دے کول اک رسالہ وی موجود سی اوہناں عملی دوڑ بھج شروع کیتی ایس زمانے وچ پنجاب دے پڑھے لکھے لوکاں دا دھیان پنجابی ول ہو چکا سی ایس کر کے ڈاکٹر فقیر ہوراں عالم تے وِڈوان پنجابیاں کولوں پنجابی وی لکھوائی ایہناں وچ مولانا ظفر علی خان، شورش کاشمیری، مجید لاہوری، نواب مہدی علی خان تے ڈاکٹر محمد باقر وی شامل سن۔ ایس دور وچ عبد المجید سالک، عبد السلام خورشید، عبد المجید بھٹی، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، شریف کنجاہی، صوفی تبسم، سجاد حیدر، جوشواہ فضل الدین وقار انبالوی، افضل پرویز، احمد ندیم قاسمی، حکیم ناصر، محمد صفدر، اشفاق احمد، مرزا سلطان بیگ سردار محمد تے ایس خانم مولوی فاضل دے ناں اگھے لکھاریاں پاروں نترے ایہناں وچوں اکثر نے پنجابی زبان تے ادب بارے کھوج تے پڑچول بھرے مضمون وی لکھے ایس دور دے آخر تے راقم (شہباز ملک) وی لکھن والیاں وچ اپنی ہت موجب حصہ پان دا جتن کرن ڈیہہ پیا کیوں جے راقم (شہباز ملک) نے پنجابی اکھاناں تے کھوج دا کم شروع کیتا سی ایس لئی مارچ اپریل ۱۹۵۹ء دے "پنجابی" وچ جیہڑا مضمون چھاپیا ایہدے اُخر تے اوس ویلے دے پنجابی دے سنیئر لکھاریاں اگے مل ورتن دین والی اپیل درج سی جیہدے وچ اکثریت اتے ذکر کیتے لکھاریاں دی اے۔ اک ہور گل ایس دور وچ ہوئی کہ ۱۹۵۸ء وچ محمد افضل خان ہوراں ٹمپل روڈ لاہور توں ماہنامہ "پنجند ریا" کڈھیا۔ ہن پنجابی وچ دو رسالے سن۔ جیہڑے باقاعدہ نکلدے سن افضل خان ہوراں دا رسالہ ڈاکٹر فقیر دے رسالے نالوں وکری تے مواد پاروں ایس کر کے بازی لے گیا کہ "پنجند ریا" دے نال افضل خان ہوری پنجابی کالج وی چلاندے سن تے ایس دور وچ لوکائی دا رجحان "فاضل پنجابی" ول اتناں دا سی ایس پاروں نصاب دیاں کتاباں بڑے اہتمام نال شائع ہون ڈیہہ پیاں۔ اوہدر پڑھے

---

[1] ماہنامہ "پنجابی" لاہور مارچ اپریل ۱۹۵۹ء مضمون پنجابی اکھان۔ ص، ۷۵

لکھے جواناں نے رل کے پنجابی مجلس دے ناں تے اک انجمن بنائی جیہد ے اکٹھ دار المطالعہ باغ بیرون موری دروازہ لاہور ہفتہ وار ہوندے ایہناں کٹھاں وچ حکیم ناصر، ڈاکٹر فقیر، صوفی تبسم، عبدالمجید بھٹی، اکبر خاں، حکیم ناصر، سلیم کاشر، صفدر میر، استاد دامن، انیس ناگی، عارف عبدالمتین، اکمل علیمی، منیر نیازی، شہزاد احمد، سلیم الرحمٰن، جیلانی کامران، حسن اعرانی، انور سجاد، صدیق سلیمی، عبدالحق کھامی تے راقم (شہباز ملک) حصّہ پاندے۔ مضمون، نظم غزل، افسانہ ڈرامہ تنقید لئی پیش کیتے جاندے تے ہر کوئی ودھ چڑھ کے ایہناں تے تنقید کر دا ایس مجلس [1] دا پہلا جلسہ ۷ دسمبر ۱۹۵۷ء نوں ہویا شروع دے کجھ سلسلے ٹمپل روڈ تے کجھ وائی ایم سی اے تے پھیر موری دروازے ہون لگ پئے۔ مجلس نے اکٹھاں وچ پڑھیاں جان والیاں لکھتاں دا پہلا انتخاب ۱۹۵۸ء وچ چھاپیا۔ ایہدے وچ جیلانی کامران دا بلھے شاہ بارے بڑا اچ پدھر دا مضمون وی شامل سی راقم (شہباز ملک) دا ذکر کیتا مضمون وی مجلس دے اک اکٹھ وچ پڑھیا گیا سی اوہدر عبدالغفور قریشی جیہڑے پنجاب یونیورسٹی دے ۱۹۴۳ء دے گیانی سن تے رسالیاں وچ مضمون وغیرہ لکھدے رہندے سن کئی سال دی گھالنا مگروں ۱۹۵۶ء وچ "پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ" (۷۸۴ص) شائع کروا دتی ایہہ کتاب اوہناں ۱۹۵۳ء وچ مکمل کرلئی سی۔ قیام پاکستان توں بعد پرکھ پڑچول دی ایہہ پہلی کتاب سی جس نوں پنجابی پیاریاں بڑا سلاہیا ایہدے وچ دتے ادب تے لکھاریاں بارے بعض ویروے تے نتاریاں بارے بعد وچ اختلاف وی ہویا ۱۹۵۹ء وچ پنجابی مجلس والیاں انیس ناگی دا مرتب کیتا شاعری دا انتخاب "سجرے پھل" دے ناں نال شائع کیتا جیہدے وچ وادھا ایہہ سی کہ ایہدے آخر تے انتخاب وچ شامل لکھاریاں بارے جان پچھان وی کرائی گئی سی تے اوہناں دے فن تے فکر بارے کجھ گلاں کیتیاں گئیاں سن پرکھ تے پڑچول بارے ایہہ ادم سلاہن جوگ سی ایس کتاب وچ مرتب دا پنجابی دی نویں شاعری بارے ویروا پنجابی تنقید دے کھیتر وچ اک نگر وادھا قرار دتا جاسکدا اے۔ ایسے سال ڈاکٹر فقیر دی پرکھ پڑچول دی کتاب "مہکدے پھُل" شائع ہوئی جیہڑی پنجابی وچ عملی تنقید دا سوہنا نمونہ اے۔ ڈاکٹر ہوراں ایس کتاب وچ پنجابی دے اٹھ کلاسیکی شاعراں دی شاعری دی روح تیکر اپڑن دی کامیاب کوشش کیتی اے ایسے سال چودھری محمد افضل خاں ہوراں اے۔ کے لکھنپال دے ایڈیٹ کیتے ہیر دے نسخے نوں سامنے رکھ کے ہیر ایڈیٹ کر دتی جیہدے

---

[1] پنجاب رنگ مرتبہ پنجابی مجلس، لاہور۔

شروع وچ سو صفحے دا دیباچہ تے آخر وچ فرہنگ تے تلمیحاں دے ویروے بڑے سوہنے ڈھنگ وچ دے دتے۔ پنجابی دی تشریحی تنقید وچ ایہہ کتاب بڑی کامیاب گنی گئی ایس دہاکے دے آخری سال (۱۹۶۰ء) وچ دو بڑیاں اہم کتاباں دا پنجابی ادب وچ وادھا ہویا پہلی مولا بخش کشتہ دی ''پنجابی شاعراں دا تذکرہ'' جیہڑی کشتہ جی دے فوت ہون مگروں اوہناں دے پتر محمد افضل خان نے ایڈیٹ کے پہلی وار چھاپی۔ کشتہ جی نے تذکرہ نگاری بارے پہلے کم (ہیر کشتہ دے نال چشمۂ حیات) تے ''پنجاب دے ہیرے'' توں بعد ایس بارے مسلسل دوڑ بھج جاری رکھی سی جس دا سٹہ زیر ترتیب کاپی سائز دے ۵۲۰ صفحے دے روپ وچ محفوظ ہویا[1] ایہدے آخر تے دسیا گیا اے کہ ایس کتاب دا دوجا حصہ وی زیر ترتیب اے پر چوہدری افضل ہوراں دی زندگی وچ ایہہ نہیں چھپ سکیا۔ تاریخ تے تذکرہ بارے اک ہور اہم کتاب ایسے سال چھپی ایہہ محمد سرور دی ''پنجابی ادب'' اے جیہڑی اردو وچ لکھی جان پاروں ودھیرے گھیرے وچ پھیلی تے مقبول ہوئی ایہہ کتاب اج وی حوالے دے طور تے ورتی جاندی اے محمد سرور ہوراں ایہدے وچ پرکھ پڑچول دے نویاں اصولاں نوں سامنے رکھ کے گل کیتی اے۔

پنجابی ادب دے دھن بھاگ کہ ایس نوں ایسے مڈھلے دور وچ ای ڈاکٹر فقیر، ڈاکٹر باقر تے عبدالمجید سالک، ورگے پنجابی پیارے مل گئے ایس کارن ادب وچ نویں خیال دے نال نال ایس نوں پڑھے لکھے لوکاں وچ مقبول بنان دا کم کامیاب ہویا۔ پنجابی ادب ہن پنڈاں دے نال نال شہراں دے وچ وی ویکھیا واچیا جان ڈیہہ پیا سی ایس دور وچ ڈاکٹر باقر، ڈاکٹر وحید قریشی، ڈاکٹر فقیر، خضر تمیمی تے ڈاکٹر عبدالسلام خورشید دیاں کوششاں نال پنجابی ادبی اکیڈمی ایسے دہاکے دے آخر تے بنی جس نوں حکومت نے مالی امداد وی دے دتی ایس لئی ایس دے جھنڈے تھلے سب توں پہلاں ایس کم نوں ہتھ پایا گیا کہ پنجابی دا پرانا تے نواں ادب چھاپ کے محفوظ کیتا جاوے۔ ۱۹۶۰ء وچ اکیڈمی نے ''پنجابی ادب تے سالک'' کتاب چھاپی جیہدے وچ عبدالسلام خورشید ہوراں اپنے والد بارے جان پچھان دے نال نال اوہناں دیاں پنجابی لکھتاں نوں محفوظ کر دتا۔

گوہ کیتا جاوے تے پنجابی ادب لئی ایہہ پہلا دہا کہ ای بڑا ابھرواں اے تخلیقی ادب تے ظاہر اے ودھیرا اچھیا پر تحقیقی تے تنقیدی ادب وی حوصلہ دین والی حد توڑی ہوند وچ آیا اس دور وچ تحقیق

---

[1] پنجاب رنگ: مرتبہ پنجابی مجلس، لاہور۔ ص ۷۵

وچ ڈاکٹر فقیر، عبدالغفور قریشی، مولا بخش کشتہ تے محمد سرور تے تنقید وچ صوفی تبسم، انیس ناگی تے جیلانی کامران دے ناں ابھرے۔

ایدوں اگلا دہاکہ (۱۹۶۱ئ۔۷۰) پچھلے دہاکے نالوں وی بھرواں گنیا جاسکدا اے ایہدی اک وجہ تے ایہہ اے کہ پاکستان دے قیام مگروں معاشی تے معاشرتی پدھر تے ماحول وچ سکون تے خوشحالی ودھی دوجی وجہ ایہہ وی اے کہ پنجابی ادب نوں پہلے دہاکے وچ پڑھے لکھے نوجواناں دا مل ورتن حاصل ہو گیا سی دو وان بزرگ وی ایس کم وچ دل کھول کے تعاون کرر ہے سن ایس کر کے تخلیق دے نال نال تحقیق تے تنقید ہورا گے ودھی پنجابی مجلس وچ کجھ سیاسی ذہن آوڑے سن جنہاں نے ایس دیاں اکٹھاں وچ ہون والی تنقید وچ کھلم کھلا سیاسی نعرے بازی شروع کر دتی ایہہ مارکسی نقطہ نظر رکھن والے لوک سن جیہڑے بڑے زور شور نال ادب اُتّے چھار ہے سن ایہہ حال ویکھ کے مجلس وچ حاضری گھٹ گئی دینی تے قومی نقطہ نظر رکھن والے لوک تے ادب نوں ادب تیکر رکھن والے لکھاریاں مجلس دا بائیکاٹ کر دتا تے اکیڈمی دیاں سرگرمیاں ول توجہ دے دتی۔ کجھ نے مِل کے پنجابی ادبی سوسائٹی تے کجھ نے پنجابی ادبی بورڈ بنالیا تے کم جاری رکھیا ایہدر مجلس [1] حکومت ولوں بند کر دتی گئی ایہہ لوک کجھ دیر تے کھنڈے پنڈے رہنے پھیر ایہناں ''پنجابی ادب'' رسالہ کڈھ کے اپنے آپ نوں کٹھیاں کیتا پر چھیتی ایتھوں وی نکل گئے۔ پر کم ایہناں دا جاری رہیا تے آخر پھیر قابض ہو گئے تے اوڑک ایہہ رسالہ وی بند ہو گیا۔ پر ایس دہاکے وچ جناچر ایہہ رسالہ آزاد ذہن نال نکلدا رہیا ایس نے پنجابی ادب وچ پرکھ پڑچول دے کھیتر وچ ودھیرا واہدا کیتا خاص طور تے ایہدا پنجابی لوک گیت نمبر ۱۹۶۰ء تنقید نمبر ۱۹۶۲ء تے شاہ حسین نمبر ۱۹۶۶ء حوالے دیاں چیزاں نیں، لوک گیت نمبر وچ پہلی واری فارسی اکھراں وچ پیلو دی مرزا صاحباں تے نجابت دی نادر دی وار چھاپی گئی۔ تنقید نمبر وچ احمد حسین قریشی قلعداری جیہڑے کئی سال توں پنجابی ادب دی تاریخ تے کم کرر ہے سن اوہناں دا اوہ کم چھاپیا گیا جیہڑا اوہناں پنجابی ادب دی تاریخ نگاری تے تذکرہ نگاری دیاں غلطیاں کڈھن تے ایس سلسلے وچ درست صورت حال سامنے لیاؤن دے سلسلے وچ کیتا ہویا سی ایس تنقید نمبر نوں پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں نقد انعام ملیا تے ایہدا سب توں وڈا فائدہ ایہہ ہویا کہ ایس ویلے تیکر جیہڑے لوک تحقیق تے تنقید وچ کم کرر ہے سن اوہ سنبھل گئے کہ

---

[1] منہ آئی گل۔ ص، ۷۰ (ایس کتاب وچ ایس ذہن دا ویروے نال ذکر اے)

اوہناں دے کم نوں ویکھن واچن دا عمل وی پنجابی ادب وچ شروع ہو گیا اے۔ رسالیاں وچوں "پنجدریا" نے ایس دہاکے وچ شاہ حسین نمبر (۱۹۶۶ء) کشتہ نمبر (۱۹۶۸ء) تے وارث نمبر پہلی جلد (۱۹۶۹ء) تے وارث نمبر دوجی جلد (۱۹۷۰ء) لیاندے ایہناں وچوں وارث نمبراں دا اج تیکر کوئی دوجا رسالہ مقابلہ نہیں کر سکیا ایہہ دونویں نمبر ۸۲۰ صفحیاں دے نیں جنہاں وچ وارث شاہ تے اوس ویلے تیکر ہوئے سارے ای کم نوں اک لحاظ نال اک تھاں اکٹھا کر دتا گیا سی۔ پنجابی دی پرکھ تے کھوج وچ ایہہ نگر وادھا قرار دتا جا سکدا اے۔ ایس دہاکے وچ ڈاکٹر فقیر ہوراں دا رسالہ "پنجابی" مٹھا پے کے اوڑک بند ہو گیا ایس لئی کہ ڈاکٹر فقیر ہوراں دے رجھیویں بوہتے کر کے اکیڈمی ولوں چھاپیاں جان والیاں کتاباں پاروں ودھیرے ودھ گئے۔ اکیڈمی نے ایس دور وچ بہت ساریاں انمول پنجابی کتاباں نوں ایڈیٹ کرا کے محفوظ کیتا ایہناں وچوں عبدالعزیز بیرسٹر دی ہیر وارث شاہ (۱۹۶۴ء) تے کلیات بلھے، شاہ احسن القصص، مولوی غلام رسول، چٹھیاں دی وار، سیف الملوک میاں محمد، کلیات ہدایت، کلیات علی حیدر مرزا صاحباں حافظ برخوردار (۱۹۶۵ء) مرزا صاحباں پیلو تے رچرڈ ٹمپل دا ترجمہ (۱۹۶۲ء) ککارے از ہاشم شاہ (۱۹۶۳ء) پوٹھوہاری گیت مرتبہ پروفیسر کرم حیدری، نادر شاہ دی وار (ہری کشن کول تے میکلیگن دا کم) تے ہور کئی کتاباں۔ ایہناں وچوں اکثر کتاباں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ترتیب دتیاں۔ اک کتاب پنجابی قصے فارسی زبان میں (دو جلداں) ڈاکٹر باقر ہوراں ترتیب دتی ایدوں اڈ کئی تخلیقی کتاباں پہلے چھاپے وی چھاپیاں اوہدر پنجابی ادبی بورڈ (رجسٹرڈ) نے اپنی مدد آپ دے تحت تن کتاباں شائع کیتیاں ایہناں وچوں دو تحقیق دیاں کتاباں نیں۔ سوسیا نے اکومت، مرتبہ شہباز ملک تے "یار نامہ" مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی۔ پنجابی زبان تے ادب دے ایس چرچے وجھوں تے ایس نال جڑے پڑھے لکھے لوکاں دے اڈم پاروں پنجابی نوں سیکنڈری پدھر تے آپشنل زبان دے طور تے من لیا گیا ایس لئی ایس دور وچ چھیویں توں دسویں لئی نصاب دیاں کتاباں بنائیاں گئیاں ایہناں دی ترتیب [1] وچ ڈاکٹر فقیر، چوہدری افضل خان، عبدالمجید بھٹی، مرزا سلطان بیگ وغیرہ نے حصہ پایا ایہناں وچوں وی کجھ کتاباں پنجابی ادبی اکیڈمی نے چھاپیاں، مجلس شاہ حسین بنی، شاہ حسین تے ایہدے پیغام نوں اگے ودھاؤن لئی تے پنجابی سنگت، تنقیدی اکٹھ کرن لئی قائم کیتیاں گئیاں۔ مجلس شاہ حسین نے کجھ کتاباں

---

[1] پنجابی دی پہلی کتاب (۱۹۶۱ء) پنجابی دی دوجی کتاب (۱۹۶۲ء)

چھاپیاں تے سنگت دے اکٹھاں نے مارکسی تنقید تے ادب وچ سیکولرازم دے نظریئے نوں پکیاں
کرن تے اگے ودھاؤن وچ ودھیرا حصہ پایا۔ سنگت نال تعلق رکھن والے تنقید نگاراں وچوں نجم
حسین سیّد دی تنقید دا ڈھنگ سنگت دا نمائندہ ڈھنگ گنیا جا سکدا اے۔ نجم دی کتاب "سیدھاں"
(۱۹۶۷ء) وچ شامل مضمون سنگت وچ پڑھے گئے تے مجلس شاہ حسین نے چھاپے ایہناں
نوں بھارتی پنجاب دے مارکس وادی لکھاریاں نے ہتھو ہتھ لیا۔ بھارت وچ سیدھ پبلی کیشنز دلّی
نے ایہدے وچ ودھیرا حصہ پایا سٹے وجھوں کئی نویں لکھاریاں تے تنقید دے ایس ڈھنگ دا اثر
ہویا پر ایس دا ردعمل وی ودھیرا ہویا۔ قدر آفاقی نے اپنی کتاب "پنج رنگ" وچ لکھیا۔ "کئی تھاں شبہ
ہوندا اے۔ نجم حسین سیّد مذہب دے خلاف اے (ص ۴۹۲) سنگتی نقاداں وچ شفقت تنویر مرزا، محمد
آصف خان، راحت نسیم ملک، نصیر ملکی، مشتاق صوفی پہلے حصے دے تے سبط الحسن ضیغم تے احمد سلیم
آخری حصے دے لکھاری سامنے آئے۔ ایہہ سرگرمیاں تے اداریاں دیاں نیں جیہڑے لکھاری اک
بنّے ہو کے کم کر رہے سن ایس دور وچ اوہناں دی پرکھ پڑچول وی چھپی تے ودھیری چھپی شریف
کنجاہی ہوری قیام پاکستان توں پہلاں توں تنقید لکھ رہے سن ایہدے بعد رسالیاں وچ ایہناں ادب
وچ جھات پان دا کم تسلسل نال جاری رکھیا تے اپنے تنقیدی مضموناں دا پہلا مجموعہ "جھاتیاں" دے
ناں نال (۱۹۶۰ء) وچ ادب دے بھنڈار وچ شامل کیتا ایس کتاب وچ دی تنقید بڑی جاندار سی
تے اوس ویلے دے لحاظ نال ایس کتاب نے نویں لکھن والیاں نوں فکر تے فن دیاں نویاں راہواں
دسیّاں۔ حافظ عبدالحمید سرشار نے مضموناں دا مجموعہ سچے موتی (۱۹۶۱ء) راقم (شہباز ملک) نے
"چانن" (۱۹۶۲ء) سید اختر حسین اختر نے "پنجابی کمپوزیشن (۱۹۶۳ء) چھاپی پنجابی قواعد بارے
پہلی کتاب محمد علی فائق ہوراں چھاپی (۱۹۶۳ء) عبدالغفور قریشی نے موہن سنگھ ماہر دی حیاتی فن
تے فکر بارے بھرویں کتاب "کوتا دا اوتار" ۱۹۶۵ء وچ پشاوروں چھاپی تے مسعود حسن شہاب نے
"خواجہ فرید" چھاپی۔ احمد حسین قریشی قلعداری جیہڑے "پنجابی ادب" دے تنقید نمبر پاروں پنجابی
پرکھ پڑچول وچ ودھیرا ناں کھٹ چکے سن "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" ۱۹۶۴ء وچ شائع کرائی
۱۹۶۸ء وچ شریف احمد شرافت ہوراں پنجابی دے نثری ادب بارے اک نویں کھوج کر کے تھرتھلی
پا دتی اوہناں مغل پہلے دور دے صوفی تے بزرگ نوشہ گنج بخش دے چار نثری وعظ مرتب کر کے
شائع کر دتے اوہدر مقصود ناصر چودھری ہوراں "پنجابی لوک گیت" بڑی محنت نال کٹھے کر کے

۱۹۷۰ء وچ بڑے سوہنے ڈھنگ نال چھاپے ایہہ رام سرن داس توں بعد لوک گیتاں بارے ٹھکدا کم سی ایس بارے ایس دور وچ ناز شکشمیری[1] تے راجہ سالو نے وی کجھ کم کیتا پر ایہہ اک لحاظ نال رام سرن داس والا کم ای سی۔ ۱۹۷۰ء وچ چھپی حافظ عبدالحمید سرشار دی دوجی کتاب ''ادبی رشماں'' ایس گلے وڈھیری اہمیت رکھدی اے کہ ایہہ پاکستان وچ پرکھ دے نظری مسئلیاں نوں نتارن والی پہلی کتاب اے ایہدے[2] وچ ایہہ دسیا گیا اے کہ ادب کیہ اے، پرکھ تے پارکھ دا آپو وچ کیہ تعلق اے نظری تے عملی پرکھ کیہ ہوندی اے تے ایہناں دا آپو وچ جوڑمیل کیہ اے تے پرکھ وچ اجو کے دور تیکر کیہڑے کیہڑے دبستان منے جاندے نیں۔ ایس کتاب وچ مصنف نے مغربی پرکھ دے نال نال مشرقی پرکھ دا نتارا وی کیتا اے تے علم بیان، بدیع تے علم معانی بارے پنجابی ادب وچوں مثالاں دے کے اپنی گل سمجھائی گئی اے ایہہ کتاب مڈھلی ہون دے ہوندیاں ہویاں وی اک اہم دستاویز اے تے اج وی ایس موضوع تے اکوکلّی کتاب اے۔ حافظ عبدالحمید سرشار نے اکھاں دا چانن نہ ہون دے باوجود اپنے اندر دے چانن نال علم دے چانن نوں پنجابی پیاریاں نال سانجھیاں کرن دی بھرویں کوشش کیتی اے۔

رسالیاں وچ چھپن والے ادب ول گوہ کیتا جاوے تے بذل حق محمود، عین الحق فرید کوٹی، حسین شاہد، انور بیگ اعوان، غلام یعقوب انور، افضل پرویز، حفیظ تائب، شفقت تنویر، سبط الحسن ضیغم، ڈاکٹر آغا یمین، نادر جاجوی، تنویر بخاری تے ڈاکٹر عبدالغنی ایسے ناں نیں جنہاں نے ایس دور وچ اپنے تنقیدی تحقیقی سفر دا مڈھ بدھا۔ ایس دور وچ نظری تنقید دے سلسلے وچ شاعری دیاں اڈواڈ صنفاں بارے مضمون لکھے گئے، پنجابی شاعری وچ تصوف دا نتارا کیتا گیا پنجابی زبان دے مڈھ بارے وچار کیتی گئی تے ایہہ نظریہ کہ پنجابی آریائی زبان اے ردّ کر کے پنجابی غیر آریائی زبان اے جس نوں دراوڑی آکھیا جاسکدا اے مقبول ہویا۔

پنجابی دے رسم الخط تے وی ایس دور وچ گوہ کیتا گیا جیہدے وچ آصف خان، محمد افضل خان، چوہدری ارشاد، اے ڈی اظہر تے ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دا کم چنگا گنیا جاسکدا اے۔ راقم (شہباز ملک) نے وی ایس سلسلے وچ کجھ سجھا دتے۔

---

[1] پنجابی دے لوک گیت مرتبہ نازش کشمیری تے راجہ رسالو (۱۹۶۵ء)

[2] ادبی رشماں: عبدالحمید سرشار۔ ص ۳ تا ۶

اگلا دہا کہ (۸۰۔۱۹۷۱ء) پچھلے دو دہاکیاں دی ادبی ٹورنوں ویکھدیاں ہویاں بڑا حوصلہ دین والا اے سگوں ایس عرصے وچ ادبی تنقید تے تحقیق وچ خاص کر کے اکادمک رنگ آیا ایس دی وجہ ایہہ اے کہ ایس دور دے پہلے حصے وچ ای پنجاب یونیورسٹی وچ ایم اے دے پدھر تے پنجابی نوں تدریس لئی شامل کرلیا گیا ایس کامیابی وچ ڈاکٹر وحید قریشی، ڈاکٹر محمد باقر، اشفاق احمد تے قیوم نظر ہوراں دیاں کوششاں توں اڈ علامہ علاؤالدین صدیقی ہوراں دی خاص توجہ وی شامل اے۔ علامہ ہوری اوس ویلے پنجاب یونیورسٹی دے وائس چانسلر سن ایم اے دے نصاب دی ترتیب وچ ایہناں سارے پنجابی پیاریاں نے حصہ لیا تے پہلا گروپ ۷۲۔۱۹۷۰ء بڑے شوق تے ودھیریاں آساں امیداں نال دوسالاں دی پڑھائی مگروں ۱۹۷۳ء وچ سامنے آیا راقم (شہباز ملک) نے پہلی ریگولر کلاس پڑھی۔ باقاعدہ تے پرائیویٹ کوئی پنج سو دے لگ بھگ طالب علم شریک ہوئے۔ باقاعدہ طالب علماں نے بہت سارے ادبی موضوعاں تے تحقیقی مقالے لکھے جیہڑے ٹائپ شدہ صورت وچ شعبہ پنجابی دی لائبریری تے پنجاب یونیورسٹی دی لائبریری وچ موجود نیں۔ مقالیاں دا ایہہ سلسلہ (سمسٹر لاگو ہون دا کجھ عرصہ چھڈ کے) اج توڑی جاری اے۔ شروع دے دور دے کجھ مقالیاں دے موضوع ملاحظہ ہون: مہر علی شاہ دی حیاتی تے شاعری، میاں ہدایت اللہ حیاتی تے کلام، مولا بخش کشتہ، حافظ برکت علی دی حیاتی تے شاعری، بابا فرید شکر گنج، حاجی محمد نوشہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی چرخے نامے، حافظ برخوردار، سلطان باہو دی حیاتی تے پیغام، پنجابی باراں ماسے، بلھے شاہ دی حیاتی تے پیغام، پنجابی وچ قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں، میاں محمد بخش، علی حیدر ملتانی، پنجابی مخطوطات، فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں، قادر یار دی حیاتی تے پیغام، شاہ حسین دی حیاتی تے پیغام۔ (۱۹۷۲ء) پنجابی شاعری، جوشواہ فضل الدین، پنجابی نثر، پاکستان وچ پنجابی ادب دا ارتقاء (۱۹۷۳ء) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، خواجہ غلام فرید دی شاعری، بہاولنگر دے شاعر، ساہیوال دے شاعر، تحصیل پھالیہ دا لوک ادب، مولوی غلام رسول قلعہ (۱۹۷۴ء) قطب شاہ لڑی دے شاعر، لوک نابری دی ریت، واہی وانی وچ استعمال ہون والے لفظ تے کہاوتاں (۱۹۷۵ء) ضلع گجرات وچ پنجابی گوشاعر اڈو اڈ موضوعاں تے شعبہ پنجابی دے استاداں دی اگوائی وچ کھوج پڑچول تے پرکھ پڑتال کر کے لکھے گئے ایہہ مقالے پنجابی دی تحقیق تے تنقید وچ انملا وادھا نیں ایہناں وچوں اکثر مقالے ایس قابل نیں کہ شائع ہون اکثر اجیہے نیں جیہڑے موجودہ صورت وچ

کھوج دے سلسلے وچ consult کیتے جاندے نیں۔

ایم اے دے پدھر تے کیتے گئے ایس کم توں اڈ ایس دہاکے وچ پی ایچ ڈی دے پدھر تے وی کوئی ۳۵ موضوعاں تے تحقیق کرن والیاں خاکے تے کتابیات منظور کرائے۔ اک ہور اہم کم پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی شعبے وچ ایہہ ہویا کہ شعبے ولوں ڈیکلریشن دے تحقیقی رسالے چھیماہی، "کھوج" دا اجرا ۱۹۷۸ء وچ ہویا ایس دے بانی ایڈیٹر ہون دا اعزاز راقم (شہباز ملک) نوں ملیا۔ ایس دہاکے وچ کھوج دے پنج شمارے شائع کیتے گئے جنہاں وچ پنجابی زبان تے ادب دی اعلیٰ درجے دی کھوج دے مقالے چھپے۔

پنجابی دا ایم اے کھلن نال ایس دیاں علمی تے تدریسی لوڑاں پوریاں کرن لئی ہل جل ہونی قدرتی گل سی ایس کر کے پہلے سالاں وچ ای نصاب نوں سہارا دین والیاں کتاباں شائع ہوگیاں جنہاں وچوں ابدی آوازاں از بشیر حسین ناظم، پنج رنگ از قدر آفاقی، دینی ادب از درویش لاہوری، کلاسیکی ادب از غفران سیّد، وارث نرا وارث از سرفراز قاضی، سخن دا وارث از حمید اللہ ہاشمی، پنجابی افسانہ تے ڈرامہ از قدر آفاقی، ڈونگھے وہناں دا شاعر از محمد عالم کپور تھلوی، مولوی غلام رسول از چودھری محمد بشیر گورایا، حامد شاہ عباسی از چودھری محمد بشیر گورایا، جنگ ہند پنجاب مرتبہ محمد آصف خان، پنجابی ادب دی کہانی از عبدالغفور قریشی، خواجہ غلام فرید بارے دو کتاباں حمید اللہ ہاشمی دی پیر فرید تے سرفراز قاضی دی مٹھل فرید توں اڈ تحقیقی تے تنقیدی مضموناں دے دو مجموعے لعلاں دی پنڈ مرتبہ اقبال صلاح الدین تے پھل کلیاں مرتبہ حمید اللہ ہاشمی۔ ایہہ ساریاں کتاباں ایم اے دے نصاب دے حوالے نال سامنے آئیاں۔ ٹھیک اے کہ ایہناں دا معیار گائیڈاں دا اے یاں ایہہ امتحانی نقطہ نظر نال لکھیاں گیاں نیں پر ایہہ گل وی نظر وچ رہنی چاہیدی اے کہ جس امتحان لئی ایہہ لکھیاں جا رہیاں سن اوہدا پدھر ظاہر اے وڈھیرا اُچّا اے ایس توں اڈ ایہناں وچوں کئیاں کتاباں دی مستقل حیثیت وی بن دی اے جیویں عبدالغفور قریشی دی کتاب "پنجابی ادب دی کہانی" تے اقبال صلاح الدین دی مرتب کیتی لعلاں دی پنڈ، ایس چھیکڑلی کتاب دی خوبی ایہہ اے کہ ایہدے وچ پچھلے ویہہ سال وچ لکھی گئی پنجابی کھوج تے پرکھ دی نمائندہ چون نوں ہمیش لئی محفوظ کر لیا گیا ایہہ کتاب بلاشبہ حوالے دی کتاب دا درجہ حاصل کر گئی، ایس نصاب دے واسطے نال جیہڑا ادب سامنے آیا ایس دے نال کھوج تے پرکھ دے کھیتر وچ کجھ نویں ناواں دا وادھا ہو گیا جنہاں وچوں قدر

آفاقی، حمید اللہ ہاشمی، سرفراز قاضی، محمد بشیر گورایا تے غفران سیّد دے ناں لئے جاسکدے نیں۔

ہن ذرا ایس حوالے توں اڈ ہوندو چ آئیاں کھوج تے پرکھ دیاں کتاباں دا نتارا کر لیئے ایہہ حصہ وی اک لحاظ نال بڑا حوصلہ افزا اے ایہد ے وچوں سب توں پہلاں ذکر دے قابل پنجاب یونیورسٹی دے دو ادارے نیں پہلا تاریخ ادبیات مسلماناں پاک وہند تے دوجا اردو دائرہ معارف اسلامیہ اے۔ تاریخ ادبیات والیاں کم تے چراں دا شروع کیتا ہویا سی پر ۱۹۷۱ء وچ ایہناں پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ تے ادھار دو جلداں تیرہویں چودھویں شائع کیتیاں ایہہ کم تذکرہ نگاری توں بالکل اڈ اے تے پہلی واری پنجابی زبان تے ادب نوں موضوعاں تے رجحاناں دے حساب نال ٹور کے ادب دیاں قیمتاں تے قدراں دا نتارا کیتا گیا اے ایہہ کم کیوں جے اڈوا ڈ باباں راہیں سامنے آیا تے اڈ وا ڈ باب اڈ وا ڈ لکھاریاں نے تحریر کیتے ایس کر کے خیال تے تاثر وچ اکیتا نہیں ملدی پھیر وی ایہہ کم پنجابی کھوج تے پرکھ دے بھنڈار وچ اک انملا وادھا اے تے حوالے دی چیز اے زبان اردو اے۔ دوجا ادارہ اردو دائرہ معارف اسلامیہ اے ایس انسائیکلو پیڈیا وچ پنجابی دے اڈ وا ڈ موضوعاں تے مقالے شامل کیتے گئے نیں۔ مثال وجھوں راقم (شہباز ملک) دا پنجابی قصہ بارے کوئی پندراں صفحے دا مقالہ (اردو) تے پنجابی دے مختلف شاعراں بارے جانکاری ایس وچ شامل ہوئی اے انجے ای کئی ہور موضوعاں بارے پنجابی دے کئی دوجے لکھاریاں ایس انسائیکلو پیڈیا وچ حصہ پایا اے۔

یونیورسٹی توں باہر اسلام آباد والا لوک ورثے والا ادارہ وی پنجابی دے لوک ورثے نوں محفوظ کرن وچ رُجھا اے تے ایہہ کئی چیزاں محفوظ وی کر چکا اے جیویں ''لوک واراں'' پنجابی لوک کھیڈاں، جھانجے چھتے (ڈھولے) لوک پنجاب تے بن پھلواڑی۔ مرکزی اردو بورڈ نے وی پنجاب دی لوک ریت تے بڑا اویروے بھریا کم کروایا اے جیہڑا حالے چھپیا نہیں۔ ایہہ مکمل مسودہ لوک ورثہ اسلام آباد نوں دے دتا گیا سی۔ جتھے ان چھپیا پیا رہا اے۔ لوک ادب بارے مقصود ناصر چودھری دا کم سلاہن جوگ اے جیہڑے لوگ گیت گانا تے مہندی وغیرہ لیائے نیں مشتاق کنول نے بولیاں دا انتخاب چھاپیا اے تے پنجاب دے لوک سرمائے نوں کھوج تے پڑچول کے سامنے لیاندا گیا اے۔ راقم (شہباز ملک) دی کتاب، پنجابی کہاوتیں، آئی اے جس وچ کہاوتاں نوں موضوع وار ونڈیا اے۔

ایس دہاکے وچ پنجابی تنقید تے تحقیق نوں مثبت بنیاداں تے ترقی دین والی مجلس، پنجابی ادبی پروار، لاہور دا ذکر ضروری اے۔ ایہہ پنجابی دے قومی تے ملّی فکر رکھن والے بزرگ تے نوجواناں نے بنائی۔ ایس دے ہفتہ وار تنقیدی اجلاس باراں سال ہوندے رہے۔ ایس دے پہلے صدر انعام الحق جاوید تے سیکرٹری یونس احقر سن۔ ایس حوالے نال پنجابی ادب نوں ودھیرے نقاد تے محقق حاصل ہوئے۔ جنہاں وچ عارف عبدالمتین، حفیظ تائب، سرفراز قاضی، قدر آفاقی، اختر حسین اختر، اسلم رانا، بشیر گورایا، آفتاب نقوی، عمران نقوی، ناصر رانا، اقتدار واجد، ریاض شاہد، غلام مصطفیٰ بسمل، شوکت علی قمر، آغا یمین، اقبال صلاح الدین، اقبال زخمی تے دہاکیاں دی گنتی وچ ہور کئی جنہاں نے اگوں پنجابی تنقید تے تحقیق نوں پکّے پیراں تے کھلہاریا تے پنجابی ادب وچ مثبت سوچ نوں پکیاں کیتا۔ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ایہہ مان حاصل اے کہ ایہہ 'پنجابی ادبی پروار' دے بانیاں وچوں اے۔

حسین شاہد انج تے ایدوں پچھلے دہاکے وچ کھوج تے پرکھ دے پڑ وچ آ گئے سن پر اوہناں دی ایس بارے پہلی کتاب ''پورنے'' ایس دور وچ چھپی جیہڑی پنجابی کھوج تے پرکھ وچ اِک انملا وادھا اے۔ نجم حسین سید دی دوجی کتاب ''ساراں'' وی ایسے دور وچ آئی جس دی زبان نوں اوہناں ''سیدھاں'' نالوں اگاّ بدل دتا اے ایس کتاب تائیں پہنچن تیکر اوہناں پنجابی دے معیاری لہجے بارے اپنے خیالاں وچ تبدیلی لے آندی تے وارث شاہ تے بلھے شاہ دے معیاری لہجے نوں چھڈ کے اک اجیہا لہجہ بنان دی ناکام کوشش کیتی جیہدے اتے لہندا دا لہجہ پر دھان اے۔ متنی تنقید تے تحقیق وچ احمد حسین قریشی قلعداری ہوراں دی کتاب ''بوہل نماز'' (۱۹۷۳ء) آئی جیہڑی پرانی نثر وچ اک اہم دستاویز اے انجے ای راقم (شہباز ملک) نے پکّی روٹی (خرد) مرتب کر کے شائع کرائی جیہدے نال پنجابی دی کئی صدیاں دی نثر دی ٹور دا نتارا شامل کیتا راقم (شہباز ملک) دی ایس سلسلے وچ دوجی کتاب ''جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ'' (۱۹۷۴ء) آئی جیہدے نال پہلی واری پنجابی مرثیے دے پنج سو سالاں دی ٹور دا ویروا کیتا گیا۔ ایس کتاب نوں پاکستان رائٹرز گلڈ ولوں بہترین کھوج دی کتاب پاروں نقد انعام دتا گیا۔ متنی تنقید تے تحقیق دی کتاب طاہر تونسوی دی خیر شاہ دا کلام (۱۹۷۸ء) اے جیہڑی بزم ثقافت ملتان نے چھاپی اے بزم ثقافت ملتان نے ہور وی کئی کتاباں شائع کیتیاں نیں ایس سلسلے وچ اک ہور کتاب ''آکھے نوشہ قادری (۱۹۷۸ء)

عصمت اللہ زاہد نے لیاندی اے، زباندانی تے قواعد بارے ایس عرصے وچ کوئی ۵ کتاباں سامنے آئیاں ایہناں وچوں ارشاد پنجابی دی، اردو پنجابی لغات (۱۹۷۱ء) قواعد پنجابی از مرزا مقبول بیگ بدخشانی (۱۹۷۳ء) تے ماہنامہ ''لہراں'' دا رسم الخط نمبر (۱۹۷۴ء) ڈاکٹر مہر عبدالحق دی، سرائیکی اور اس کی ہمسایہ زبانیں (۱۹۷۷ء) تے راقم (شہباز ملک) دی ''پنجابی لسانیات'' (۱۹۷۷ء) شامل نیں پچھیکڑ لی کتاب بارے ایہہ کہنا جھوٹ نہیں ہوئے گا کہ فارسی رسم الخط وچ لسانیات دے موضوع تے لکھی جان والی ایہہ پہلی کتاب اے ایس کتاب وچ پنجابی لسانیات دے جدید اصولاں دا بیان تے اوہناں نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان نوں عملی طور تے ویکھن واچن تے کجھ لسانیاتی نتیجے کڈھن دا چارا کیتا گیا اے راقم (شہباز ملک) دی اک ہور کتاب ''منہ آئی گل'' (۱۹۷۶ء) چھپی جیہڑی اک حوالے دی پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ اے ایس وچ پنجابی زبان دی مسلمانی روایت دا پچھلے اٹھ سو سالاں دی ادبی روائت دا نکھیڑا کیتا اے دوراں وچ ونڈ کے ہر دور دی خصوصیت دسّی اے۔ تنقید دے نظری تے عملی پکھ والیاں پنج ست ہور کتاباں وی ایسے دور وچ آئیاں ایہناں وچوں حافظ عبدالحمید سرشار دی ''ادبی چھلاں'' (۱۹۷۴ء) داستان دے حوالے نال نظری تنقید والی سوہنی لکھت اے تے ''تصوف تے پنجابی شاعری'' (۱۹۷۴ء) ''نویں نظم'' (۱۹۷۶ء) از سرفراز قاضی تے وحدت الوجود تے پنجابی شاعری (۱۹۷۷ء) از علی عباس جلالپوری، یار فرید تے رنگ سنگ از اسلم رانا بنا رے (۱۹۷۹ء) راقم (شہباز ملک) ذکر دے قابل نیں۔ مشکوری صابر ہوراں دیاں کوششاں نال ماہنامہ ''وارث شاہ'' نے میاں محمد بخش نمبر کڈھیا جیہڑا ودھیر اسلاہیا گیا۔

ایس دور دے رسالیاں ولوں آون والے تنقیدی تے تحقیقی ادب ول گوہ کریئے تے اکو رسالہ ''لہراں'' ای اگے نظر آوندا اے کیوں جے ''پنجابی ادب'' پنجابی ''حق اللہ'' تے بند ہو چکے سن رشید انور والا ''پنجابی زبان'' ایس عرصے وچ کوئی کم دا ادب نہ پنگر اسکیا ہاں ''وارث شاہ'' ملتان نے کجھ ادّم ضرور کیتا جیہدے وچ میاں محمد نمبر دا ذکر آ گیا اے۔ ایس رسالے نے اپنے اک شمارے دا اک حصہ علامہ اقبال واسطے وکھ کیتا ایس دور وچ رسالیاں دے بند ہون پاروں اک نویں پرت پئی ایہہ اے 'کتاب لڑی' ایس دے تحت رسالے دے موادنوں رسالے وانگ چھاپ کے ایہدا ناں کتاب لڑی رکھ دتا جاندا اے ایس سلسلے وچ رت لیکھا۔ واشنا (مرتب: تنویر بخاری) رچناب، (مرتب:

غلام مصطفیٰ بسمل) سانجھاں (مرتب: تنویر ظہور) سورج مکھی (مرتب: کنول مشتاق) لوک رنگ ، (مرتب: اختر کاشمیری) تے پریت (مرتب: بشیر گورایا) دے نال لئے جاسکدے نیں۔ با قاعدہ رسالیاں وچوں ''لہراں'' لاہور تے ''وارث شاہ'' ملتان توں اڈ لاہوروں ہفت روزہ ''ونگار'' نکلیا ایہہ ادبی دی تھاں سیاسی سی کجھ چر بعد بند ہو گیا۔ لہراں، وارث شاہ تے کتاب لڑیاں راہیں تحقیق تے تنقید وچ کجھ نویں ناں ابھرے۔ ایہناں وچ شریف صابر، پروین شاہ دین، اے ۔ ڈی اعجاز، ارشد میر، عبد الغفور اظہر، صاجزادہ یوسف طاہر، محمد اسلم سجاد، شوکت علی قمر، رمضان شاہد، غلام مصطفیٰ بسمل، امین خیال ، اختر جعفری ، اسلم رانا، محمد حسین شاد، ریاض احمد شاد، سلیم خان گمی، تنویر ظہور، اعزاز احمد آذر، سمیع اللہ قریشی ، بشیر منذر پروفیسر محمد اسمٰعیل بھٹی ، شجاع الحق، منظور اعجاز، ایم۔ زیڈ۔ واگھا، اسلم رسولپوری، یونس احقر، اشفاق سرور، نادر جاجوی، حفیظ تائب ، انعام الحق جاوید تے تحسین فراقی وغیرہ شامل نیں۔

ایہہ وِڈ وان اُتے ذکر کیتے رسالیاں کتاب لڑیاں تے روز نامہ ''امروز'' لاہور تے روزنامہ ''عوام'' فیصل آباد جنہوں شوکت علی قمر ترتیب دیندے اکثر چھپدے رہندے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ ایہناں نقاداں تے محققاں دیاں کتاباں حالے نہیں آئیاں پر ایہناں وچوں اکثر وچ ایہہ درک ہے کہ باقاعدہ کتاب لے آون۔ کیّاں دیاں کتاباں زیر ترتیب نیں، مثال وجھوں پروفیسر محمد اسماعیل بھٹی انگریزی ادب دے استاد نیں پنجابی دے شاعر پر ایہناں دے تنقیدی مضمون اکثر نویاں راہواں کھولدے نیں، حفیظ تائب پنجابی نعت تے کم کر رہے نیں اوہناں دے مضموناں دی کتاب ''پن چھان'' چھپ گئی اے انج ای نوجوان ابھر دے نقاد اسلم رانا دی وی پنجابی ادب دے جدید روپ تے ڈونگھی نظر اے منیر نیازی دی شاعری بارے اوہناں دا مضمون بڑا سوجھ بھریا اے۔

زیر تبصرہ دہاکے ۸۰۔ ۱۹۷۱ء دے چھیکر تے ۱۹۸۰ء وچ چھپن والیاں کھوج پرکھ دیاں کتاباں دا ذکر ضروری اے ایہناں وچ پرکھ پراگے (عصمت اللہ زاہد) ویروے (سیّد اختر جعفری) نثر نگینے (شہناز بانو) سسّی مولا شاہ (مرتبہ: میاں ظفر مقبول) پرکھاں (انعام الحق جاوید) وغیرہ ایس حوالے نال اسی آکھ سکنے آں کہ پنجابی ادب دی کھوج پرکھ دے حوالے نال ایہہ دہاکہ بھرواں اے۔

دہاکہ ۹۰-۱۹۸۱ء : ہُن ایس دہاکے دا جائزہ لینے آں پنجابی سکولاں کالجاں تے یونیورسٹی وچ پڑھائی جانی شروع ہو چکی اے ایس سلسلے وچ اک پیش رفت ایہہ ہوئی اے کہ راقم (شہباز ملک) دی تفصیلی رپورٹ اُتے پنجابی بی اے دا انصاب تیار کروا کے لاگو کردتا گیا (۱۹۸۱ء) اک ہور اہم گل اکا دمک پڑھر تے ایہہ ہوئی کہ پنجاب یونیورسٹی نے پاکستان وچ پنجابی زبان تے ادب دی پہلی پی۔ ایچ۔ ڈی دی ڈگری راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں دِتی (۱۹۸۲ء) موضوع سی "مولوی احمد یار فکر تے فن"۔

ایس دہاکے وچ کھوج تے پرکھ دیاں چھپن والیاں کجھ کتاباں داویروا انج اے : بول تے تول (غلام یعقوب انور/محمد آصف خان) نوک پلک (اسلم رانا) آزادی دے مجاہد لکھاری (شہباز ملک) بلھے شاہ دی سوچ (ارشاد پنجابی) روپ خوشبواں دے (غلام مصطفٰے بسمل) راقب قصوری دیاں نعتاں (مرتب ڈاکٹر شہباز ملک) جنگنامہ پیر محمد کاسبی (مرتبہ : ڈاکٹر شہباز ملک، ایس جنگنامے دا قلمی نسخہ تلاش کر کے پہلی وار چھاپیا۔) اقبال دی حیاتی (عبدالحمید خان ساجد) گوجری پہاڑی لوک گیت (ڈاکٹر غلام حسین) کلام باہو مرتبہ (ڈاکٹر نذیر احمد) کون فرید (دلشاد کلانچوی) کلیات لالی (مرتبہ ریاض احمد شاد) سخنوران سرگودھا (مرتبہ محمود اسیر) کال بلیندی (مرتبہ اے ڈی اعجاز) مولوی احمد یار فکر تے فن (ڈاکٹر شہباز ملک) فلسطین تے پنجابی ادب (مرتبہ محمد ریاض شاہد) عزم منارہ (مرتّب : غلام مصطفٰے بسمل) گویڑ (ڈاکٹر شہباز ملک) پنجابی لوک گیتاں دا فنی جائزہ (سرفراز قاضی) رمز روایت (ڈاکٹر اسلم رانا) پنجابی ڈرامہ (انعام الحق جاوید) وارث دا بولنا بھیت اندر (قدر آفاقی) سسّی پنوں۔ حافظ برخوردار مسلمانی (مرتّب : ڈاکٹر شہباز ملک) سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا (مرتّب : ڈاکٹر شہباز ملک) ادب سمندر (عصمت اللہ زاہد) پرکھ پریت (ڈاکٹر اسلم رانا) سخن خزینے (ڈاکٹر اسلم رانا) ماہیا۔ فن تے بُنتر (تنویر بخاری) نویں ورتے (۱) (ڈاکٹر شہباز ملک) نویں زاویئے (ڈاکٹر اختر جعفری) پنجابی ادبی جائزے (ڈاکٹر شہباز ملک) ۱۔حرف حقیقت ۲۔ سانجھ سویر ۳۔ سرمد سوچاں ۴۔ سچل سرمست (ڈاکٹر اسلم رانا) اردو پنجابی سانجھ (ارشاد پنجابی) پنجابی ادب دا ارتقاء (ڈاکٹر انعام الحق جاوید) چن جھناں (سعید بھٹہ) غلام مصطفٰے بسمل۔ فن تے شخصیت (حفیظ احمد/محمد اکرم سعید) ایہناں دساں سالاں وچ چھیماہی کھوج (ایڈیٹر، ڈاکٹر شہباز ملک) دے ۲۰ شمارے شائع ہوئے جنہاں وچ قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) حوالے دی دستاویز اے۔

دہاکہ ۲۰۰۰ء۔۱۹۹۱ء وی کھوج تے پرکھ دے حوالے نال ہر لحاظ نال بھرپور نظر آؤندا اے۔کھوج پرکھ دیاں ودھیریاں کتاباں شائع ہوئیاں ایتھے راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) اپنی کتاب پنجابی کتابیات جلد:۱(۱۹۹۱ء) دا ذکر بڑے مان نال کر رہیا اے کہ ایہہ فارسی/عربی رسم الخط وچ چھپیاں ۱۲۵۰۶ پنجابی کتاباں دی ببلیو گرافی (کتاب واقفی) اے ایہدی تکمیل تے راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دی حیاتی دے ۲۸ ورھے لگے ایس نوں اکادمی ادبیات پاکستان اسلام آباد نے چھاپیا تے پنجاب حکومت نے ایہدے تے نقد انعام دتا ایہہ حوالے دی دستاویز پاروں گنی گئی۔ ایس دہاکے وچ جیہڑیاں کتاباں کھوج پرکھ دیاں چھپیاں اوہناں وچوں کجھ دا ویروا انج اے :اکھر اکھر چانن (غلام مصطفیٰ بسمل) پنجابی زبان دا ارتقا (سلیم خان گمی) پنجابی ادب تے شہباز ملک (مرتبہ : نبیلہ رحمان) وچار (ڈاکٹر شہباز ملک) تنقیدی اصول تے نظریئے (ڈاکٹر سرفراز قاضی) پنجابی کلاسیکی لغت (جمیل احمد پال) پنجابی ادب تے منزل پاکستان (ڈاکٹر شہباز ملک) تنویر اللغات (تنویر بخاری) ڈاکٹر شہباز ملک۔فن تے شخصیت (مرتّب :ڈاکٹر بشیر عابد/احسان اللہ طاہر) لوک رنگ (کلیم شہزاد) ضلع اٹک دے پنجابی شاعر (ارشد محمود ناشاد) پنجابی غزل دا ارتقا (غلام مصطفیٰ بسمل) ارشد میر دیاں پنجابی لئی خدمتاں (شہزاد ملک) پڑچولاں (شہزاد ملک) پھلاں دی کھاری (رزاق شاہد) سفنے اُندیاں اکھاں (غلام مصطفیٰ بسمل) پنجابی دیاں صنفاں (ڈاکٹر اختر جعفری) پرتاں (غلام مصطفیٰ بسمل) ا۔ دھرتی نوں پھل لگ گئے ۲۔ لہودا پینڈا (احسان اللہ طاہر)، پرکھ مہار (غلام مصطفیٰ بسمل) ایہناں دسّاں سالاں وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دی ادارت وچ چھیماہی 'کھوج' دے ۱۴ شمارے شائع ہوئے ایہناں وچوں شعبہ پنجابی دے ۲۵ سال پورے ہون تے۔کھوج دا سلور جوبلی نمبر (۱۹۹۵) چھپیا۔ اک ہور گل راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دے حوالے نال ریکارڈ اُتے لیاؤن والی اے کہ خاکسار (ڈاکٹر شہباز ملک) دیاں پنجابی زبان تے ادب لئی خدمتاں نوں خراج تحسین پیش کرن لئی عبد الجبار اثر (فیض پور خور) نے جس ڈاکٹر شہباز ملک دے سرناویں نال اک کتاب لڑی ۱۹۹۲ء وچ چھاپنی شروع کیتی جس دے ایس دہاکے وچ ۱۳ شمارے تے ایدوں اگلے دہاکے وچ ۲ شمارے شائع ہوئے۔ایہناں ۱۵ شماریاں وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) بارے تنقیدی مضمون شامل نیں ایہناں وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی جیونی 'شہباز نامہ' وی شروع کیتی۔

دہا کہ ۲۰۱۰-۲۰۰۱ء دے پنجابی ادب تے نظر ماریئے تے ایہدے وچ حوصلہ دین والا کھوج پرکھ دا ادب شائع ہویا ایہناں سالاں دے پنجابی ادب وچوں کھوج پرکھ دیاں کجھ کتاباں دا ویروا انج اے: قصیدہ بُردہ ترجمہ وارث شاہ (مرتّب: حفیظ تائب) گواچے مہاندرے (ڈاکٹر حفیظ احمد) جھرٹیاں تے نہوندراں (امجد علی بھٹی) مہینہ وار ماں بولی مہاڑ تے ببلیو گرافی (عفت عاشق) قصہ سوہنی مہینوال دا تجزیاتی جائزہ (شبنم اسحاق) پنجابی وچ سیرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم (ڈاکٹر سعیدہ رِشم) قصیدہ بردہ شریف دے پنجابی ترجمے (مرتّب: سبط الحسن ضیغم) کتن ول دھیان (مصنف: ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی مرحوم مرتبہ: عمران نقوی) ضلع ملتان۔ تاریخ ادب ثقافت (نوید شہزاد) تاراں طلّے دیاں تاراں (امین خیال) ادبی ڈائریکٹری ضلع قصور (ڈاکٹر محمد ریاض انجم) بابا حسین شاہ سمپورن کلام (مرتّب، ڈاکٹر شہزاد قیصر) ونجھلی دی تان (صدیق کلیم) اکھا ناں راہیں تاریخ (شناور چدھڑ) کشمیر اساڈا (مرتّب: ڈاکٹر محمد ریاض شاہد) ساڈے اکھان (نواں ایڈیشن وادھے نال۔ ڈاکٹر شہباز ملک)، ہند کو اردو لُغت (مرتّب سلطان سکون) رنگاں وچوں رنگ (ناصر رانا) تارے انبراں دے (ڈاکٹر حفیظ احمد) چھاچھی بولی (ارشد محمود ناشاد) پنجابی کہاوتاں (ڈاکٹر شہباز ملک)، نویں نظم دے رتن (اکرم باجوہ) پنجابی شاعری وچ اسم مکبر تے مصغّر (ڈاکٹر نوید شہزاد) پوٹھوہاری گرامر (یاسر محمود کیانی) وڈی پنجابی لغت تن جلداں (مرتب: اقبال صلاح الدین) (پنجابی گرامر (کرامت مغل) سعداللہ شاہ دی پنجابی شاعری (تہمینہ سرور) لوک دانش (عبدالغفور درشن)، قصہ تے پنجابی قصہ (ڈاکٹر حفیظ احمد) پنجابی (ڈاکٹر ناصر رانا) سیانے کہندے نیں (ڈاکٹر شہباز ملک) ساگر (ڈاکٹر ناصر رانا) فرید تے فریدیت (ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز) پنجابی واراں۔ تاریخ تے تجزیہ (ڈاکٹر سید اختر حسین اختر) پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق تے تنقید۔ ویروا تے تجزیہ (ڈاکٹر ناصر رانا) پنجابی ادب دے اجو کے روپ (شاہدہ دلاور شاہ) گیتاں دی گونج (اخلاق عاطف) سلجھانتا (ڈاکٹر نوید شہزاد) سوچ پراگے (غلام فرید شوکت) حضرت میاں محمد بخش۔ حیاتی تے شاعری (ڈاکٹر اختر جعفری) دھرتی لہو منگدی (افتخار وڑائچ کالروی) گھُنڈ چکائی (ارشد اقبال ارشد) پنجابی گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ (ڈاکٹر نوید شہزاد) پہلی وڈی سرائیکی لغت (مرتب: محمد سعداللہ خان کھیتران) ہیر وارث شاہ وچ ملاوٹی شعراں دا ویروا (مرتب: زاہد اقبال) دیس دیاں واراں (سعید بھٹہ) وارث لیکھا (ویر سپاہی) تاریخ لیہ (ناصر ملک) پوٹھوہاری

اردو لغت (مرتب : محمد شریف شاد) شریف کنجاہی دے مضبا چے (مرتب :احسان فیصل کنجاہی) شہباز دی پرواز (مرتب :شہزاد ملک) پنجابی ادب دے تارو (ڈاکٹر فاخرہ شجاع) انسان دوستی تے پنجابی شاعری (ڈاکٹر امجد علی بھٹی) پنج آبی کتھا (ڈاکٹر نوید شہزاد) کھلرے موتی (مرتب: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر) فن تے فنکار (مرتب ڈاکٹر سید اختر حسین اختر) وڈ کارے (صابر حسین امداد) ناول نگاری (ڈاکٹر اسلم عزیز درانی) سرائیکی ادبی مقالات (ڈاکٹر شکیل پتافی) کلاسیکی روایت دا نمائندہ شاعر ۔ ع س مسلم (مرتب ڈاکٹر ریاض مجید) پنجابی دا اپنا عروض (صدیق تاثیر) پنجابی ۔ اردو ڈکشنری (سردار محمد) روپ رنگ ۔ کھوج تے پرکھ (ڈاکٹر شہباز ملک) عاشق ۔ آخری کہ نویں؟ (مشتاق صوفی) لیکھ ریت (ڈاکٹر نگہت خورشید) پاکستانی پنجابی ناول دا ارتقا (ڈاکٹر نسرین مختار) سخن سہان (ڈاکٹر سعادت علی ثاقب) ڈھولیاں دا بادشاہ میاں راجہ (محمد اظہر ورک) پیار سزا (حسین شاد) شوکت اللغات (شوکت مغل) ۔ ایس دہاکے وچ پنجابی زبان تے ادب دی کھوج پرکھ دا اک ہور رسالہ چھیماہی لیکھ (ایڈیٹر: ڈاکٹر ناصر رانا) ۲۰۰۵ وچ نکلیا جیہڑا احال دی گھڑی تیکر باقاعدہ شائع ہو رہیا اے تے اپنی ساکھ بنا چُکا اے ۔

چالو دہاکہ ۲۰۱۵ء ۔ ۲۰۱۱ء، کھوج پرکھ بارے پنجابی کتاباں چھپ رہیاں نیں ۔ ایس دہاکے وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے پنجابی ادب دی کھوج نوں اک ہور تحفہ پیش کیتا ایہہ پنجابی کتابیات جلد :۲، دسمبر ۲۰۱۲ء نوں ہور پنجابی کتاباں دی تلاش روک کے ایس دی تکمیل کیتی ، ایس تے راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دے ۲۲ سال لگے جلد :۱، وچ ۱۲۵۰۶ کتاباں دی ببلیو گرافی سی پنجابی کتابیات جلد :۲ وچ ۱۳۲۷۳ کتاباں دی ببلیو گرافی (کتاب واقفی) اے کل ۲۵۷۷۹ کتاباں دی ببلیو گرافی (کتاب واقفی) پنجابی ادب کول محفوظ ہو گئی اے ایہدے تے اللہ تعالیٰ دا شکر ادا کرنا آں کہ اوہدی دتی توفیق نال ایہہ کھوج دا کم ایس خاکسار ہتھوں ہویا ایہہ ہمیش واسطے حوالے دی دستاویز گنی جاوے گی ۔ ایہہ کتاب ۲۰۱۵ء وچ چھاپے چڑھی ۔ ایس دہاکے وچ ہن تائیں کھوج پرکھ دیاں جیہڑیاں کتاباں چھپیاں اوہناں وچوں کجھ دا ویروا انج اے: مہینہ وار پنجابی انٹرنیشنل دی ببلیو گرافی تے تنقیدی ویروا (آمنہ ولدار) جواہر الاعوان (ملک شاہ سوار علی ناصر) پنجابی ادبی تے تنقیدی اصطلاحاں ۔ چڑھدے پنجاب وچ ورتیندیاں (ڈاکٹر نبیلہ رحمان) وارث شاہ قانون دان (ڈاکٹر ارشد محمود) زبان تے ذریعہ تعلیم (زبیدہ مصطفےٰ) پنجابی نثر دی کہانی (ملک

شاہ سوار علی ناصر) ملکوال دے ہیرے (اکبر علی غازی) بلّھا تے منصور (اکرم شیخ) نانک تے بلھا (اکرم شیخ) اصطلاحات پیشہ وراں (مرتب : شوکت مغل) داستان پنجابی زبان وادب (ڈاکٹر سیّد اختر جعفری) ٹانواں ٹانواں تارا داتنقیدی جائزہ (محمد اکرم سعید) کافر کافر آکھدے (اکرم شیخ) پگ پگ سارے پندھ کٹ جاون (ابوالامتیاز ع س مسلم)

پنجابی ادب وچ کھوج تے پرکھ دے ایس مقالے دے شروع وچ پاکستان بنن تیکر دے سانجھے پنجاب وچ کھوج تے پرکھ بارے ہون والے ادبی کم دا سانجھے رنگ روپ وچ جائزہ لیا گیا اے۔ ایہہ موضوع اک بھرویں کتاب دی منگ کردا اے۔ ایس واسطے ایتھے اختصار نال ویروا کرنا راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) دی مجبوری سی۔ پاکستان دے قیام توں بعد بھارت وچ دی پنجابی کھوج تے پرکھ اک وکھ موضوع اے جس لئی مقالے وچ گنجائش نہیں۔ ایس کر کے نتارے دے پہلے ایڈیشن ۲۵۵ ص (۱۹۷۹ء) توں بعد دے پاکستانی دور (۲۰۱۵ء) نوں دہاکیاں وچ ونڈ کے پنجابی تحقیق تے تنقید دیاں اہم کتاباں دی نشان دہی کیتی گئی اے تاں جے ایس دور دی پنجابی کھوج تے پرکھ نالے کھوجکاراں تے نقاداں نال جانکاری ہو جاوے۔ یونیورسٹیاں وچ ایم اے، پی ایچ ڈی دے مطبوعہ مقالیاں دے اندراج کیتے نیں پر غیر مطبوعہ مقالیاں نوں درج نہیں کیتا گیا ایہناں ساریاں مقالیاں (غیر مطبوعہ) دے اندراج پنجابی کتابیات جلد :۲ وچ کر دتے گئے نیں لوڑ ویلے اوہدے توں استفادہ کیتا جاسکدا اے۔

حوالے لئی ورتیاں گیّاں کتاباں

پنجابی

۱۔ آوکھے پینڈے: اسمٰعیل قلندر، لاہور۔ شیخ محمد سعید تاجر

۲۔ آون دالے: سلیم الرحمٰن، لاہور۔ نئی مطبوعات، ۱۹۶۵ء

۳۔ ابیات: سلطان باہو، لاہور۔ اللہ والے کی قومی دوکان

۴۔ ابیات باہو: مترجم و مرتّب: عبدالغفور اظہر، لاہور۔ شیخ محمد بشیر

۵۔ احسن القصص: احمد یار، لاہور۔ حاجی چراغ الدین سراج الدین، ۱۹۱۸ء

۶۔ ادبی رشماں: حافظ عبدالحمید سرشار، لاہور۔ سرشار کالج، ۱۹۷۰ء

۷۔ احسن القصص: مولوی غلام رسول عالم پوری، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۱ء

۸۔ باراں انواع: عبداللہ لاہوری، لاہور۔ شیخ الٰہی بخش محمد جلال الدین

۹۔ باراں ماہ پانی: ملکھی رام، لاہور۔ جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز

۱۰۔ بول فریدی: مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی

۱۱۔ بوہل نماز: حافظ رانجھا برخوردار مرتبہ: احمد حسین قریشی قلعہ داری، گجرات۔ مکتبہ ظفر

۱۲۔ پاکستانی دوردی تحقیق تے تنقید (ویروا تے تجزیہ): ڈاکٹر ناصر رانا، لاہور، پاکستان پنجابی فکری سانجھ، ۲۰۰۶ء

۱۳۔ پکّی روٹی: (خرد) مرتبہ: شہباز ملک، لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۳ء

۱۴۔ پریم کہانی: باوا بدھ سنگھ، لاہور۔ لاہور بک شاپ

۱۵۔ پنج رنگ: قدر آفاقی، لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۷۲ء

۱۶۔ پنجاب رنگ مرتّب: عبدالحق کھامی، لاہور۔ پنجابی مجلس، ۱۹۵۸ء

۱۷۔ ’’پنجابی‘‘ ماہنامہ‘‘: لاہور۔ اپریل ۱۹۵۹ء

۱۸۔ پنجابی ادب (تنقید نمبر): ستمبر، اکتوبر ۱۹۶۲ء، لاہور

۱۹۔ پنجابی ادب ’’ماہنامہ لاہور‘‘، دسمبر ۱۹۶۶ء

۲۰۔ پنجابی ادب دا تحقیقی مطالعہ: پروفیسر احمد حسین قریشی قلعداری، لاہور۔ میری لائبریری

۲۱۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۷۲ء

۲۲۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، لاہور۔ گیلانی پریس

۲۳۔ پنجابی دی پہلی کتاب: مرتبہ: عبدالمجید بھٹی، لاہور۔ پنجابی ادبی اکادمی، ۱۹۶۱ء

۲۴۔ پنجابی دی دوجی کتاب: مرتبہ: ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پاکستان ٹیکسٹ بک کارپوریشن لمیٹڈ، ۱۹۶۲ء

۲۵۔ پنجابی دے صوفی شاعر: (ترجمہ) لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۶۶ء

۲۶۔ پنجابی دے لوک گیت: مرتّبہ نازش کشمیری تے راجہ رسالو، لاہور۔ جدید ناشرین، ۱۹۶۵ء

۲۷۔ پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر: ڈاکٹر بنارسی داس جین، لاہور۔ مجلس شاہ حسین

۲۸۔ پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ: عبدالغفور قریشی، لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۵۶ء

۲۹۔ پنجابی زبان: ماہنامہ، لاہور۔ ۱۹۷۱ء

۳۰۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ایڈیٹر: چودھری محمد افضل خاں، لاہور۔ میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز ۱۹۶۰ء۔

۳۱۔ پنجابی کتابیات جلد ۱: ڈاکٹر شہباز ملک، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد۔ ۱۹۹۱ء

۳۲۔ پنجابی کتابیات جلد ۲: ، ڈاکٹر شہباز ملک، پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، لاہور۔ ۲۰۱۵ء۔

۳۳۔ پنجابی لسانیات: شہباز ملک، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۷ء

۳۴۔ پنج دریا ’’ماہنامہ‘‘ وارث نمبر (اوّل) اکتوبر، نومبر، ۱۹۶۹ء

۳۵۔ پورنے: حسین شاہد، سیالکوٹ۔ زریں پبلی کیشنز، ۱۹۷۲ء

۳۶۔ تاہنگاں دی لو: محمد اسماعیل بھٹی، گوجرانوالہ۔ خان پبلشرز، ۱۹۷۶ء

۳۷۔ تتیاں چھانواں: سلیم کاشر، لاہور۔ کتب مینار، ۱۹۶۳ء

۳۸۔ تنقیدی اصول تے نظریئے: ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، لاہور۔ مکتبہ کاروان، ۱۹۹۲ء

۳۹۔ جنگ ہند پنجاب: شاہ محمد مرتّبہ محمد آصف خان، لاہور۔ عزیز بک ڈپو، ۱۹۷۲ء

۴۰۔ جنگنامہ پیر محمد کاسبی مرّتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۸۲ء

۴۱۔ جنگنامہ حامد شاہ عباسی، لاہور۔ ملک غلام محمد

۴۲۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتب: شہباز ملک، لاہور۔ تاج بکڈپو، ۱۹۷۴ء

۴۳۔ چٹھیاں دی وار: پیر محمد مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی

۴۴۔ دربار الشہدا: غلام حیدر فدا، ملتان۔ مولوی غلام اصغر تاجر، ۱۳۴۲ھ

۴۵۔ دربار نورانی: عاشق ملتانی، ملتان۔ مولوی غلام اصغر تاجر،

۴۶۔ دیوانِ فرید مع دوہڑہ جات: خواجہ غلام فرید مرتّبہ: حافظ محمد عبد القدوس، ملتان (قدیر آباد) دارالاشاعت جامعہ دارلعلوم عبیدیہ۔

۴۷۔ ڈاکٹر شہباز ملک...... فن تے شخصیت مرتبین: ڈاکٹر بشیر عابد، احسان اللہ طاہر، گوجرانوالہ۔ پنجاب ادبی مرکز، ۱۹۹۵ء

۴۸۔ روضۃ الشہدا ر: رکن الدین، لاہور۔ مطبع پنجاب، ۱۹۰۵ء

۴۹۔ ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا، ملتان۔ مولوی غلام اصغر تاجر، ۱۳۴۲ھ

۵۰۔ زلیخا: مولوی عبدالحکیم، لاہور۔ منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز، ۱۹۱۴ء

۵۱۔ سجرے پھُل مرتب: انیس ناگی، لاہور۔ پنجابی مجلس، ۱۹۵۹ء

۵۲۔ سخن داوارث: حمید اللہ ہاشمی، لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۷۱ء

۵۳۔ سرگھی داتارا: سلیم کاشر، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۷۸ء

۵۴۔ سسّی پنوں: احمد یار، پھالیہ (گجرات)، مولوی محمد لطیف، ۱۹۲۸ء

۵۵۔ سسّی پنوں: حاجی محمد صفوری مرتبہ صاجزادہ یوسف طاہر، لاہور۔ آئینہ ادب، ۱۹۷۲ء

۵۶۔ سسّی پنوں، حافظ برخوردار مسلمانی مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، ۱۹۸۷ء۔

۵۷۔ سسّی پنوں، حافظ برخوردار رانجھا مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، ۱۹۸۸ء

۵۸۔ سسّی پنوں: محمد بوٹا گجراتی، گجرات۔ شیخ الٰہی بخش رحیم بخش

۵۹۔ سسّی پنوں: ملکھی رام، لاہور۔ جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز

۶۰۔ سسّی پنوں: مولے شاہ قادری، امرتسر۔ شیخ عبدالرحمٰن، حبیب الرحمٰن تاجر، ۱۹۲۲ء

۶۱۔ سسّی پنوں: مولوی غلام رسول (قلعہ)، لاہور۔ سردار سنت سنگھ اینڈ سنز، ۱۹۲۳ء

۶۲۔ سسّی: وارث شاہ (خورد) معہ دوہڑہ جات، لاہور۔ مفید عام پریس۔

۶۳۔ سفر دی رات: منیر نیازی، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری۔

۶۴۔ سنہریاں کلیاں: فیروز دین شرف، لاہور۔ لالہ رام دتہ مل اینڈ سنز

۶۵۔ سورج مُکھی (کتاب لڑی) مرتب: کنول مشتاق۔ پنجابی پبلشرز، جنوری ۱۹۷۸ء

۶۶۔ سیدھاں: نجم حسین سیّد، لاہور۔ مجلس شاہ حسین، ۱۹۶۷ء

۶۷۔ شہادت حضرت امام قاسم: گھسیٹا کاسبی، لاہور۔ حاجی چراغ الدین، سراج الدین ۱۹۲۰ء

۶۸۔ شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ: نجابت مرتبہ محمد بخش میکن، حافظ آباد۔ مولوی عبدالحق

۶۹۔ شاہنامہ کربلا: دائم اقبال، لاہور۔ کتب خانہ فاروقیہ، ۱۹۵۲ء

۷۰۔ صحیفہ ماتم: مولوی فیروز الدین، ملتان۔ مولوی خیر الدین، ۱۳۱۸ھ

۷۱۔ فرائض بابو (رسالہ مہتدی): (عبدی)، لاہور۔ منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز، ۱۹۱۰ء

۷۲۔ قصہ امامین: مقبل، لاہور۔ مطبع ہوپ، ۱۲۸۱ھ (۱۸۶۴ء)

۷۳۔ قصیدہ بردہ مترجم احمد حسین قریشی قلعداری، مطبوعہ مترجم خود

۷۴۔ قصیدہ مضریہ مترجم مولوی محمد مطیع اللہ، جہلم۔ اسلامیہ پریس، ۱۳۳۹ھ

۷۵۔ کافیاں بلھے شاہ (قانون عشق): بلھے شاہ، لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبداللہ

۷۶۔ کافیاں شاہ حسین مرتبّہ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، لاہور۔ پنجابی مجلس، ۱۹۶۶ء

۷۷۔ ککارے (ہاشم) مرتبہ: ڈاکٹر فقیر: لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۳ء

۷۸۔ گلزار شاہ مراد: مرتب: سراج الدین قریشی، راولپنڈی۔ شریف پریس، ۱۹۰۸ء

۷۹۔ مٹھل فرید: سرفراز حسین قاضی، لاہور۔ مکتبہ عثمانیہ

۸۰۔ مرزا صاحباں: پیلو، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۲ء

۸۱۔ منہ آئی گل: شہباز ملک، لاہور۔ اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۶ء

۸۲۔ مواعظ نوشہ: مرتب: شرافت نوشاہی، لاہور۔ مولانا محمد لطیف، ۱۳۸۹ھ

۸۳۔ مہکدے پھُل: ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ تاج بک ڈپو، ۱۹۵۹ء (دوجا ایڈیشن)

۸۴۔ نظم الوراع ترجمہ قصیدہ بردہ شریف مترجم محمد عزیز الدین، بمبئی۔ مطبع حسینی، ۱۳۰۱ھ

۸۵۔ نوائے ظہوری: محمد علی ظہوری، لاہور۔ قصور۔ مرکزی مجلس حسان۔

۸۶۔ نورنامہ شریف: مراد بخش نابینا۔ لاہور۔ سیٹھ آدم جی عبداللہ

۸۷۔ نورانی کرناں: فیروز دین شرف، لاہور۔ میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، 1951ء

۸۸۔ وارث شاہ، ماہنامہ ملتان۔ اپریل، مئی ۱۹۷۷ء

۸۹۔ وارث نراوارث: سرفراز حسین قاضی، لاہور۔ الفرید پبلشرز، ۱۹۷۱ء

۹۰۔ وار نادر شاہ: نجابت، قلمی نسخہ (مملوکہ: احمد حسین قریشی قلعداری)

۹۱۔ ہیر مقبل: مرتبہ ڈاکٹر فقیر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۷ء

۹۲۔ ہیر وارث: مرتبہ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (جلد دوم) لاہور۔ لاہور بک شاپ

۹۳۔ ہیر وارث شاہ: مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، لاہور۔ پنجابی ادبی اکیڈمی، ۱۹۶۴ء

پنجابی (گورمکھی)

۹۴۔ پنجاب دیاں لہراں: شمشیر سنگھ اشوک، پٹیالہ (بھارت)۔ اشوک پستک مالا، ۱۹۷۴ء

۹۵۔ پنجابی بیر ساہت: جیت سنگھ سیتل، پٹیالہ (بھارت) بھاشا وبھاگ، ۱۹۷۰ء

۹۶۔ پنجابی دنیا: (پٹیالہ) بھارت۔ جنوری ۱۹۵۶ء

۹۷۔ پنجابی دنیا: پٹیالہ بھارت، بھاشا وبھاگ، اپریل مئی ۱۹۷۲ء (آلوچنا سدھانت انک)

۹۸۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (پہلا بھاگ) مرتب: کرپال سنگھ کسیل، پٹیالہ بھارت۔ بھاشا وبھاگ، دوجا ایڈیشن، ۱۹۷۱ء

۹۹۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (دوجا بھاگ) مرتب: کرپال سنگھ کسیل، پٹیالہ بھارت۔ بھاشا وبھاگ دوجا ایڈیشن، ۱۹۷۲ء۔

۱۰۰۔ پنجابی ساہت دا نکاس تے وکاس: بلجیت سنگھ بلی، دلی۔ نیشنل بک شاپ، ۱۹۶۹ء

۱۰۱۔ پنجابی ساہت دے روپ: پرمندر سنگھ، کرپال سنگھ کسیل، لدھیانہ (بھارت) لاہور بک شاپ

۱۰۲۔ پنجابی کوش: پٹیالہ (بھارت) بھاشا وبھاگ (پہلا بھاگ) ۱۹۵۵ء

۱۰۳۔ پنجابی کھوج دا اتہاس: ڈاکٹر دھرم سنگھ، دلی (بھارت)۔ پنجابی اکادمی جلد: ۱۴، ۲۰۰۴ء

۱۰۴۔ کھوج درپن (۵): ایڈیٹر: ڈاکٹر پیار سنگھ، امرتسر (بھارت) گرونانک دیو یونیورسٹی، جنوری ۱۹۷۶ء

۱۰۵۔ مقبل رچناولی مرتبہ: شمشیر سنگھ اشوک، پٹیالہ (بھارت) بھاشا وبھاگ، ۱۹۷۴ء

اُردو

۱۰۶۔ اصولِ انتقادِ ادبیات تالیف: پروفیسر سید عابد علی عابد، لاہور۔ مجلس ترقی ادب، ۱۹۶۶ء

۱۰۷۔ بابا فرید گنج شکر: نصیر احمد جامعی، لاہور۔ سنگ میل پبلی کیشنز

۱۰۸۔ برقاب: جلد ۱۴، شمارہ ۱۱: لاہور۔

۱۰۹۔ پنجابی ادب کی مختصر تاریخ: احمد حسین قریشی قلعداری، لاہور۔ مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۷۲ء

۱۱۰۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (جلد ۱۴) لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی، ۱۹۷۱ء

۱۱۱۔ تاریخ پنجاب: اقبال اصلاح الدین لاہور، عزیز بکڈپو، ۱۹۷۴ء۔

۱۱۲۔ حکایات پنجاب: آر۔سی۔ ٹمپل مترجم میاں عبد الرشید، لاہور۔ مجلس ترقی ادب (حصّہ دوم) ۱۹۶۲ء

۱۱۳۔ خواجہ غلام فرید: مسعود حسن شہاب، بہاولپور۔ اُردو اکادمی، ۱۹۶۳ء

۱۱۴۔ فن تنقید اور تنقیدیں: مرتبہ پروفیسر عبد الرزاق، لاہور۔ نوید بک ڈپو، ۱۹۵۳ء

۱۱۵۔ کریم اللغات: مولوی کریم الدین، لاہور۔ ملک دین محمد اینڈ سنز، ۱۹۳۰ء

۱۱۶۔ کلیاتِ سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ: محی الدین قادری زور، حیدر آباد دکن۔ سب رس کتاب گھر، ۱۹۴۰ء۔

۱۱۷۔ کلیاتِ سودا: مرزا محمد رفیع سودا (جلد دوم) مطبع نامی گرامی، نولکشور، ۱۹۳۲ء

۱۱۸۔ گورو گرنتھ صاحب اور اسلام: ابوالامان امرتسری، لاہور۔ ادارہ ثقافت اسلامیہ، ۱۹۶۰ء

۱۱۹۔ مختصر تاریخ ہندو پاک وسوانح نادر، لاہور۔ فیروز دین اینڈ سنز

۱۲۰۔ مقالاتِ مولوی محمد شفیع (جلد دوم) مرتب: احمد ربانی ایم۔ اے، لاہور۔ مجلس ترقی ادب، ۱۹۷۲ء

۱۲۱۔ ولیم کیری کی سوانح عمری: ایس۔ ایم سنگھ، لاہور۔ پنجاب ریلیجس بک سوسائٹی انارکلی، ۱۹۶۰ء

۱۲۲۔ ہمارا نانک: گیانی عباداللہ، گوجرانوالہ۔ گورونانک اکیڈمی، ۱۹۷۲ء

ENGLISH

123- History of the Punjab: Muhammad Latif, syed, Calcutta Calcutta central press Co Ltd. 1891.

124- Punjabi Grammer: Graham Baily, (2nd Ed). Lahore-Sadi Adabi Acadmi.

125- Punjabi Literature (A brief out line): Sarebrayakov (Pakistani Edition), Lahore. Progressive Publishers, 1975.

126- The Life and Times of SHAIKH FARID-UD-DIN GANJ-I SHAKAR: Khaliq Nizami, Lahore-Universal Books, 1967.

ساڈیاں ہور کتاباں

- چونواں پنجاب ادب
- تنقیدی وچار
- ادبی مہکاں
- ادبی پھلواڑی
- ادبی سوغات
- ادبی گلدستہ

- گویڑ
- نتارے
- جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ
- چونبھڑاں
- ڈوہنگے ویہناں دا شاعر
- پنجاب دے لوک گیت
- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ
- جنگ نامہ پیر محمد کاسبی
- ہیر وارث شاہ
- سخن دا وارث
- کچے کوٹھے
- کافیاں بُلھے شاہؒ
- پکی روٹی
- ابیات سُلطان باہوؒ
- مواعظ نوشہ پیر
- سورۃ لقمان، الحجرات، الرحمن، نال پنجابی ترجمہ تے تشریح

چھاپن والے

تاج بُک ڈپو ○ اُردو بازار ○ لاہور

042-37324423